

TANULMÁNYOK.

Írta

Gróf SZÉCSEN ANTAL.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG
PÁRTOLÓI KÖNYVTÁRA.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST.
KIADJA RÁTH MÓR.
1885.

TACITUS.

1873.

Azon élénk vita, mely már a XVII-ik század másik felében a régi és a modern irodalomnak viszonylagos jelentősége, haszna és elsőbbsége fölött folyt, újabb időben, jelesen a közoktatási szervezet terén, ismét fölébredt. A szellemi és anyagi viszonyoknak növekedő fejlődése, a tényeknek és adatoknak az emberi ismeret minden mezején naponként szaporodó és már alig áttekinthető mennyisége, az érintkezés és közlekedésnek azon még most kiszámíthatatlan következményű könnyítése és élénkítése, mely az emberi tevékenységnek és tudománynak mind untalan újabb anyagot nyújt, de egyúttal újabb föladatokat is szab, nem csonkíthatta ugyan a régi irodalomnak szellemi becsét és ész-, szív- s jellemképző azon behatását, melyet a humanisticus művelődés legkitűnőbb művei mindaddig gyakorolnak az emberiségre, míg az a szépet, az igazat, a nemest felfogni és érezni képes leend; de természetszerűleg megváltoztatta jelentőségök és befolyásuk mértékének azt az arányát, melyben előbbi századokban, és leginkább fölállamok ellentétes összeütközéséről; nem a hatalmas Karthágóval, nem Görögország politikailag süllyedett, de szellemileg és művészileg még mindig az emberiség vezérköreiben mozgó államai-val foly többé a harc.

A nagy politikai számításokat és nemzetközi combinatiókat a hadviselésnek változékony és a köztársaság utolsó századaiban magasztos eseményeit félig ismeretlen barbár népekkel folytatott csatározások váltják föl. Előjátékát képezte ugyan e harcok hosszú és fáradságos láncolata az emberi nem története egyik legfontosabb és messzebb ható fordulatanak, de a történetíró, ki csak a múltnak vagy saját korának eseményeit írhatja le, parlag mezővel találkozik ott, hol az utókor visszatekintve már egy messze jövő fejlődésének csiréit fölismerhetőknek találja. Szóval, a nagyobb történelmi eseményeknek szempontjából a császári Rómát leverő egyhangúság jellemzi — mint azt maga Tacitus panasolja — félbeszakítva ugyan egyes megható, lelkesítő episodok által, de melyeknek jelentősége inkább drámai, mint történelmi. És ha egy ily kor történetírójának munkái századok lefolyta után még érdeket ébresztenek és hatást gyakorolnak, ez érdeknek és hatásnak megfejtése főleg az *író egyéni és irodalmi jellemének* természetében keresendő.

Tacitus *Annalisainak* hat első könyve Tiberius uralkodását tárgyalja. Azon ellenvetéseket, melyeket fölfogásának helyessége, jellemrajzainak hűsége és történetírói hitelessége ellen fel szoktak hozni, műveinek leginkább e részéből merítik. Tagadhatatlan, hogy Tacitus Tiberiust némi ellenszenvvel rajzolja, hogy olyan nyilatkozatainak és tetteinek is, melyek kedvező magyarázatot engednek, gyűlöletes színt ad. Müller, weimari kancellár emlékirataiban beszéli, hogy I. Napóleon császár egy irodalmi beszélgetés alkalmával Tacitust pártszellemtől elfogult rhetornak nevezé, ki nem vala képes a nagyobb szabású politikai egyéniségeket, eljárásuk indokait és állásuk követelményeit felfogni és méltányolni. A hatalmas újkori imperátor kemény bírálata egyébiránt nemcsak zsarnoki ösztöneinek volt kifolyása, hanem egyszersmind azon éles gyakorlati észnek is, mely egyéniségének legjellemzőbb vonásaihoz tartozott, mert az is, kinek érzelmei nem a pillanatnyi hatalom külfényével, de az elnyomott igazság nemesebb érdekeivel rokonszenvesek, megvallani kénytelen, hogy maga azon egyöntetűség, mely Tacitus történelmi egyéniségeit jóban és rosszban egyaránt jellemzi, e jellemzések történeti hűsége iránt némi kétséget ébreszt. Ki csak a magánélet folyamát is figyelemmel kíséri, s még inkább, ki a világesemények menetét és beltörténetét közelebbről ismeri, nem kételkedhetik, hogy a jóban és rosszban egyöntetű egyéniségek ritkán találhatók, és hogy az emberi jellem legtöbb esetben szint annyira vegyes elemeknek kifejezése, mint a hogy az események különböző és gyakran ellentétes tényezők hatásának eredményei. A régi művészet a természetet nem minden részletében szándékozik visszatükrözni, egyszerűsíti, összefoglalja, bizonyos felvonásokban központosítja a küljelenetek jellemző elemeit és a tisztán anyagi valóság helyébe egy magasabb, eszményi valóságot állít. A művészet ez iránya a régi történelmi irodalomban is észlelhető, de a művészeti szépség, mely az egyes munkáknak becsét és tartós jelentőségét biztosítja, nem meríti ki a

történeti irodalom egész föladatát, és ezért a késő utókor olvasójában kétség támadhat az előadottak hitelessége iránt, valahányszor az események és egyéniségek rajzában a művészi szempont és mesterség, az igénytelen és részrehajlatlan tanúbizonyság rovására fejlesztettek látszik. Thiers a helyes történetírás mintáját és példázatát egy tükörben véli fölhalálhatni, mely a tényeket és személyiségeket, az eseményeket és ezeknek benső elemeit és rugóit tisztán, határozott körvonalozásban, és híven adja vissza, és annyiival nagyobb értékű, mennyivel átlátszóbb; de a régi történetírók és jelesen Tacitus sokkal határozottabb jellemnek, mint hogy egyedül ez átlátszó tükörnek szerepét vehetné igénybe. A modern történetirodalom bölcsészeti iránya, a mennyiben ez az események fejlődésének általános törvényeit kijelölni törekszik, épen oly távol esik fölfogásuktól, mint — talán az egy Thukydides kivételével — annak gyakorlati politikai oldala. Ez utóbbi tekintetben Sallustius *Catilinája* például, minden szépsége daczára, kétségtelen bizonyítékot nyújt a régi történetirodalmi fölfogás hiányairól. Bármily kitűnőek legyenek a jellemrajzok, bármily érdekesek és hatásosak az előadásba szőtt beszédek, bármily élénk az események képe a viszonyoknak magasabb politikai oldala, minden általános állambölcsészeti okoskodások mellett, még sincs eléggé életerősen és meggyőzőleg kifejtve. Az olvasó, akarata ellenére, figyelmét inkább az eseményeknek külszínére, mint mozgó elemek benső összefüggésére látja fölhíva. Cicero mély behatású politikai föllépése ily módon leginkább ügyes és erélyes rendőri intézkedések alakjában tűnven föl, oly színt ölt, mely a híres consulnak, élete ez időszakára s ennek eseményeire vonatkozó, immár magában is kellett túl fellengző öndicsőítését kétszeresen túlzottnak tekinteti és nem érezteti eléggé, mennyire volt ez összeesküvés epizód a római köztársaság sorsának forduló pontja és kikerülhetlen végbomlásának első előjele. A modern történetirodalom ezen egyaránt tudományos és gyakorlati szempontjából kétség kívül lehet Tacitus ellen is alapos kifogásokat hozni föl. Stahrnak¹ e tekintetben Tiberiusra vonatkozó megjegyzéseit megelőzte már némileg a múlt századi francia történelmi kritika; de mind ez ellenvetés nem szünteti meg, alig gyöngíti, Tacitus műveinek azon varázsát, mellyel századokon át lelkesítőleg, lélekemelőleg, vigasztalólag számos kebelre hatottak. Sejanus bukása után Terentius római lovag, azon gyávák serege közt, kik egykor a hatalmas férfiúnak hódolván, iránta tanúsított hízog ragaszkodásokat eltagadni siettek, egymaga bírt elég bátorsággal e ragaszkodását nyíltan bevallani és igazolni. Vádlói elutasítottak, sőt elítéltettek — mint Tacitus mondja — beszédjének bátorsága következtében, vagy „quia inventus est, qui efferret, quod omnes animo agitabant”² (mert találkozott, aki megmondotta, ami mindnyájak szívében feküdt). És e mondat foglalja nagy részt magában megoldását Tacitus művei tartós hatása rejtélyének, mely hatás a szellemi hatalomnak legfényesebb tanúsága, a művészileg nagy írók legsajátságosabb tulajdona. A költő, a történetíró, a szónok nem teremt az eszméket és érzelmeket, de midőn azoknak lángész sugallta, művészileg bevezetett, magasztos és mégis egyszerű alakban kifejezést ad, életre híja azt, mi ezredévek óta az emberi kebelben némán csírázott és nemzedékeken át a szellemi világ vezérei közt tiszteltetik, mert benne találtatott „qui efferret, quod omnes animo agitabant.”

És valamint Tacitus nem kiválólag történetíró, a szó modern értelmében, szintűgy nem lehet őt valamely határozott politikai rendszer vagy pártirány képviselőjének tekinteni, mint ezt többször és többen megkísértették. Minden politikai véleményárnyéklat találhat munkáiban egyes elveket, nyilatkozatokat, melyekre nézetei támogatása végett hivatkozhatik, de mind ezek nem egy határozott politikai rendszernek kifolyásai. Tacitus jogérzetből, hagyományos kegyelethből, egyéni hajlamánál fogva soka el nem tagadt rokonszenvet tanúsít a köztársaság régi intézményei iránt; de ezen érzelmek nem akadályozták őt Nerva és Trajan jótékony uralkodásának dicsőítésében, és midőn magasztalólag említi, hogy „Nerva Caesar két hajdan ellentétes dolgot egyesített, a fejedelmi hatalmat és a szabadságot”³, nem érthette és nem értette a szabadság azon politikai alakját, mely a régi köztársaság intézményeiben találta kifejezését. Valamint az emberi életben minden fejlesztés csak a végenyészetnek előzménye és minden siker, melyet az egyén a napok

¹ Tiberius von Stahr.

² An. VI. 9.

³ Quamquam Nerva Caesar res olim dissociabile smiscuerit principatum et libertatem. *Agricolae vita*. III.

hosszú során át nemalán arat, csak közelebb vezeti őt sírjához: úgy a nemzetek és társadalmak életében is a fejlődés, a haladás, a hatalomnak és dicsőségnek növekedése, új szellemi és anyagi elemek keletkezése csak csirája azon külformák átváltozásának és enyészétének, melyekben a nemzetek élete testesül. De míg az egyén lényének átváltozását vallásos kegyelettel csak más sphaerákban várhatja, a társadalmi és nemzeti élet nem szűnik meg azon formák szétbomlásával, melyekben századokon át mozgott; és a nemzeti enyészet csak akkor áll be, ha a nemzeti erő nem képes többé oly intézményeket teremteni, melyekben szelleme, tulajdonai, hivatása újból századokra testesüljenek. Ez alakulásnak vajúdásai jellemzik a történelem átmeneti korszakait; de midőn, mint a római birodalomban, nemzedékek fáradoznak hiában egy új társadalmi alakzat föltalálásában és létesítésében; midőn naponkint ritkulnak az új fölbredés biztató jelenségei és a megsemmisülés előérzete szállja meg a lelkeket, akkor a nemesebb szellemek elcsüggedve a jövő iránt, bánatos visszaemlékezéssel fordulnak a múlt árnyékaihoz és szívök gyászos sugallata elnémítja pillanatokra politikai belátásuk rideg szavát. Ily értelemben volt Tacitus a régi római *respublica* embere; szerette a szabadságot és annak jelvényét a köztársaság hagyományaiban tisztelte; gyűlölte az önkényt és annak nyomasztó súlyát a császári Róma zsarnokságában a legundokabb alakban tapasztalta; de mi keblét lelkesíté, nem egy bizonyos időszakhoz vagy politikai szervezethez vala kötve. Az emberi lelkiismeretnek volt ő szószólója, egy elfajult kor közepette, mely annak hatalmát elnyomni vagy elfelejteni törekedett. Szellemi irányához járul a művészi alak tökélye. Rövid, tömör mondatokban fejlődnek az eszmék; határozott vonásokban állítanak előnkbe az egyének jellemvonásai, az események főmozzanatai. Oly ritka összhangzásban áll a komoly fölfogás és a férfias előadás, hogy, az író meggyőző komolyságától áthatva, mindenki bevallani kénytelen: ezt csak így lehetett érzeni, ennek csak ily szavakban lehetett kifejezést adni.

Az irodalmi ítélet nem támaszkodhatik kiválóan egyéni benyomásokra, legkevésbé a fiatal kor benyomásaira. Csalékony eleme ez a megbírálnak, mert gyakran a legkülönbözőbb tényezőknek vegyülete, melyben a fiatal kebel természetszerű fogékonysága a pillanat hangulatával és számos külkörülmény hatásával párosul; de ha az ifjúság benyomásai a haladó korról növekszenek és szilárdulnak, némi bizonyosságául szolgálhatnak azon írók szellemi hatalmának, kik keblünkben ily hatásokat előidézni képesek. Az 1839—40-ki országgyűlésen Deák Ferencz a szólásszabadság tárgyában mondott egyik beszédét (melynek előadását, mint fiatal hallgató, tisztelő figyelemmel és mélyen meghatva, bár eltérő politikai irányomnál fogva nem minden kétkedés és benső ellenvetés nélkül követtem) Tacitus *Agricolájának* azon szavaival végzé: „Dedimus profecto magnum patientiae documentum, et sicut vetus aetas vidit, quid ultimum in libertate esset, ita nos, quid in servitute; memoriam quoque cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset, oblivisci quam tacere”.⁴ Az irodalmi szépségnek egy új világa nyílt meg akkor előttem, előtettem Tacitust, visszatértem vele és általa a korán elhanyagolt régi irodalomhoz, és ebbeli olvasmányaim legkedvesebb benyomásai összeszövődnek emlékezetemben e hatható parlamentarizmus hivatkozással, és azon férfiú iránti tisztelettel és vonzódással, ki nem gyaníthatta, hogy midőn meggyőződésének fényes kifejezést adva, annak a római író fenséges szavaiban új támaszt keres, egyszersmind egy jelentéktelen hallgatót a legnemesebb szellemi élvezetekre utal.

Tacitus írói jellemének drámai és tragikai oldala az *Annalisok* első négy könyvében kifejtésére és érvényesítésére bő alkalmat talál. Mily élénkséggel rajzolja például a Pannoniában és Germaniában elhelyezett légiók zendüléseit, Germanicus hadjáratainak változó eseményeit vagy a Varus csatája gyászünnepélyét, midőn Germanicus serege a szerencsétlen csata színhelyéhez közelítvén, szánakodó részvétre lágyul emlékezve „rokonaiokról, barátaiokról, végre a háború esetlegességeiről és az emberi végzetekről.” A teutoburgi erdős hegységek gondos megmotozása után haladván előre, hidakat rakván a nyirkos mocsárokon, töltéseket emelvén a csalékony lapályokon, megszállják végre a gyászos helyeket. Szemlélik Varus akkori első sátrának, fő hadi szállásának maradványait, a félig összerogyott sáncokat, melyekben a már-már körülvelt légiók a

⁴ *Agricolae vita*. II. Kétség kívül a béketűrésnek fényes tanúságát adtuk, és valamint a régi kor látta, mi a szabadság végpontja, úgy mink, mi a szolgaságé. A szóval együtt magát az emlékezetet is elvesztjük vala, ha épp úgy hatalmunkban állna feledni, mint hallgatni.

harcot folytatták, „a térség közepén fehérlő csontokat elszórva vagy halomba rakva, amint megfutamodtak vagy ellentálltak vala; a nyilak és dárdák szerte szét heverő töredékeit, az elesett lovak csontjait, a fák törzsökéihez szegzett tetemeket, a közel berkekben a barbár oltárokat, melyeknél a tribunusok és az első sorok századosai legyilkoltattak”. Fölszólalnak azok, kik e véres csatában jelen voltak; beszélnek, miként e helyen estek el a legátusok; amott ragadtattak el a sasok, hol méretett légyen Varusra az első seb, hol adta magának saját jobbjaival a halált, mily emelvényről szónokolt Arminius, hány törvényfát rakatott a hadi foglyoknak, hány sírgödöröt ásott számukra, mily játékot üzött gőgje a tábori jelekkel és a sasokkal. És így Germanicus hadserege a veszett csata utáni hatodik év lefolytával a három légió csontjait temeti; „nem tudván senki, idegeneknek maradványait takarítja-e el vagy az öveit. És az emelendő sírhalom első pázsitdarabját Germanicus rakja le, kegyeletes emlékül az elhaltaknak és mint a jelenlévők fájdalmának részes társa”.

Csak mesteri író tollának sikerülhetne Tacitus *Annalis*ának e szakát terjesz megható szépségében és árnyalatai minden élénkségével fordításban visszaadni. A római irodalom fénykorának utolsó sugarai központosulnak Tacitus irodalmi modorában. De bár mennyire helyeseljük is Niebuhr nézetét, ki méltatlankodva utasítja vissza egy szűkkeblű kritika gyerekes osztályozásait és nem tekintve a tisztán chronologiai, e kérdésben nem döntő szempontot, Tacitust a római aranykor írói közé sorozza: még sem tagadhatjuk, hogy műveiben a római stylus azon neme, melyet rövid, dús tartalmú és tömör szerkezetű mondatok jellemeznek, a végletekig vitetett. A nyelvnek természete összhangzásban áll e tekintetben az író szellemével és irodalmi modorával; ha Tacitus egy a hadsereg legalsóbb rétegeiből emelkedett hadvezérről szólva azt mondja: megszokta a munkát és fáradságot és annál kegyetlenebb, mert túrta volt; ha Segest és Arminius viszálykodásait említve, azokat az emberi kebel rejtélyes mozgalmait egyik titkos rugójának azon jellemzésével indokolja, mely, némileg általánosítva majdnem közmondássá vált: „a mi barátok közt a szeretet köteléke, gyűlölet tápláléka az az ellenséges indulatúaknál”; vagy ha e netalán szomorú egyéni tapasztalás szülte, de lélektani szabályként némileg túlcsigázott észrevételre fakad: „a jótétemények addig kedvesek, míg megtérítésük lehetségesnek látszik, midőn e mértéket túlhaladták, a szívesség gyűlölettel viszonztatik”: e mondatok hatása bizonyítja, mily hatalmas eszköz kezében azon nyelv, melynek szervezete ép oly tömör, mint tulajdon eszmemenete. Midőn Juniának, C. Cassius hitvesének, M. Brutus nővérének gyászmenete alkalmával az ősek mellképei említették, röviden megjegyeztetik: „leginkább fénylének Cassius és Brutus, ép az által, hogy arcképeik nem láttatának”: az antithesis ereje ép annyira a gondolatban fekszik, mint annak rövid szabatos kifejezésében, mely a nyelv szellemével tökéletes összhangzásban áll.

És azért, mert Tacitus irodalmi modorának teljesen kimerítő és bevezetett mintáját hagyta az utókorra, melynek becse és szellemi jogosultsága az író jellemében, szívének és eszének sajátosságos tulajdonaiban gyökerezik, míg másrészt a latin nyelvnek nyelvtani szervezete nyújtotta neki a legalkalmasabb eszközt e tulajdonok kimerítő kifejezésére, majdnem mind azok, kik őt utánozni akarták, a történetírás „manieristáihoz” számítandók. Mert az irodalomban, mint a művészetben, oly munkák utánzása, melyeknek jelentősége főleg egyéni jellem- és észtulajdonokon nyugszik, vagy bizonyos körülmények és viszonyok szülte érzelmek mélységének és erejének szüleménye, nem vezet soha életerős, a valódiság meggyőző hatalmától átlehelt alkotásokhoz. Mily elavultnak és mesterkéltnek látszik például jelenleg az egyszer oly annyira magasztalt Johannes Müller mindenhol, ahol egyenesen Tacitust utánozza.

Az *Annalisok* egyik legérdekesebb epizódja Germanicus végnapjainak és kora halála megbosszulásának története.⁵ Van valami emberileg megható abban, ha egy, az emberiség magaslatán álló fiatal hőst és családapát, sikeres működése, magasztos reményei közepett, idő előtt kiragadva látjuk családjá, hívei, tisztelői köréből; ha váratlanul eltűnik egy egyéniség, kinek jövőjébe kötötték reményöket országok és népek, és ha a veszteség fájdalmas érzetéhez egy gyáva merénylet gyanúja csatlakozik. De ez utóbbi szempontból a történetíró művészeti mestersége többet tett az események jelentőségének emelésére, mint az események magok. Az elfogulatlan utókor alig leendő kész ez ellentétes nagyravágások összeütközésében már egy gyilkolási

⁵ An. lib. II. 60 és lib. III. 1-19.

merénylet tanúságát látni, vagy gyanúját babonás szertartások és áldozatok vádjára alapítani. Germanicusra bízott a kelet zaklatott békéjének helyreállítása; C. Pisóra Syria kormánya; keletkeztek köztök viszálykodások, melyek kölcsönös állásukban nem voltak szokatlanok, növelte azokat hitveseik, Agrippinának és Plancinának, gyűlölete és szenvedélyes nagyravágyása, és midőn Germanicus Egyiptomból visszatérve egy rejtélyes betegségnek esett áldozatul, a kor szokása szerint a megmérgezés gyanúját rögtön azon fölfogás követte, mely Pisót, ki inkább vetélytársának, mint támaszának és segédjének bizonyult, Plancina nejével együtt gyilkosainak vállá. Mily józanul és részrehajlatlanul hangzott Tiberiusnak Tacitus által nem kellőleg méltányolt beszéde, midőn a senatust inté: ítélje meg elfogulatlan kebellet a Pisó ellen fölhozott vádak, melyek növekedő fokozata a legátus dacát és ellenségeskedését, majd Germanicus kimúlta felett nyilvánított örömét, végre halálának bűnös siettetését foglalá magában.⁶ De mind e figyelmeztetések nem enyhíthették a római nép fájdalmát, nem csillapíthatták fölindulását, általánosan elterjedvén a gyanú, hogy gyászos kimúlta nem esetleges, hogy az uralkodó gyűlölete és féltékenysége okozta unokaöccsének halálát, kinek szelíd kedélyéről föltenni szerették, hogy Róma szabadságának helyreállítására hajlott volna.

És mintha maga Tacitus e népszerű fölfogás varázsa alatt állana, vagy hatását velünk éreztetni és megértetni akarná, komoly megilletődéssel sorol elő mindent, mi részvétünket és szánakozásunkat fölébresztheti; mutatja nekünk a haldoklót, hallatja megható búcsúszavait: „A barátok fő hivatása nem az, hogy gyáva könnyekkel kövessék az elhunytat, hanem hogy hű emlékezetben tartsák akarátját és teljesítsék rendeleteit; siratni fogják Germanicust idegenek is, ti meg fogjátok őt bosszulni, ha nagyobb kegyelettel viseltettetek személyem, mint állásom iránt... A vádlók részén lesz az emberek könnyörete és azoknak, kik véres parancsokat költenének, vagy hinni nem fognak, vagy megbocsátani.” Követjük gyászos útjában Agrippinát, kit „szerencsétlen termékenysége annyi ízben jelez martalékul a sorsnak”;⁷ partra lépünk vele, kísérik Somába a szánandó asszonyi menetet, részt veszünk a vádlók és védők kétes kimenetű harcában, megoldva nem, de keresztül vágva látjuk a cselszövények és szenvedelmek vésteljes csomóját, midőn Pisó saját kezével vetett véget életének és szinte tanúinak és részeseinek hisszük magunkat azon eseményeknek és érzelmeknek, melyek szinte két évezred előtt a római világot mozgatták.

A sors irigylül megtagadta tőlünk Sejan bukásának történetét és vele együtt magyarázatát mind annak, mi Tiberius utolsó éveiben, még Tacitus előadásában is, rejtélyes és lélektanilag ép oly kevésbé megfejthető, mint a politikai történelem szempontjából. Ép úgy nélkülözzük Nero utolsó éveinek történetét. Tacitus maga jelzi egyébiránt ez alkalommal is,⁸ mily hálátlan feladat a történetíróra nézve Nero uralkodásának egész korszaka, annyival háládatlanabb, mennyivel inkább fejlődik a zsarnoki hatalom véres önkénye és az elnyomottak „szolgai türelmének” közönyössége, mely ugyan az egyéni lélek és szellem emelkedettségét ki nem zárja, sőt annak számos példáit nyújtja, de mindig csak a türelem, nem pedig a férfias küzdelem példáit. Sajátszerű tüneménye ez a polgári társadalom bizonyos időszakainak, mely az újabb korban, a francia forradalom rémuralma alatt, fokozott mértékben mutatkozott, midőn egyesek, sőt egész osztályok hősileg halni tudtak, de nem tudtak ép oly hősileg megvívni a társadalmi hatalom bitorlóival, kik őket a halálnak szentelték. Ez idők gyászos egyhangúságát tükrözi vissza az *Annalisok* utolsó könyveinek előadási modora; nem hiányoznak azokban sem az események és egyéniségek élénk rajzai, a mély belátású megjegyzések, a nemes kedély megható fölszólalásai, de fő varázsukat és érdemeiket a történeti előadás azon igénytelen egyszerűségében és átlátszó világosságában találjuk, mely Britannicus megítélésének, Agrippina meggyilkoltatásának, a római

⁶ An. lib. III. 12.

⁷ Mily közel áll Tacitus e jellemző soraihoz Ugolino följajdulása, midőn szemeit a vele együtt éhhalálra kárhoztatott gyerekeire függesztvén, Dante Infernojában, sokszoros fájdalmának e szavakban ad kifejezést:

. ed io scòrsi

Per quattro visi il mio aspetto stesso.

(Midőn négy ízben szemlélttem saját ábrázatomat.)

⁸ An. lib. XVI. 16.

kivégeztetéseknek szomorú elbeszélését ép úgy jellemzi, mint Corbulo keleti fényes hadvezéri és államférfiúi működésének történetét.

Nero halálával végét érte az első római császárok sora, kik Augustus óta, adoptió útján, a császári örökösödés családi folytonosságát látszólag fönntartván, a világ urai voltak.

Sok ízben elmondattak azon okok, melyek a császári egyeduraság megállapítását előkészítették és eszközölték. Róma régi alkotmányos szervezete, mely hajdan a „város” szervezete volt, minden módosítások mellett sem felelhetett meg többé a világalom kellékei- és igényeinek. Azon számos új társadalmi tényezőknél és elemeknek, melyeket Róma emelkedése kifejtett, szellemileg meg kellett változniuk vagy anyagilag megdönteniök mindazon intézményeket, melyek teljesen más viszonyoknak és rég lefolyt időknek voltak kifolyásai. A régi Róma aristokrátiája sokszor önzőnek és zsarnokinak mutatkozott, mint testület; de összegében ép úgy, mint vezérférfiaiban; férfiasnak, hazafias lelkületűnek, hősiességnek, előrelátónak. Erkölcsi és politikai tulajdonai ép azon időkben estek mindinkább a szellemi romlásnak áldozatul, mely időkben kétszeresen lett volna hivatása a növekedő demokratikus elem túlnyomó befolyását ellensúlyozni. A demokratia kizárólagos hatalma könnyen válik az egyeduraság úttörőjévé. Mert a demokratia ott, hol hatalma más elemek befolyása által korlátozva és ellensúlyozva nincs, anyagi erejének önértékében, az erőt gyakran a joggal ugyanazonosítván, változott körülmények közt könnyen hajol meg az anyagi hatalom siker koronázta kezelői előtt, mivel öntudatlanul megszokta a jogot kizárólag a népszám akarására építeni, és így, benső rokonszenvezésnél fogva, a társadalmi joggal ugyanazonosított anyagi hatalomnak hódolni.

A római demokratia e rokonszenvében sokkal inkább, mint a felsőbb társadalmi osztályok gyáva hódolatán vagy bűnrészes támogatásán nyugodott hetven éven át a római caesarok zsarnoki uralma; tág, ha nem is mindenkor biztos alapja volt a birodalom központjában, míg kegyetlen szeszélyének csapásai Róma határain kívül kevésbé voltak érezhetőek. Sőt a birodalom messze terjedő tartományaiban, számos esetben, csak egy hatalmas államszervezet alakjában mutatkozott, mely a külbékét, a rendet és jólétet biztosította, és ha nem tudta is mindig egyes hatalmaskodó tisztviselők visszaéléseinek elejét venni, azok megfenyítését még is, mint Tacitus munkáiban is több példa mutatja, saját érdeke föladatának tekintette.

A császári hatalom és a római birodalom államszervezete alapjában megingattatott, midőn a praetorianusok növekedő hatalmával és a testületekben kifejlesztett nagyravágyással, cselszövényekkel és fegyelemhiánnyal ellentéték és összeütközések keletkeztek, melyek, Rómában magában, az anyagi hatalom e főtámaszának és eszközének egységét szétrepesztették, míg a birodalom tartományai, melyek a politikai szolgaságot a külső rend és biztosság kedvéért nyugodtan tűrni tanítottak, egy időben rémüléssel kezdték tapasztalni, hogy a zsarnokság nem menti őket többé az anarchia ellen.

A császári Róma történetének ezen forduló pontjánál veszik kezdetüket Tacitus történetkönyvei, *Libri Historiarum*. Galba rövid uralma csak előjátéka vala azon eseményeknek, melyek meggyilkoltatása után a római világot vérrel és tüllel elárasztották, és alig maradna fenn élénk emléke a világ történelmében, ha Tacitus varázsecsetje nem egyéníti oly jellemzőleg azon elaggott fejedelmet, kinek katonai szigorúsága csak sietteté vesztét, mert a kor elfajultsága nem tűrte többé a szigorú fegyelem komoly parancsszavát, ki mély belátással intette az általa fiának fogadott Pisót ne feledkezzék, hogy „emberek felett fog uralkodni, kik se a teljes szolgaságot viselni nem tudják, se a teljes szabadságot, de a kinek mérsékeli középszerű jelleme inkább vétek nélkül volt, mintsem fényes tulajdonságokkal bővelkedett, és ki magánembernél nagyobbnak látszott, míg magánember vala, és mindenek egyhangú véleménye szerint hivatva az uralomra, ha nem uralkodott volna”.

Nero meggyilkoltatása, és Galba választása után a római császári hatalom alapjaiban meg vala rendítve és minden tartós politikai fejlődés lehetőségétől elzárva. Mert „hírhedtté válván a hatalom titka”, lehullt az a fátyol, mellyel a hagyományos érzemények, az első imperátorok kormányzási ügyessége, a későbbiek hivatalnokainak és hadvezéreinek közigazgatási és hadi jártassága az állam rothadásnak indult testét fedték, csak még az kívántatott, hogy, a Galba elleni zendülés alkalmával, „két közkatona tűzze föladatául, a római nép uralmát másra átruházni és

valódiilag át is ruházza”; kétségtelenné vált akkor mindenki előtt az actiumi ütközet óta keletkezett politikai intézmények belső gyöngesége; napfényre került egy alakító erkölcsi elvnek hiánya, melyet a külfény, az anyagi jólét és fejlődés, a pusztá hatalom tartósan nem pótolhat. Mert habár az emberi és társadalmi lét természeténél fogva minden erkölcsi elv testesítésére anyagi hatalomra szorul, az anyagi hatalom magában mégis a társadalmi alkotások feladatát ki nem merítheti. És midőn a császári Róma intézményeit se egy szabad alkotmányos élet rendezett elemeinek működésére építeni, se a népakaratnak, melyre állítólag támaszkodott, tartós politikai alakzatot adni képes nem volt (mert a régi formák fönttartása csak arra vala szánva, hogy az általok képviselt lényeges jognak elkobzását palástolja); midőn képtelennek mutatkozott az örökösödési elvet azon hagyományos tekintéllyel környezni, mely századokon át a keresztyén monarchiák erejét képezte vagy azon vallásos kegyeletre építeni az uralkodó hatalmát, mely a keresztyénségben ép úgy, mint az ozmánoknál a kormányzati alakzat folytonosságát biztosítja: mindinkább az anyagi hatalomnak veté oda zsákmányul a társadalom vezérletét és szüntelenül megújuló harcoknak nyújtá martalékul az emberiség békéjét és szerencsáját. A nyugati római birodalom enyészéig érezte befolyását a társadalmi élet szellemi és erkölcsi elemének ez elsorvadása, előkészítette a régi világ bukását, elmérgesítette sok tekintetben a keresztyén császári Róma első századait is, és csak akkor virradt új, jövendődús életre az európai emberiség, midőn a keresztyén hitnek és polgárosodásnak véggyőzelmével ismét létesült egy magaszosabb eszme, mely előtt nem csak meghajolni, de mibe hinni, mibe reményleni, mit szeretni és miért lelkesedni tudott. Gibbon a Domitius halála és Commodus hatalomra lépte közti időszakot tekinti az emberiség egyik legszerencsésebb korszakának; de, ha álláspontját elfogadva, kizárjuk is az emberiség jogosult szerencse-követélményeiből azoknak igényeit, kik a „veszélyes szabadságot inkább óhajtják, mint a nyugodt szolgálást”, a történelmi elemek gondos mérlegetése még sem láttat velünk e háborítatlan szerencsében mást, mint Sándor, orosz császárnak jellemző szavai szerint, egy „nemes egyéniségek által előidézett esetlegességet, mely hosszú, évekig boldogította ugyan a világot, anélkül, hogy akármely pillanatban a tartósság biztosítékát vagy megnyugtató érzetét nyújthatta volna”.

Az Otho, Vitellius és Vespasian közt folytatott polgári háborúban a tisztán katonai elem jellemzőleg lép előtérbe. A régi világ egyszerű viszonyai nem választották el a hadvezér szerepét a politikai férfiú hivatásától, a közigazgatás és igazságszolgáltatás teendőitől. Az államélet szövevényesebbé vált viszonyai megtörték a nyilvános élet e hajdani egységét, és a birodalom belső rázkódtatásaiban hadvezér foglal első helyet. A Carusok, Antonius Primusok és Marianusok vezérlik az eseményeket; az Othók, Vitelliusok, sőt maga Vespasian inkább-inkább lobogók és pártjelszavak, mint vezérek. Othónak végnapjait egy bizonyos tragikai fény környezi. Vannak egyének, kiknek az élet egész folyama csak anyagot szolgáltat élvezetvágyuk kielégítésére vagy tevékenységök érvényesítésére. Játékot üznek mindennel; buja játékot az élet mulékony örömeivel; gyakorta bűnös játékot az élet legkomolyabb föladatával. De e játék még sem meríti ki természetök egész erejét, és sorsuk egy váratlan, döntő fordulatanál a világ csodálkozva kénytelen bevallani, hogy még is magasabban állnak, mint játékszereik. Ilyennek mutatkozott Otho, midőn a brixellumi csata veszte után eltökélte magában saját halála által véget vetni a polgári háborúnak; ritka nyugalommal és férfias elszántsággal vált meg az élettől, melyet annyira élvezett volt; szint oly jellemzők mint meghatók azon férfiú búcsúszavai, ki méltán elmondhatta magáról, hogy ő „a szerencsét megkísérlette, valamint kölcsönösen őt a szerencse”, és a legyőzött imperátor hazafias önmegtagadása, bármennyire párosult legyen is az életunalom sugallataival, elfeledtet Nero büntársát és a császári hatalom pártoskodó bitorlóját.

Míg Otho és Vitellius közt folyt a harc, nagyobb aggodalommal tekintettek amannak szenvedélyei és indulatos merészségei, mint az utóbbi gyáva élvezetei; de Otho halála rokonszenvet és jó hírt szerzett nevének, míg napról napra növekednie kellett az ellenszenvnek és megvetésnek azon tehetetlen, ingadozó, a legaljasabb élvezetekben fetregő egyéniség iránt, ki hasának és torkának mindent fölládozott, míg ellene és mellette véres csaták vívattak, míg hatalmának megállapítása vagy megbuktatása miatt lángba borultak Itália városai, elnyomattak népei, vérbe fertőzött a birodalom nagy része és a légiók fegyelmének fölbomlása és

hatalmaskodásuk legyezgetése által megingott biztosságának minden alapja. És mégis a sors csapásai és Tacitus előadása az érdek egy bizonyos nemét kölcsönzik ezen megvetendő lény bukásának is. Vitellius lelke gonddal és búval vala eltelve, nehogy fegyvereinek makacs ellenállása engesztelhetlenebbé tegye a győztes félt felesége és gyermekei irányában. Volt néki a kor által kimerült anyja, ki fia fejedelmi állásával nem nyert mást, mint gyászt és jó hírnevet. A Narninál meghódolt légiók elpártolásának hírére sötét öltönyben a palotából kilép, gyászoló családjától környezve. Pamlagon vitetett kis fia, mint temetési körmenetnél. A nép szava nyájas vala és nem az idők körülményeihez szabva, a katona fenyegetőleg hallgatott. ... Nem volt senki oly annyira feledékeny az emberi dolgok fordulatairól, hogy meg ne induljon Róma fejedelme láttára, aki, kevéssel azelőtt az emberi nem ura, lelépe hatalma székeről, a népen, a városon keresztül, odahagyva a birodalmat. Nem láttak ilyen esetet, nem hallottak felőle; váratlan erőszak nyomta el Caesart dictátorságában, titkos leselkedés Cajust; az éjszaki és ismeretlen mezőség takarták el Nero menekvését; Piso és Galba mintegy csatában estek el; a maga saját gyűlésében, saját katonái közt, magoknak az asszonyoknak láttára, monda kevés szavakat Vitellius, személyes méltóságának megfelelőket: hogy a béke és köztársaság érdekében enged — tartanak öt emlékezetben; lennének könnyörülettel testvére, hitvese, gyermekeinek ártatlan kora iránt; egyszersmind fiát fölemelve, majd egyeseknek, majd mindnyájoknak ajánlva, midőn végre a könnyezés szólani gátolá, a jelenlevő consulnak az oldaláról levett tört és vele a polgárok élete és halála fölötti hatalmát átadá.⁹ Midőn a consul azt elfogadni vonakodik, a gyülekezet igényli, hogy a Concordia templomába tegye le az uralkodás jelképeit, ismét a császári palotába szoríttatik vissza. És most újra kezdődnek az ingadozó, kétértelmű alkudozások Vespasian bátyjával, ki a város praefectura volt, mindinkább élénkülnek a pártok szenvedélyei és gyöngül a vezérek mérséklő hatalma; véres harc és öldöklés tölti el az utcákat; maga a capitolium ostromoltatik a Vitelliusok által, lángba borul a római nagyságnak vallási székhelye, míg végre az ellenséges hadseregeknek magában Rómában folytatott harca közepette, mellyel a nagyvárosi élet mindennapi élvezetei háborítatlanul, sőt sokszorozva vegyültek, a tömeg „nem gondolván a pártokkal vidáman nézte a közügy bajait”, meggyilkoltatva látjuk azon fejedelmet, „ki úgy sem vala többé imperátor, hanem csak a háború oka és alkalma”. Volt az ő végszavaiban is valami, mi nem teljesen elfajult lelkületről tanúskodott, midőn az őt gúnyoló századosnak azt felelé, hogy mégis „imperatora volt”. Tacitus ez események elbeszélésbe is számos észrevételeket, jellemzéseket és elvmondásokat sző, melyek sajátzerű tömörségökben századok óta a politikai és szónoki hivatkozások bő tárházát képezik. De, ámbár ezek nagyobb részt a közélet eseményei, azoknak indokai és rugói körül forognak, jelentőségök mégis inkább lélektani és történelmi, mint határozottan politikai. Idegenkedést és lenézést tanúsít például Tacitus az „ingadozó, szenvedélyes, majd elbizakodott, majd gyáva tömeg irányában, melyben nincs semmi mérséklet, mely rémít, ha meg nem félemlítik; ha megfélemlített, bátran megvethető”. E tekintetben van egy bizonyos hasonlatosság az ő fölfogása és azon jellemvonások közt, melyeket Shakespeare sok helyen, de főleg római drámáiban és *Hatodik Henrike* második részében a néptömegnek oly találólag tulajdonít. De a nagy brit költőnél épp úgy mint a római történetírónál e fölfogás sokkal kevésbé politikai, mint egyéni érzületnek kifejezése, és ha Horáccal az „odí profanum vulgus” vezérelvők: szellemök ez aristokratikus ellenszenve nem bizonyos néposztályokat illet kiválólag, hanem mindent, mi éretlennek, hatalmaskodónak vagy gyávának mutatkozik.

Fölötte jellemzők azon észrevételek, melyek a történetkönyvek ötödikében — mely csak megcsonkítva jutott ránk — Jeruzsálem ostromlásának előadása alkalmával a zsidó nemzetet illetőleg fölhoznak. Ha Tacitusnak a keresztyénekre vonatkozó megjegyzései¹⁰ minden rövidegök és felületességök mellett is becses történelmi adatul szolgálnak, annál inkább, mert híven tükrözik vissza az akkori római világ előítéleteit; még nagyobb figyelmet érdemelnek a zsidó népre vonatkozók, melyek jellemző vonásait az izraelita fajnak nemcsak vallásában, hanem természetében és szokásaiban még ma is fölismerhetni, ha bár éppen azon hiten alapul a régi világ monotheisticus népének dicsősége és történelmi jelentősége, melyet a római történetíró nekik vétkül

⁹ *Historiarum* liber III. 67, 68.

¹⁰ *Annalium* lib. XV. 44.

tulajdonít, mint olyanoknak, kik elvetemült kísérletnek, tekintik az istenség képét romlandó anyagban az emberek mintájára faragni; fönséges és örökkévaló az, se nem változékony, se nem veszendő. Számos történeti munkáiban elszórt észrevételek a különböző népek sajátságairól, hagyományairól, szokásairól tanúskodnak Tacitus ily tárgyak és föladatak iránti írói hajlamáról, mely a germánokról irt rövid vázlatban tüzetes kifejezést talált.

A germán faj népei napjainkban is büszkeséggel tekintik a vázlatot mint nagy jelentőségű oklevelet, mely társadalmi és politikai fejlődésük alapjairól és kezdeményeiről becses tanúságot nyújt. Tacitus előtt nagy mértékben növelte a tárgy érdekét azon ellentét, melyben a germán népek intézményei, vagy helyesebben, az állami intézmények nálok mutatkozó csirái, családi és társadalmi életük alapján, a császári Rómával állottak. Ez ellentét részben a fajjellem különbségeinek volt kifolyása, és a modern világban is a román és germán népek közt számos irányban felismerhető és kijelölhető. De bizonyos mértékben szint úgy természetes következménye a civilizáció és fejlődés fokozatos különbségének. Mennyivel nyomasztóbban éreztetik magokat egy bizonyos társadalmi állapotnak és kornak kinövései, annál megigézőbb színben tűnik föl ez állapotok ellentéte. Van Tacitus *Germániájának*. félreismerhetetlen célzásában a római világra valami azon irányból, mely Rousseauval a társadalmi elfajulás ellenszerét egy képzelt természeti állapotban keresteté. A nemesebb kebel, mely az elkorcsosodásnak és állami hanyatlásnak növekedő kórjelei által magát oly sokszor lesújtva érzé, némi rajongással tekintett oly állapotokra, melyekben „senki sem nevelte a törvényt és nagyobb hatalma volt a jó erkölcsöknek, mint más hol a jó törvényeknek”. És az utókor csak elismeréssel tekinthet a római író azon irányára, mely neki ösztönül szolgált a rómaiak által gúnyolt és lenézett barbárok állapotainak tanulmányozására, és melynek számos eszmedús észrevételen kívül fontos fölvilágosító adatokat köszön a mai világ némely vezérnemzeteinek őseiről és társadalmi alakulásuk kezdeményezéseiről. Azon érdekes dialógus, az ékesszólás romlásának okairól, mely gyakran soroztatik Tacitus művei közé, a legilletékesebb bírók többségének ítélete szerint, számos külső és benső okoknál fogva, alig tulajdonítható neki. *Agricola élete* ellenben, mely minden többi művei tökélyeit és jellemző vonásait bírja, kétszeres érdeket nyer azok által, melyekben némileg tőlök eltér. Nagyobb történeti munkáiban a zsarnokságnak, a bűnös cselszövénynak, a véres összeütközéseknek jelenei uralkodnak, és így, a tárgy természeténél fogva, a sötét árnyalatok határozzák el a történeti kép művészi jellemét. Tacitus lelke e munkáiban kiválólag komolynak és mélyen elkeseredettnak mutatkozik. *Agricola életrajzában* mind ezen elemek háttérbe szorulnak; a félreismerhetlen előszeretet, mellyel Tacitus ipájának nemes életét elbeszéli, kétségtelenné teszi, hogy épp annyi sikerrel tudta rajzolni a polgári és katonai erényt, mint a bűnt és a vétkes szenvedélyt; tudta pedig nemcsak akkor, midőn az elfajultság, a kegyetlenség vagy a gyávaság ellentétéként tűnik föl, de akkor is, midőn háborítatlanul folytatja pályáját és csak saját fényében díszlik. Nem hiányoznak *Agricola életében* sem Domitian szomorú korának jelenségei, de csak árnyékaik ezek egy sikerkoronázta életnek, melyek nem zavarják színezetének összhangját, mert nagyobb részt csak szelíd bánatot híznak föl, nem a vad fájdalom kitörését vagy a léleknek bosszús fölháborodását. A férfias kedély e bánatérzelme, mely a történetíró rideg komolyságát oly jellemzőleg egyesíti a szív mélyebb és melegebb érzelmeivel, sajátságos varázssal hat lelkünkre és ritkán fejeztetett ki oly meghatólag, mint *Agricola élete* némely szakaiban. Ki felejthetné azon szavakat, melyekben a politikai körülmények szülte tétlenség panaszzal: „Az emberi természet gyöngeségénél fogva lassúbbak a gyógyszerek, mint a bajok, s miképp a testek halkal idűlnek, hirtelen sorvadnak, szintűgy az ész munkásságát könnyebb leverned, mint fölélesztened; hisz maga a tétlenség meglep bennünket édes ingerével s a kezdetben gyűlölt munkátlanság végre megkedveltetik. De kevesen vagyunk, kik nemcsak másokat nem élünk túl, hanem minmagunkat sem, életünk közepéből szakasztatván ki annyi esztendő, mely alatt ifjaink öregségre, öregeink majdnem a befejezett életkor határára hallgatva eljutottak.”¹¹ Ki vesztett valaha hön szeretett, felejthetetlen barátot, kit az övéi gondjától és részvététől környezve tudott ugyan, de a kit utolsó pillanataiban nem szoríthatott többé kebléhez, anélkül, hogy saját szívének följajdulását föl ne találja azon fájdalmas kitörésben, mely keblében mindig megújuló visszhangra talál:

¹¹ Szenczy Imre fordítása.

„Kétségkívül minden gondos ápolásban részesítettél, de még is kevesebb könnyek hullottak hamvaidra és szemeid, mielőtt megtörték, valamit nélkülözének.” Kinek lelke ne emelkednék nemesebb érzelmekre, nemesebb vágyakra, midőn a férfias jellemerőnek azon öntudatos nyilatkozatára emlékezik, mely tisztázva, bár el nem tagadva a szív fájdalmas sugallatát, vigasztalást és biztatást nyújt azon meggyőződés kifejezésében, hogy „miképp az emberarcok, úgy azok ábrázataik is elmúlok és veszendők; a szellem képe örökös, melyet nem idegen anyag és művészet, hanem tenerkölcseid által tarthatsz fenn és fejezhetsz ki”. És ha Tacitus, Agricola életrajzának végszavaiban, irodalmi lángesze hatalmának és művei tartós jelentőségének önérzetében meggyőződését fejezi, hogy „mit Agricolában szeretett, mit csodált, él és élni fog az emberek szívében, idők örökkévalóságában, világesetek hírében; mert sokakat a régiek közül, mint dicsteleneket és silányokat, feledékenység borítand: Agricola, az utókor történeteinek hagyományul adva, halhatatlan leend”:¹² a mostani kor olvasója, ki a jóslatot olvassa, midőn egy ízben annak teljesültét élvezzi, megelégedéssel ismeri el, hogy nem minden csalékony a szív nemesebb reményeiben és hogy a pillanat ténylegességein kívül van az eszményi életnek is tartós valóságosága.

Vannak Tacitusnál nagyobb történetírók, kik az eseményeket kimerítőbben és talán részrehajlatlanabban, elfogulatlanabb szempontból rajzolják, mint ő. Nem azon szerencsés korszakok egyikében született, melyek az ébredező szellemi életnek adván kifejezést, a fejlődő fiatal erők egyszerű naivságát és erőteljes eredetiségét tükrözik vissza. Van eszmemenetében és előadásában valami, mi azon szövevényes és mesterkéltségek, társadalmi és állami állapotokat gyaníttatja, melyek egy elfajult és hanyatló civilizációt jellemeznek. Ritkán gyönyörködhetünk azon eseményekben melyeket elbeszél; nem érezzük magunkat mindig azon szempont föltétlen elfogadására indítva, melyből kiindulva azokat elbeszéli. És mégis megmarad munkájának varázsa, és a századok lefolyta nem csonkítja hatását. Mert az emberi kebel nemesebb érzelmeinek és bennszületett jogérzetének kifejezése azon húr, mely irodalmi mesterkezétől érintve rokonszenves visszhangra fog találni, míg emberi keblek dobognak, és mert megvan munkájában az, mi a szellem teremtményeinek fennmaradását biztosítja: az érzelmek nemessége és őszinte valóságosága, a gondolatok magasztossága és jellemző helyessége s a külalak művészi tökélye.

¹² Szenczy Imre fordítása.

TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK.

1875-1878.

I.

Kevés nemzetnél oly nagy a történeti irodalom jelentősége mint hazánkban. Kegyeletes lelkesedéssel csügg a magyar a múltnak emlékein, büszke öntudattal pillant vissza ősei tetteire, azok képeihez fűzi a jelen kívánatait, azokhoz méri a jövő lehetőségeit. Fájának európai elszigeteltsége magyarázza meg és fokozza ez irányt; és mégis e nemzeti hajlam és irány dacára, alig állíthatjuk, hogy valódi történelmi irodalmunk van. Kritikai túlszigor lenne ugyan szem elől téveszteni, mennyi becses adatot gyűjtött a régebbiek hazafias szorgalma és tudományos lelkesedése; mennyi anyagot szolgáltatnak egyes időszakok és egyéniségek följegyzései; örömmel üdvözli mindenki azt a komoly irányt, mely épen e téren fiatalabb nemzedékünk fáradozásait jellemzi és hogy más ne említsünk, az Akadémia és Történelmi Társulat működésében és kiadványaiban nyer örvendetes kifejezést.

De ez utóbbi törekvések főleg a történelmi anyag gyűjtésére, előkészítésére és kritikai mérlegetezésére irányulnak. Kétségtelen egyrészt, hogy a történelmi anyag ily gondos előkészítése nélkül minden komoly történelmi irodalom lehetetlen: másrészt mindazonáltal ezen elkészítő lépések még nem merítik ki annak fogalmát és feladatait.

Irodalmunkban alig van jelentékenyebb történelmi munka, mely mást tárgyalna, mint a hazai történelmi eseményeket; és ez nem csak megfejtető, de igazolható, sőt helyeslendő is; a történetírás más mezein a többi irodalmakkal legfeljebb közreműködhetnének; hazai történelmünket nálunk senki jobban, nélkülünk pedig épen nem is mívelhetné sikeresen. De ez a szempont még nem igazolja azon, majdnem szokásossá vált irányt, mely hazai történetünk folyamát és eseményeit, mindig csak önállóan, és az általános európai események, szellemi és politikai irányok fejleményeitől mintegy elszigetelten szokta tekinteni és előadni.

Megemlíttetnek ugyan a külföldi események, a mennyiben hazai dolgainkkal közvetlen kapcsolatban állanak; de közvetett behatásuk mily ritkán vétetik szemügyre!

Tagadhatatlan, hogy hazai történetíróink előadása ezáltal nemzeti jellemben, drámai élénkségekben és hatása közvetlenségében sokat nyer, de épen annyit veszít komoly tudományos jelentőségében.

Megszűnik politikailag az „élet” megbízható tanítója lenni, milyennek azt a római szónok jellemezte, midőn a történetirodalom legfőbb feladatait és legnemesebb hivatását akarta kifejezni.

Mert a felfogás egyoldalúsága megbízható tanulságokat és tanítást nem nyújthat; az európai irányok solidaritásának és kölcsönös behatásának szem elől tévesztése szükségesképp hamis felfogásokhoz és ferde ítéletekhez vezet.

Szalay Lászlónak komoly írói jelleme, tudományossága és általános műveltsége kétségkívül éreztette vele e hiányt de — ha nem tekintjük is a művészi előadás és csoportosítás azon kellékeit, melyeknek más tekintetben oly jeles főmunkája megfelelni nem bírt — hiányzott benne az a gyakorlati politikai érzék is, mely nélkül a modern világ három utolsó századának oly szövevényes, sőt gyakorta cselszövényes történelmét kellően felfogni és visszatükrözni alig lehet. És ez a hibás fölfogás nem szorítkozik a három utolsó század történelmére: rokon vele az az irány, mely p. az Anjouk korát, nemzetközi viszonyait és birodalmuk területi kiterjedését úgy tünteti elő, mintha egy modern államról lenne szó és szem elől téveszti, hogy a XVI-dik század óta az állam eszméje, hol ez tisztán vagy főleg nemzetiségen nem épül, legalább területi összefüggésre és szakadatlan összeköttetésre irányul.

Minden világoralmi kísérlet, mely ez utóbbi századokban tétetett, még akkor is meghiúsult, ha egy vezérlő nemzeti kulturális elem hatalmára támaszkodhatott; hol ez hiányzott: nemzetiségileg eltérő, területi viszonyoknál fogva össze nem függő, egyszerűen dynastikai vagy ideiglenes hódításon alapuló birtokok, egyenes ellentétei a modern állam eszméjének, s emlékek csak

veszélyes tévedésekre vezet az azon nemzetet, mely azoknak dicső, de felületes képével összekötne állami fejlődésének aspiratióit.

Horváth Mihály Magyar Történelmének, (melyben egyébiránt éppen ez a mélyebb és általánosabb történelmi felfogás sok tekintetben hiányzik) egyik legsikerültebb szakasza, mely, Szalay László nyomán Zsigmond uralkodását tárgyalja, fölötté szerencsésen jelzi azon átmeneti korszakot, melyben már a XV-ik század kezdetén, bár ingadozva és határozatlanul a személyes és dynastikus aspiratiók a tömörültebb állami, csoportozatok igényeivel egyesülni kezdtek. És ha ez irány még mintegy öntudatlanul mutatkozik a sokat kezdeményező, keveset bevégező, szellemileg fogékony, de jellemében ingadozó fejedelem uralkodása alatt: éppen azon körülmény, hogy nem egy, minden tekintetben kitűnő egyéniség lép nálunk először a fönnjelzett útra, bizonyosságul szolgál, hogy az, az európai politikai élet általános tényezőinek fejleménye által volt kijelelve; mert egy időszaknak irányát, főképp kezdeményeiben, nem annyira oly kitűnő egyéniségek jelzik, kik idejük szellemét megelőzik, mint olyan fogékony jellemek, kik annak légkörétől áthatva, a jövőnek sokszor öntudatlan úttörői.

Számos mellékes okon és bonyodalmon kívül, még Mátyás királyt is, cseh-, morva- és osztrákországi harcaiban, a terület összpontosításának és művelődés-összefoglalásának e tekintetei vezérelték, melyek végkifejlődésükben, a nagyobb csoportozatú, modern európai államok keletkezését előidéztek. Meglehet, hogy tartósabb és nagyobbszerű eredményeket teremt vala, ha a múlt századok hagyományain indulva, szellemének és nemzetének erejét inkább délkeleti mint éjszaknyugati hódításoknak szenteli. De azon művelődésnek csirái, mely egész lényét áthatotta, keleten elfojtva, a nyugaton és Középeurópában kezdtek az ő idejében teremni fényes gyümölcseiket, és így államalkotó törekvései nem többé a törökök vad csoportjai által elfoglalt kelet, de inkább az új művelődésre fejlődő nyugati és közép Európa felé valának irányozva.

A komoly elmélkedés nem tagadhatja ugyan, hogy az általa hazánkban teremtett művelődés idegenszerűbb és felületesebb volt mint közönségesen fölteszik; ha mélyebb gyökereket ver vala, ha ösztönszerűbben keletkezik a nemzetnek szellemi és állami életéből, nem tűnhetett volna el oly gyorsan, alkotójának halálával; mert már Ulászló idejében mind inkább eltűnnek annak nyomai.

A török hadjáratok pusztító hatalma csak utolsó szikráját taposta el azon szellemnek, mely Mátyás közvetlen utódai alatt már-már kialvóban volt. És így a magyar állam eszméje és fejlődése éppen akkor érte végét, midőn világrészünkben a modern európai állam keletkezni, fejlődni és erősödni kezdett; ennek eszméjét, hazánkat illetőleg, azon időkre vezetni vissza, midőn annak fogalma európaszerte, öntudatilag még nem létezett és legföljebb gyöngye kezdeményekben csírázott, nem más, mint középkori tényeket modern eszmék értelmében magyarázgatni; mi a történelmi tévedéseknek és, azokkal összeköttetésben, gyakorta a politikai balfogásoknak bő és veszélyes kútfeje.

A XVI-ik század első negyede teljes feloszlásban találta Magyarországot; nagy volt abban az embereknek része, de nem egyedül az embereknek: Ulászló gyávasága, az oligarchák önzése, párthíveik és a külhatalmak cselszövényei, II. Lajosnak tapasztalatlan és korán elfajult fiatalsága, nem vezették volna az országot végvesztéhez, ha e szerencsétlen tényezők hatása nem esik össze egy eseménydús átmeneti korszak feladataival; átmeneti korszak volt ez idő egész Európára nézve, de fokozta hazánkban annak nehézségeit és veszélyeit a keresztyénség akkori vad ellenségének közvetlen szomszédsága és hatalma.

Igaz ugyan, hogy annak első nagy berohanása után, sőt annak lefolyta alatt is, nem igényelhetjük többé teljes mértékben azon dicsőséget, hogy a keresztyén Európa védbástyája vagyunk. A XVI-dik század nem őrizte többé szeplőtlenül a XV-iknek e fényes hagyományát; hazánk terén vívottak a keresztyénség harcai, de nem mindig s nem főleg magyarok által, gyakorta éppen magyarok ellen.

Zápolya János nem volt Hunyadi Jánosnak utódja. Sőt még a XVII-ik század vége, és a XVIII-dik század kezdetének azon harcaiban, melyek hazánkat a török járom alól fölszabadították, éppen oly, tán nagyobb része volt az uralkodó ház többi tartományai és a külföld segedelmének, mint tisztán önmagunknak. De, ha a történelem komolysága és a nemzeti öntudat méltósága e tényeknek elismerését igényli, ne felejtse el az idegen történetíró, hogy ha hazánkat nem mink

mentettük meg egyedül, nem is mink voltunk azok, kik egyedül elveszíték. A császári seregek nehézsége, zabolátlansága, szerencsétlen hadjáratai, melyeket Ferdinándtól Rudolf végidejéig, csak egyes elszigetelt fényesebb eredmények szakítottak meg, nem szorítottak ugyan kizárólag a magyar hadjáratokra, összekötetésben állottak azok a fönnjelzett, átmeneti korszak katonai és pénzügyi gépezete készületlenségével. V. Károly azon seregei, melyek zsoldok hátralékait követelve, gazdag zsákmány reményétől vezéreltetve, Rómát lángba boríták és a pápát fogollyá tették, elegendőképpen magyarázzák a magyarországi török hadjáratok számos szomorú eseményét, és az idegen hadaknak, országgyűlésileg oly sokszor és hasztalan panaszlott zsarolásait.

De nem ezt várta volt Magyarország, midőn szorosabb viszonyba lépve a szomszéd tartományok uralkodóházával, biztos támaszt reményelt találni a fenyegető török hatalom ellen. És saját kimerüléséhez s készületlenségéhez mérve a határos ország állapotát, nem gyanította, hogy ott a szervezetlenség és készületlenség más nemével találkozik, és hogy amíg hazájában a vad küllellenség tözsomszedsága és hódító betörése növeli a veszélyt, ott hol segedelmet reményelt, (nem tekintve is II. Rudolf szerencsétlen egyéniségét) a vallási ellentétek belviszálya és a különböző hatalmak cselszövénye szerény eredményre szállítandja le gyakran az uralkodók legjobb szándékait és kísérleteit.

Számos erőd esett a törökök kezébe, számos csata veszett el, melyeknek kétségkívül más lett volna az eredményük, ha a szülőföldjüket védő és a törökök harcmódjával ismerős magyarokra lettek volna bízva, s általok, vagy tanácsuk szerint vezéreltetek volna.

E körülmények közt, melyekhez az idők lefolyta alatt még az országnak számos közjogi és közigazgatási sérelme is járult, könnyen megfogható oly politikai pártok keletkezése is, melyek az ország érdekeit inkább a törökkel való szövetkezés és kiegyezkedés, mint az osztrák-némettel egyesülés által vélték biztosíthatóknak.

Midőn később a török hatalmon ejtett csapások egy európai hősiesség hadjárat színében mutatkoztak, természetes volt, hogy az újonnan keletkezett európai keresztyén solidaritás eszméjének befolyása alatt, a magyar történet-irodalom inkább kiemelte hazánknak az ozmánok ellen a XV-ik században vívott fényes harcait, mint, hazánk egy részének, a XVI-ik és XVII-ik századbéli török rokonszenvét és szövetségi kísérleteit; ámbár a keresztyén érzellem szintűgy nem tartóztatta volt Franciaország „legkeresztyénebb” királyait, hogy a Habsburg-ház ellen a törökkel fondorkodjanak, mint nem tartóztatta azon magyar politikai elemeket, melyek a törökhöz szítottak. A jelenkor komoly és tárgyilagos történelmi szelleme mindazonáltal nem helyeselheti azon, nálunk elterjedt felfogást, mely egyrészt egész Magyarországot mint Európának a török elleni védbástyáját akarja előállítani, míg másrészt azon irányok emlékein csügg, melyeknek egyik politikai fővonása a törökre való támaszkodás volt. Volt egy magyar párt, mely az új uralkodó házzal és annak örökös tartományaival szövetkezve, a török-ellenes régi magyar és keresztyén hagyományokat fényesen megőrizte; volt egy másik, melynek hazafisága épen ellenkező irányban működött; s valamint félszeg és felületes felfogás, azon ellentéteket, melyekbe Magyarország, a dynastiával és az osztrák (akkoriban úgynevezett német) uralommal gyakran jutott, egyedül önkényre, vallási és politikai elnyomatási szándékokra és nemzeti ellentétekre vezetni vissza, épen oly helytelen, a majdnem másfél századon át ismétlődött magyar mozgalmakat, egyedül lázongó nyugtalankodásnak és zabolátlanságnak, vagy a keresztyénség érdekei iránti közönyösségnek és ellenségeskedésnek tulajdonítani. Tisztán és kizárólag magyar szempontból ez ellentéteknek helyes felfogása és méltányos megbírása majdnem lehetetlen, e kérdések történelmi fejtegetésének biztos kulcsa, ismét csak az általános európai, nemzetközi, állami eszmefejlődés felösmerésében és annak hazánk történelmi eseményeivel kapcsolatos mérlegelésében található föl. Ez a mérlegelés egyszersmind megfejt hazánk, csak külszínökre ugyanazonos, mozgalmainak különböző természetét melyeknek csak a nemzeti érzellem ad egy bizonyos közösséget, de politikailag, indokaikban, fejlődésükben és menetükben ép oly különbözők, mint valódi történelmi jelentőségökben.

Itt ugyanis megint találkozunk a modern állami alakulás azon irányjaival, ellentéteivel és nehézségeivel, melyek a XVI-ik század kezdete óta az európai történetnek egyik fővonását képezik.

A Habsburg-ház burgundiai öröksége utolsó és legfényesebb példája volt azon tisztán uralmi, országcsoportosulásoknak, melyek, dynasticus örökösödési jogok alapján alakulva, a valódi államélet tartós föltételeit nélkülözték, és se fajnemzetileg, se földiratilag, se történelmileg, az összefüggés föltételeivel nem bírva, egy roppant hatalomnak inkább csak külszínét viselték, mint valódi erejének kellékeit foglalták magokban. Nem annyira a világbirodalom vágya, a mit a Habsburg-háznak oly sokáig alap nélkül tulajdonítottak, és az annak megvalósítására vezető törekvései voltak okai azon számtalan harcnak, melyek amaz örökség sértetlen fenntartása vagy felosztása végett folytak. A világbirodalom veszélye sokkal fenyegetőbbé lett, midőn annak kísérletei egy tömör nemzeti egységen és geografikai összefüggésben a többi államokat fölülmúló államtest alapján történtek. XIV. Lajos és I. Napóleon sokkal közelebb állt a világbirodalom létesítéséhez mint V. Károly; kinek összekapcsoló hatalma, országainak szétszórt fekvésénél fogva, nem bírta az egységes hatalmi emeltyű azon erejét, mely későbbi időkben Franciaországban létezett, és melyet a német császárságnak tisztán eszményi egyesítő ereje nem pótolhatott, bármennyi hagyományos súlyt tulajdonított is ez állásnak az akkori európai felfogás.

De bár a világbirodalom létesítésének akadályozására irányzott törekvések, nagyrészt csak csalódáson és félig indokolt aggodalmakon alapultak, vagy más céloknak szolgáltak ürügyül, ezen harcok vezettek fokenként az egységes európai államok alakulásához és mert a harc kedvező fordulata az erők egy bizonyos fokozatától volt föltételezve, az európai nagyhatalmak létesüléséhez. Maga azon uralkodó-ház, melynek európaszerte elterjedt birtoka, a harc keletkezésének egyik főindoka és ürügye volt, a dolgok fejleménye által oda vezéreltetett, hogy a birtokok terjedelmét az állami összefüggés igényeinek rendelje alá; az osztrák-magyar dynastiának elválása a spanyol ágtól, a magyar és cseh koronáknak az örökös tartományokkal való egyesítése, volt az első döntő lépés ez irányban; az utrechti béke, majdnem két századdal utóbb, volt az utolsó. Nem a francia fegyverek győzelme, hanem I. Józsefnek korai halála foglalta magában csiráját Spanyolország elválásának a Habsburg-dynastiától, és némely fennmaradt országrésznek, mint p. Belgiumnak elveszte, a francia forradalmi háborúk folytán, csak egyik végkövetkezménye volt azon iránynak, melynél fogva Európában csak az egységes, összefüggő államcsoportok lehettek életrevalókká és hatalmasokká.

Hollandiának nagy jelentőségű politikai szerepe a XVII. századnak és a XVIII. első negyedének lefolyta alatt egészen kivételes körülményekben gyökerezett: tenger melléki fekvésében, kereskedelmében, gazdagságában, oly körülményekben, melyek hajdan Velence állásának is alapul szolgáltak. A brandenburgi hatalom német alapon, a német birodalmi alkotmányos formák egyes és következetes felhasználása mellett fejlődött ki a nagy választó fejedelem ideje óta és kezdetben inkább csak önmegerősítésére, mint európai nemzetközi hatásra irányult; múltékony és egyes ragyogó egyéniséghez volt kötve Svédország szerepe, és a savoyai uralkodók tevékeny, cselszövényes, ügyes, diplomatai működése csak önfenntartásuk és nagyobbodásuk céljait tartotta szem előtt. Tényleges európai nemzetközi hatást csak a létező vagy alakuló európai nagyhatalmak gyakoroltak.

A történelmi fejlődés ily tekintetekben nem ridegen szabályszerű. A spanyol örökség azon osztályterveiben, melyek a hatalmak közt keletkeztek, Franciaországnak p. kezdetben oly olasz országrészek jutottak, melyek a francia állameszmével semmi természetes összeköttetésben nem voltak, de ily politikai combinációk¹ ideiglenes létesülések esetében sem gyöngíténék az általános irány jelezésének helyességét; hol a nemzeti egység a területi összefüggéssel összeesett, ott a politikai hatalom és befolyás legfőbb föltételei voltak létesítve, mint ezt Franciaország példája mutatja; míg ott, a hol ezen nemzeti egység nem létezett is, már maga az állami részeknek területi összefüggése és ereinek egy uralkodó kezeiben összefoglalása, az európai jelentőségnek egy nem csekély fokát biztosította. Az osztrák-magyar birtokok, ámbár nemzetileg nem ugyanazonos,

¹ L. Mignier: *Négotiations relatives à la succession d'Espagne stb.*

közjogilag nagyrészt önálló, sokszor ellentétes országokból és népekből voltak alakulva még a *pragmatica sanctio* előtt is, de jelesen az 1687-ik országgyűlés után, biztos alapot szolgáltattak a Habsburg-ház európai hatalmának; és Németország érdekei, épen ezen hatalomban találták tényleges, bár sokszor elégtelen főtámaszukat, épen mert Németországnak nem sikerült volt nemzeti erejének egységét egy uralkodó hatalom egységében összefoglalni. Mennyi befolyása volt erre a német történelmi fejleményeknek, mily bénító hatása a vallási ellentéteknek és azon hibáknak, melyek minden vallásfelekezet részéről elkövetettek, nem itt vitatandó; de kétségtelen, hogy ha akkori időkben Németország gyöngye volt, annak főoka a császári hatalom gyöngeségében keresendő. Azon, sok német történetíró által emlegetett panasz, hogy Németország érdekei az uralkodó dynastia érdekeinek és az úgynevezett osztrák érdekeknek áldoztattak föl, mennyire alaposak, épen ezen körülményben találják magyarázatukat. A politikai élet terén a végeredmények mindig a működő erők befolyásának jelentőségéhez vannak mérve, és ha Németországnak nem sikerült nemzeti, szellemi és műveltségi tényezőit kellő mértékben összefoglalni: a dolgok természetének számos esetben azon erők túlsúlyához kellett vezetniök, melyek Németországgal közreműködve, közös tevékenységek keretében, aránylag az állami erőösszefoglalás legnagyobb mértékét képviselték; ámbár tisztán, német tényezőknek nem tekintethettek is.

Hazánk szempontjából döntő tekintet az, hogy az európai politikai fejlődés nagyobb államok alakítására irányult, melyek mindinkább egyedül lettek képesek egy nemzetközi önálló szerepet vagy akár csak cselekvő politikai szerepet is betölteni, — és hogy ennek az iránynak, nem mindig az uralkodó dynastiák és a létező társadalmi rend előnyére, gyakran minden más tekintet alá volt rendelve.

Ezen európai iránynak ellentéte az egyes országok és nemzetek jogaival, hagyományaival, érzelmeivel, tette hazánk három utolsó századbéli történelmének főtartalmát.

Az absolutismus és kényuralmi kísérletek, a központosítási törekvések, a vallási türelmetlenség, európaszerte a fönnemlített iránnyal állottak összeköttetésben, s ezen érdek- és érzelmi ellentétnek ép annyira voltak egyrésztől főokai, mint más résztől annak és a belőle keletkezett szenvedélyes harcnak gyászos következményei.

Az erőszakoskodás, az önkény, a létező jogok elmellőzése vagy megsértése már XI. Lajos óta meghonosult Franciaországban. De kétszeres élénkséggel kellett nyilatkoznia ott, hol a nemzeti egységnek faj- és történelmi elemei hiányozván, a központosító törekvések egyszersmind egy idegenszerű befolyás alakjában álltak elő; a Habsburg-ház nemmagyar tanácsosai nem értek föl Richelieu és utódai státusférfiúi képzettségével, jellemével, erejével, ámbár gyakran jártak nyomdokain; az ország törvényeivel ellenkező eljárásukban gyakran az ügyetlenséget, majd mindig a nehézkességet és a kisszerű ellenszenvet és gyűlöletet kapcsolták az önkényhez.

Az érzelmek és szenvedélyek ellentétének befolyása alatt ismételve durva kegyetlenséggé fajult a büntető hatalom gyakorlata, mely sokszor a törvényes formák tiszteletétől is magát felszabadítottnak tekintette.

De ha nem, vagy alig találkozott egyéniség, a savoyai herceg kivételével, a ki képes lett volna a Habsburg-ház államcsoportozata státusférfiának hazánkkal szemben legfőbb feladatát létesíteni, mely nem vala más, mint megértetni Magyarországgal az európai államalakító irány kényszerítő hatását és kiegyenlíteni annak igényeit a magyar nemzet érzelmeivel és történelmi jogaival; másrésztől nem tagadhatjuk, hogy azon magasabb politikai felfogásnak, mely az európai politikai eszmék befolyását kellőleg méltányolni és hazafiainál érvényesíteni tudta volna, alig akad hazánkban példája. Kiválólólag dynasticus és a török elleni biztosság szempontjából fogták föl nagy többségükben a viszonyokat az uralkodóház hívei; számba nem véve az európai állami viszonyok általános fejlődését, kizárólag magyar, rideg és tisztán alaki, közjogi, nem politikai és államférfiúi szempontból, egy nagyjelentőségű kivétellel, a magyar fölkelők és azok vezérei.

E nagyjelentőségű kivételes egyéniségnek, Bethlen Gábornak föllépése egyébiránt nemcsak kitűnő személyisége és politikai képessége által nyerte azon történelmi és politikai fontosságot, mely azt a magyar ellenzék és felkelők előtte és utána szereplő vezéreinek működésétől oly jellemzőleg megkülönbözteti. A Zápolyaiak nem voltak egy valódi politikai iránynak képviselői;

az ő törekvéseik, nagyobb szabásokban, komolyabb körülményekben, csak végkifolyása azon oligarchikus kísérleteknek, melyek Ulászló és II. Lajos idejét jellemezték. Folytatták azon kísérletet, melyet már ebben a korban kezdtek, és ha őket a trónkövetelő szerepében fellépni látjuk, midőn Magyarország fiatal királya a mohácsi vérmezőn elbukott és egy új dynastia választásáról vala szó, nem felejthetjük el, hogy a korona után vágyódtak, annak megnyerését házassági kötelékek által biztosítani kívánták már azon időben is, midőn a trón megüresedve nem volt.

Bocskay rövid fölkelése kiválólag némely határozottan körülírt országos sérelmeken alapult, és mert ezeknek orvoslását más politikai tekintetek nélkül tűzte volt főfeladatául, gyorsan és kielégítőleg érte végét.

Bethlen Gábor volt az első és véleményünk szerint az utolsó, ki, midőn a sérelmi térről a nagy politikai térre lépett át, az utóbbin nem kizárólag vagy főleg az előbbi felfogásainak és szenvedélyeinek sugallata által vezéreltetett.

És ép ezért, változó érintkezéseiben és összeköttetéseiben az európai hatalmakkal és fő politikai tényezőkkel, a német császárral és magyar királlyal, a törökökkel, svédekkel, lengyelekkel, vagy a német protestánsokkal, nem mint másodrendű kérelmező fejedelem vagy trónkövetelő, hanem mint hasonló állású lépett föl, ki a maga részéről annyit képes ajánlani, mennyit másoktól vár és szövetségeseket, nem pártfogókat keres. Ezen álláspontja jellemzi legkimerítőbben szerepének jelentőségét. De ezen álláspont érvényesítése épen csak az akkori európai viszonyok fejleménye által volt lehetséges, s Bethlen azáltal tanúsította ritka államférfiúi képességét, hogy ezt a fejleményt és annak változó esetlegességeit kellőleg felfogni és eljárását azokhoz mérni tudta. Sokak előtt nem volt rokonszenves egyéniség, szorosabb hívei körén kívül számosan gyűlölték, kevesen bíztak benne; azon kegyeletes emlékezet, mely tág körökben és hosszú éveken át II. Rákóczy Ferenc emlékéhez szövődött, nem kapcsoltatott az ő nevéhez; de működése sokkal komolyabb jelentőségű volt, mert új államcsoportozatokra törekvő iránya összhangzásban állott minden európai államviszonynak azon mélyen megingatott állapotával, mely az európai nagy hatalmak megállapodását megelőzte és főbb vonásaiban a westfáliai békében nyerte bevezetését. Számos lehetőséget magában foglaló politikai combinatio volt tehát az ő idejében az mi később a politikai ábránd színét viselte, és míg az ő vezérlete alatt a magyar fölkelők még az európai államalakulások önálló tényezőiként léphettek föl, a későbbi időkben európai szempontból csak a külföld önzően felhasznált és szintoly önzően feláldozott eszközének szerepe várt rájuk.

Mert az európai fejlemény a tényleges nemzetközi politikát a fejlődő nagyhatalmak kiváltságává tette és minden csekélyebb erejű állami és nemzeti tényezők, valahányszor a nagy nemzetközi politika terére léptek, föllépésök végeredményét oly tényezők és befolyások által látták korlátozva, melyek önjök befolyásán kívül állottak. Mennyire visszahatott az európai állami viszonyoknak és uralkodó politikai szellemnek befolyása hazai történetünk egyes mozzanataira is, azt a komolyabb történelmi összehasonlítás némelykor meglepően tanúsítja. Így p. a Wesselényi-Nádasdy-Zrínyi-féle összeesküvés (mélynek újabb történelmét a hazai irodalom minden barátja egy fiatal tudósunk komoly és részrehajlatlan munkájában élénk örömmel üdvözlé) bár több évvel a Fronde eseményei után fejlődött, bár mennyiben különbözzék tragikus kimenetele a francia történelem cselszövényes vígjátékának végeredményeitől, mégis ugyanazon politikai szellemnek szüleménye volt, a mely XIV. Lajos kiskorúsága idejében a mozgalmakat előidézte és számos vonásában annak jellemével bír. Az osztrák és magyar akkori társadalmi állapotok nem állottak az egyidejű francia mívelődés színvonalán; a francia mozgalomban hiányzott az a nemzeti és közjogi ellentét, mely az akkori magyar mozgalmaknak főtulajdona volt; de a kiindulási pontok: bizonyos középkori, személyes függetlenségi hagyományoknak és érzelmeknek összeütközése a terjeszkedő államhatalom kísérleteivel, majdnem ugyanazonosak, és számos rokontermészetű vonás: nagy, hazafias célok és kisszerű személyes érdekek, harcias bátorság és cselszövő jellemtelenség, oligarchikus gőg és udvaronckodó meghunyászkodás, élénk politikai tevékenység és tétovázó politikai ábrándozás, a hét évre terjedő magyar összeesküvésekben ép úgy föltalálhatók, mint a francia Fronde-ban. A családi érdekek hatalma mindkettőjükben ép úgy észlelhető, mint az asszonyok befolyása, és ha Báthory Zsófia vakbuzgó és erélyes egyénisége például komolyabb

alak is, mint a Fronde női hőseinek többsége, Szécsy Mária fiatalabb korában mégis gondoskodott arról, hogy a „duchesse de Chevreuse” hazánk történelmében párját talárja. Nem lehet szándékunk hazai történetünk azon bűvárainak fölfogását feszegetni, kik a Rákóczy-kor kimerítő tanulmányozásának szentelték fáradozásait. – Az európai nemzetközi politika szempontjából, II. Rákóczy Ferencnek kísérletei és harcai mindig XIV. Lajos politikájának eredményeitől voltak föltételezve és ép ezért az európai politikai fejleményeknek egyik hatalmas eszközét, de soha egyik valódi célját nem képezték. És midőn a kibujdosott fejedelem, a francia udvar minden előzékenysége dacára, nyugodt, de búskomor kedéllyel élte eseménydús pályájának azon korszakát, melyben érezhette, hogy Dante szavaival éljek, „mily fájdalmas a mások lépcsőzetén járni” (Di salir’ le di altrui scale): azok előtt, kik menten a hosszú harc szomorú és dicső emlékezeteitől, tárgyilagosan mérlegelték az európai fejlemények okait és föltételeit, nem lehetett kétséges, hogy nem egyes hadi események vagy diplomáciai kísérletek, hanem a nemzetközi politikai élet uralkodásra jutott tényezőinek hatalma volt az utolsó magyar fölkelési kísérletek végeredménytelenségének döntő oka. — Franciaország befolyása alatt és példája nyomán fejlődött az európai nagy államok eszméje; benső szerkezetökben, egységükben, összefüggésekben, még különbözően fokozva, nemzetközileg mindinkább ellensúlyozó csoportosításnak mentek eleibe, és talán az emberi tévedésnek egy tanulságos példája, hogy az, ki Magyarhonban a nemzet állami vagy legalább közjogi önállóságának képviselője volt, épen azon hatalomra támaszkodott, melynek fejlődése és példája a kisebb nemzetek és országok önállóságát lehetetlenné vagy legalább csak látszólagossá tette.²

Ha a magyar történet folyamát a XVI. század kezdetétől a XVIII-ig áttekintjük, nem kerülheti el figyelmünket az: mily bénító befolyása volt az ország viszonyaira az uralkodó ház és annak többi országai irányában azon kölcsönös és egyszersmind ellentétes fogalomzavarnak, mely alulról és felülről, egy és más részről uralkodott. Az eltérő történeti előzmények: a nemzeti jellem különbségei, az akkor fejlődő vallásos mozgalmak — ép úgy fokozták a fölfogásban uralkodó zavar és ellentét hátrányait, mint az emberek szenvedélye, hibái és bűnei. De azok fő és tartós indoka mégis csak az volt, hogy az udvar és a nem-magyar kormányférfiak körében épen oly kevésbé értették és méltányolták a magyar jogfogalmakat és nemzeti érzelmeket, mint a magyar világ nagyjában nem bírta, a nem-magyar körök eszmemenetét és az általános helyzet politikai igényeit fölfogni és méltányolni. Az államhatalom központosítására és az ezt képviselő monarchicus tényezők egyeduralmára irányult túlnyomólag — mint már jeleztük — a szárazföld politikai fejlődése, és mert ez az irány bizonyos társadalmi és művelődési előmenetellel volt összekötve, sokan azonosították azt magával a művelődéssel és az állami renddel. Fokozta hatását a római jognak, az utolsó századokban, mindinkább növekedett befolyása. A görög és római irodalom föllevenülése a történelmi politikai szabadság hagyományainak inkább ártott, mint használt és sok elmében nem hagyott helyet oly állami állapotok, és alakulások méltánylására, melyek a császári Róma absolut hatalmától ép oly távol estek, mint a régi világ köztársaságainak, nagy részben úgy is inkább szónokilag eszményesített mint valódi természetükben megértett példáitól. Hazánkban, ellenkezőleg a politikai szabadság csirái megtartották teljes életerejüket, ámbár a gyöngye Ulászló és utódja alatt, majd nem a szabadosság határáig fejlettek ki. A politikai szabadságnak — de főleg a középkori rendi szabadalmaknak — az állami élet föladataival való szoros összekötése szempontjából honunk fölül állott az európai szárazföld legtöbb országán, és

² Fölötte jellemző azon varázsra nézve, melyet II. Rákóczy Ferenc francia udvari összeköttetései, még jelenleg is, hazánkban gyakorolnak, hogy a Századok egy igen tisztelt munkatársa (1. Századok 87. szám, 7. füzet, 477. lap) Rákóczynak franciaországi tartózkodásában, szerepe, politikai jelentőségének nyomait gondosan fölkeresve, e tekintetben Dangeau naplójára hivatkozik. Akár mit állítson Dangeau újabb kiadója és bár a fönnemlített munkának leginkább időmeghatározási előnyeit kétségbe nem vesszük, úgy látszik, kikerülte mégis a tisztelt cikkíró figyelmét, hogy a legtöbb francia történelmi és irodalmi kútfő szerint, Dangeaunak nem volt soha valami komoly jelentősége. Kellemes társalgású, kedélyes, de politikailag teljesen jelentéktelen egyéniség volt ő, ki társadalmi állását főleg a játéknak, egy szerencsés házasságnak és személyes becsületességének köszönhette, kinek nagyúri igényei (főleg mint a Sz. Lázár rendjének nagymestere) őt némelykor jóakarátú nevetségnek tették ki, és kire legjellemzőbb, hogy Labruyére „Pamphile”-je *Caractères de Labruyère, Des grands* általánosan ő reája célzó jellembrázolatnak tekintett.

így azon tartományokon is, melyekkel, az uralkodó ház uralmi jogai alapján, kapcsolatba jutott. Hatalmas tényező volt e tekintetben az ország területi jelentősége, és a nemzeti életnek minden közjogi és állami szervezkedésnél hasonló mértékben érvényesülő élénksége és erélye. De az általános jólét és művelődés terén, a XVI. század első negyedében, főleg azon süllyedés után, mely a Jagellók korában az állami és társadalmi élet minden irányában mutatkozott, annyival kevésbé igényelhetett felsőbbiséget szomszédai irányában, mert fajának és nyelvének elszigeteltsége mellett, nem támaszkodhatott egy európai nagyobb rokon faj művelődésének fejlődésére, és mert, a mit fölváltva e tekintetben másoktól átvett, ránézve mindig idegenszerű maradván, csak lassan és hézagosan forrt össze természetével. Az új szövetség elemeinek ily eltérő természete és felfogásuknak ellentétes induló pontja minden későbbi bonyodalmak magyarázatául szolgál.

A Habsburg-ház uralkodási jogát, a magyarok többsége, a szabadválasztásból következtette, ámbár ezt a választó jogot, már az Árpádok kora óta, az örökösödési elv egy bizonyos mértékével kötötte össze törvényeiben épen úgy, mint tetteiben. Családi igényekre, örökösödési szerződésekre, melyeknek a választás legföljebb csak új szentesítést adott, alapította azt az uralkodó ház, annak nem-magyar tanácsosai, és — főleg a XVII-dik század kezdete óta — a szomszéd tartományokban mindinkább uralomra jutott közjogi fölfogás. A törvényes föltételek által korlátolt királyi hatalom fogalmához ragaszkodott a magyar érzelm; a monarchiai hatalom absolutisticus értelmezése ellenben minden nyugoti és közép-európai dynastiának mindinkább politikai dogmájává vált. Míg tehát honunkban, a magyar közjogi és nemzeti szempont kizárólag uralkodott: azon politikai felfogásnak, a mely az új uralkodóház trónraléptéhez leginkább vezetett, és a mely az ország fönmaradását egy hatalmasabb európai dynastiával való összeköttetéshez kapcsolta, az államvezérlés fő köreiben a nagyhatalmi és európai szempontok túlnyomó befolyásához kellett vezetnie, a ki e korszak számos országgyűlési végzését és törvényét figyelemmel olvassa, nem tagadhatja, hogy azok sok esetben teljesen ellentétes magyarázatoknak szolgálhattak alapul vagy ürügyül. Az összeütköző erők és irányok kölcsönös hatása számos változáson ment keresztül, és e változások születték időnként a megújuló kiegyezkedések szükségét. De mind ezek a kísérletek nem annyira az elvi ellentétek belső kiegyenlítésére, mint azoknak egymás melletti gyakorlati megállhatására irányulnak. Alig volt oly fölfogás, melynek támogatása végett egy-egy törvényre, vagy a törvények egy-egy kivételére ne lehetett volna hivatkozni. Sokszor az előzmények egyenes ellentétben állottak a következménnyel; növelte a törvények kétértelműségét szerkezetök gyakori szabálytalansága, és az a körülmény, hogy az államélet különböző elemei fölváltva erősebbek vagy gyöngébbek, győztesek, legyőzöttek, vagy kölcsönösen ellensúlyozottak voltak. Az államférfiúi tárgyilagos felfogásnak lett volna feladata, magasabb szempontból, fölvilágosítólag föllépni, de épen ily államférfiúi felfogásnak voltunk szűkében. Bizonyos ügyvédi szellem lengte át egész politikai életünket; az ügyvédi szellem egész gyakorlati képességével, szívósságával és rugékonyságával, de épen úgy annak kizárólag alaki ridegségével, és terméketlenségével. Annak behatása, honunk történetének számos eseményét és fejleményét megmagyarázza még a későbbi időkben is. Ezen szellem befolyásának tulajdonítandó alaki politikai képzettségünk ritka fejlődése, nem kevésbé, mint magasabb politikai hivatásunknak számos befolyásos hiánya.

Míg a kornak szelleme inkább a tényleges és törvényes alapok magyarázata és védelme körül forgott, mintsem a politikai eszmék általánosítására irányult, a gyakorlat összhangzásban állott törvényeink jellemével; de midőn a francia művelődés közvetett vagy közvetetlen befolyása alatt, a logikai ridegség, mely minden eszmét utolsó következményéig fejleszt, lett a szárazföldön az uralkodó, könnyen előre látható lett, hogy törvényeinknek gyakran ellentétes kiinduló pontjai jövőre csak az által lesznek kiegyeztethetők, ha azok egyike élet-erejét elveszíti; ha pedig természetes következményeikben mind egyenlő erővel rejlődnek, oly összeütközésnek kell bekövetkezni* mely közjogi állapotaink egész gépezetét, egy vagy más irányban, szétrombolja.

A *pragmatica sanctio* az események folyamán keletkezett osztrák-magyar államsoportozatnak az általános nemzetközi elismerés alapját szolgáltatta, mely elismerés tényleg és sok ízben már megelőzte ugyan a *pragmatica sanctio*t. A különféle hatalmak biztosító szerződésai határozottan

hangsúlyozzák az általános európai érdekeket.³ A nemzetközi állás elismerése e tekintetben némileg túlment a belső, közjogi alakulás kifejlődésén és törvényes rendezésén. Mária Terézia trónraléptekor e biztosító szerződések nem akadályozták ugyan több hatalmat a Habsburg-ház örökösének megtámadásában s ünnepélyesen elvállalt kötelezettségeik mellőzésében; de midőn ezen ellenséges támadások, főleg Magyarország rendéinek hűsége, áldozatkészsége és vitézsége által hajótörést szenvedtek: a habsburgi örökség válhatatlan kapcsolata újra európai nemzetközi elismerést és szentesítést nyert. Mária Terézia nem viselte a német-római császári koronát, mely az idők hosszú lefolyta alatt, nem elvileg és közjogilag, de a nemzetközi gyakorlat szerint, az osztrák ház európai állásának jelvénye volt; férje is csak több év lefolyta után nyerte azt meg; de midőn a többi hatalmak, nemzetközileg, nem külön egyes országainak fejedelmével, hanem összes, válhatatlanul összekapcsolt birtokainak urával, bár minden egyes birtoklási címeinek fönntartása és megemlézése mellett, érintkeztek és szerződtek, meg volt vetve az egyik európai nagy hatalom általános elismerésének tényleges alapja, már azon időben is, midőn a „nagy hatalomnak” fogalma még elvileg körülírva nem volt, és a Habsburg-ház uralma alatt álló országok összege, csak magának az uralkodó háznak nevével, s egyes címeinek egyidejű és kapcsolatos fölemlítése által, vala jelezhető. — Ezen európai nagyhatalmi állás biztosításában és megőrzésében épen honunk föllépésének volt főrésze. Némely újabb, nem-magyar történetírók, az 1740-ki országgyűlés jelentőségének leszállításán fáradoznak; kicsinylik a magyar anyagi segedelmet; számításokba bocsátkoznak a kiállított haderők kölcsönös magasságának és a pénzbeli áldozatok mennyiségének mérlegelésében; megütköznek azon közjogi és nemzeti igényeken, melyekről a magyar törvényhozás, még lovagias lelkesedésében sem felejtkezett el, s a melyeket későbbi időkben és országgyűléseken ismételve hangsúlyozott; szem elől tévesztvén, hogy egy nemzet lelkesedett támogatása azon arányban nyer erőt és jelentőséget, melyben nemzeti és történelmi létének mély érzetében gyökerezik. — A részletes történetírás feladata, ezen állítások megvitatása; magasabb történelmi szempontból tagadhatatlan marad, hogy az 1740-diki országgyűlés elhatározásán és a magyar nemzet férfias föllépésén tört meg a *pragmatica sanctio* küllelleneinek hatalma, és hogy általa mentetett meg a későbbi európai nemzetközi rend egyik talpköve. Érezte ezt az európai közvélemény, érezte és méltányolta az a fejedelemasszony, a kiben a női kedély legvonzóbb vonásai a férfias köteleességérzet legnemesebb sugallataival egyesültek. A ki mindazonáltal nemzetünk akkori föllépését a későbbi idők és események tanulságainak alapján mérlegeli, majdnem kénytelen meggyőződni, hogy annak öntudatos politikai felismerése és fejlesztése, a nemzet nem csekély hátrányára, elmaradt. Az európai nagyhatalmi alakulás egyik hatalmas tényezőjeként lépett föl hazánk egy döntő pillanatban; de ez a magasztos szerep csak annyiban válhatott volna tartóssá, ha az, a nemzeti és közjogi állásnak szembetartása, és annak, a nagyhatalmi állás igényeivel való államférfiúi kiegyeztetése által, fejlesztetik és megerősítetik. Az udvari körökben meghonosulás, mely számos esetben a nemzeti érzelmek és hagyományok mellőzésével párosult, ép oly kevésbé volt alkalmas eszköz ezen cél elérésére, mint a közjogi rideg visszavonulás, és a nemzetiségi elszigeteltség. Harmadik Károly törvényeiben voltak nyomai az európai nagyhatalmi állásra igénybe vett magyar befolyásnak; de midőn a „statusministeriumnak” csak mellékesen érintett, és határozatlanul fölemlített fogalma, későbbi időkben se szabatosan körül nem íratott, se tovább nem fejlesztett, — hivataloskodási igénynyé szállított le, a mi politikai befolyásnak lehetett volna alapja, — és midőn Hazai törvényeink közvetetten befolyásunkat kiválólag csak a törökkel való békealkudozások körül kívánták érvényesíteni: a nemzetközi téren, Európa előtt, újólak inkább egy fejlődő európai nagyhatalom elzárkózott és közjogilag kiváltságosított országa, mint hatalmának és befolyásának egyenjogú tényezője, és részeseként jelentkeztünk. Az a körülmény, hogy a nemzetközi ügyek európaszerte a szoros értelemben vett kormányzó körök elhatározásai és vezérlete által döntettek el, (miről Lengyelország felosztásának története legjelentékenyebb bizonyosságul szolgál), míg a kitörő francia forradalom túlnyomó befolyást biztosított azokban a népeknek, nem annyira érdekeik, mint szenvedélyeik érvényesíthetésére, — ez a körülmény lehetővé tette, hogy a magyar

³ L. Flassan: *Histoire de la diplomatie française* — hol az illető szerződéseknek és indokolásoknak szözszerinti kivonata található.

közéletben a nagyhatalmi szempont mindinkább mellőztetett, s megkönnyítette, némi tekintetben, az ország politikai feladatait, élénkítette, leginkább József császár uralkodása után, a belső nemzeti életet, erre irányozván, ebben központosítván, az ország minden erejét, biztosította némileg a közjogi és közigazgatási önállást; de a politikai értelem és tevékenység azon összhangzatos fejlődésének rovására, mely egy nemzet valódi jelentőségének egyik főfeltétele, és így, történetírásunk is, a Mária Terézia korszaka óta keletkezett világrendítő eseményeket, fejleményeket és azok hatásait, nagy részben csak felületes általánosságban, egyik vagy másik európai párt szempontjából tekintette, s megoldatlanul hagyta azt a feladatot, hogy szorosabb összeköttetésben mérlegelje az európai fogalmat és áramlatok behatását hazánk felfogásaira. A jelenkornak maradt fenn ezen nehéz történeti föladat megoldása.

II.

A XVIII-ik század első negyede nagy részben bevégezte azon államcsoporthoz tartozásokat, melyeknek alakítása körül forgott kiválóan az utolsó ötven év politikai és katonai élete. Az utrechti és badeni béke után, melyet hazánkban a szathmári béke megelőzött, látszólagos nyugalom állott be, melyet az osztrák örökösödési és az avval benső kapcsolatban álló hét éves háború, tetemesen megzavart, de anélkül, hogy a már bevégzett nagy állami alakulásokat alapjokban és életfeltételeikben megingatta volna.

Egy új hatalmi tényező keletkezett Poroszországban; jelentőségében még némileg az uralkodó, jelesen II. Fridrik egyéniségétől föltételezett, de melynek alapja már a nagy választófejedelem ideje óta elég szilárdan meg vala vetve, hogy minden nagyobb európai kombinációnak fontos tényezőjévé legyen. Mind inkább növekedett Nagy Péter óta az orosz birodalom belfejlődése, terjeszkedése, nemzetközi befolyása is. De az általános európai solidaritás eszméje és érzete nem vala még oly mértékben kifejlesztve, hogy teljesen megértesse az államférfiakkal és a politikai világgal azon súlynak jelentőségét, melyet ezen, európai állása tekintetében aránylag új hatalom, a nemzetközi események és viszonyok mérlegébe vetni hivatva leend.

A nyugat vezérállamai általában inkább az ideiglenes céljaikra nézve előnyös vagy hátrányos tényezők, mint az állandó államalkotások szempontjából fogták föl az európai keleti népek és országok állását. A római szent birodalom keleti és éjszaki határain eszközöket és támaszokat kerestek, nyugat és közép-európai céljaik valósítására, — hazánkban, Lengyelországban, Svéciában, Dániában és Oroszországban is, de nem vették szemügyre, hogy ez utóbbi eszköz rövid idő alatt önálló és öntudatos tényezővé fog válni, és közvetett befolyását a világrész sorsára közvetetten döntő behatásig fejleszti.

Az akkori nemzedék többsége alig gyanította, például, hogy a tescheni béke távol fekvő keze, ki némileg „honoris causa” és a többi hatalmak kölcsönös féltékenysége miatt kéretett föl azzá, — harmincnégy évvel később (1780—1814), a continenst újólag szabályozó párisi szerződéseknél majdnem a vezérszerepet fogja vinni.

Ismeretes mondás, hogy a geographia a komoly nemzetközi politikának főalapja, és lépései látszólagos rejtvényeinek legtöbb esetben megbízható magyarázója. A nyugat-európai hatalmaknak, melyek a XVIII. század első felében a politikai actiót kezdeményezték: a nemzetközi viszonyok e terén nem volt közvetlen geographiai érdekek Európa keleti részében. Nevelte e tekintetben gyakorlati közönyüket a távolság, melyet a közlekedés akkori nehézsége és lassúsága kétszeresen érezhetővé tett. Csak a tengeri út előnyei gyakoroltak e tekintetben politikailag is módosító behatást. Lengyelország sorsa is sokkal élénkebb ellentétet, sokkal komolyabb bonyodalmakat idézett volna elő a nyugoti és éjszaki hatalmak közt ha határait ép úgy tenger környezi, mint az ozmán birodalom tartományait.

Hazánkban a szathmári béke, a „pragmatica sanctio” elfogadása és Mária Terézia kormányának első időszaka tetemesen megváltoztatta a külviszonyok iránti fölfogást és csökkentette az azok iránti érdeklődést. Természetes következménye volt ez a viszonyok módosulásának és a kedélyek lecsillapulásának.

Mint e tanulmányokban már érintettük, a westfáliai békét követő idők óta a magyar külpolitika, a mennyiben a császári udvar politikájával önálló ellentétben működött, a nemzetközi viszonyokban mindig csak közjogi és belügyi igényeinek keresztülvitelére keresett támaszt. De a hol a nemzetközi viszonyok főleg ily belügyi szempontból tekintetnek és vezetnek, bármily fontosak és jogosultak legyenek is ezek, az ily politika, a nemzetközi érintkezések terén, kivált hatalmasabb szövetségesekkel szemben, rendszerint csak az idegen külügyi érdekek és irányok keresztülvitelének emeltyűjeként szolgál. És pedig természetesen, mert semmi belső valódi összeköttetés nem létezik ily nemzeti és közjogi aspirációk és azon nemzetközi tér és eszközök közt, melyen és melyek által az előbbieket létesíttetni szándékoltnak.

Ép azon arányban, a melyben hazánk külpolitikai érdekeltsége a nemzetközi viszonyoknak a belmozgalmakkal való összeköttetésétől volt föltételezve, kellett ezen érdekeltségnek csökkennie, midőn e mozgalmak lecsillapultak.

Az országnak e hangulata, mely csak az 1790-ki és némi mértékben az 1811. országgyűlések alatt engedett más érzelmeknek és fölfogásoknak, megfelelt egyébiránt az akkori Európa általános irányának. Az 1740-ki országgyűlésnek lelkesedett föllépése volt majdnem ötven éven át az egyedüli esemény a continensen, mely a politikai dolgok menetére és végfejlődésére, mint nemzeti és alkotmányos tényező, gyakorlott döntő befolyást. Maga a nagy francia forradalom, mely alapjaiban megingatta a monarchikus intézményeket és az addig fönnállt társadalmi állapotokat: közvetten hatásában egy időre csak fokozta a katonai és diplomatiái kabinet-uralom hatalmát, mely a XVIII. század második felét jellemzi. A célok, melyek akkoriban Franciaországban szem előtt álltak, az uralkodó szellem és a vezérlő szenvedélyek sok tekintetben ellentétesek voltak a legközelebbi idők irányával, de a gépezet, az eszközök, melyekkel e célokat keresztülvinni szándékoztak, megtartották a központosított, absolut kormányhatalom jellegét. Mellőzve a rémuralom vezérei dictaturáját, mely a nemzeti conventben csak vért szomjazó chorusát kereste és találta, a directorium férfiai sem tértek el a régi cabinet-politika hagyományos eszközeitől és combinációikat szint azon föltevésekre építették, melyek az előbbinek alapul szolgáltak. Napóleon lángeszű zsarnoksága világszerte eltörülte vagy elnémította a politikai szabadság régi intézményeinek maradványait, míg szenvedélyes lelkesedéssel ki nem törtek ellene a népérmek, melyek mélyebben vannak gyökerezve az emberi természetben, mint a működésüket szabályzó politikai intézmények.

Valahányszor a történelem menetében a nemzetek belélete fejlődésének rendszeres folyamát a külbonyodalmak, a nemzetközi combinációk, a háborúk és diplomatiái tárgyalások váltják föl, — mely utóbbiak gyakran csak a békés hadviselés egy nemét képezik, annak minden szellemi kellékeivel és föltételeivel, — háttérbe szorul a politikai testületek vitatkozásainak jelentősége és hatalma. Oly történeti időszak, melyet főleg a föntebbi föladatok és irányok jellemeznek, mindig a központosított kormányhatalomnak és kormányactionának volt időszaka és mindig az is lesz, bármennyire fennmaradjon is a politikai szabadság intézményeinek külalakja. Így volt ez magában Angliában az első Pitt, így a francia háborúk idejében, és ha az amerikai fölkelés korszakának parlamenti története — nem épen Anglia előnyére — eltérő képet mutat, nem szabad szem elől téveszteni, mily szoros összeköttetésben állott e fölkelés az angol politikai szabadság alapjainak és vezérelveinek a politikai pártok iránya szerinti eltérő fölfogásával és értelmezésével.

E behatásokat és szempontokat kell figyelembe vennünk, ha hazánk történelmének azon időszakára pillantunk vissza, melynek kezdetét és végét egy részről az aacheni, más részről a párisi békekötés meg a bécsi congressus jelzik (1748, 1814, 1815). Az utóbbit követő tíz esztendő, az 1825-ki országgyűlés megnyitásáig, átmeneti korszakot képez, mely félig a lejárt események, félig az újonnan fejlődő elméletek befolyása alatt áll és ép ezért fölváltva mind kettőnek jellegét magán viseli.

A korszak általános iránya magyarázza azon látszólagos nyugalmat, mely hazánk politikai történetét a XVIII. század harmadik negyedében jellemzi, és a melyet az 1764-ki országgyűlés nagy részben eredménytelen vitái csak rövid időre szakítottak félbe. A fejedelmi és kormányhatalom szilárdulása, a közjogi kérdéseknek, kiegyezkedés vagy legyőzés útján történt háttérbe szorítása: kiváló fontosságot biztosított a gyakorlat, a közigazgatás, a kormányzati szervezet kérdéseinek. A közelebb lefolyt századoknak viharos, — és hazánkban, nemzetiségünk elszigeteltségénél, geographiai fekvésünknel s létföltételeink gyakran ellentétes természeténél fogva kétszeresen viharos — alkotmányos harcai nem képezték és nem képezheték a föntebb jelzett föladatok megoldásának alkalmas iskoláját.

Hozzájárult, hogy a continensen a politikai jog nagy részt a társadalmi kiváltság alakjához volt kötve, és hazánkban inkább mint valahol.

Világszerte emelkedő félben volt azon szellemi irány, mely e kiváltságok jogosultságát és üdvösségét kétségbe vonta, s az ez iránti meggyőződést, legalább elméletileg, sokaknál megingatta azok közt is, akik a történeti kiváltságos jogok képviselői voltak. Ily befolyások és

irányok segítették elő azon politikai közönyösséget, mely az állami hatalom központosításának és egyeduraságának egyik főtényezője volt. Véggövetkezménye volt az ama szellemi mozgalomnak, mely a politikai élet terén félbeszakasztván a történeti folytonosságot, ennek mérséklő hatását majd mindenütt vészesen megbénította akkor, midőn az amerikai fölkelés és a francia forradalom befolyása alatt ismét fölébredtek a politikai szabadság érzete és igényei. És éppen, mert ezeknek történeti alakja, hagyományos gyakorlata s a nemzetek jellemét érlelő befolyása már majd mindenhol veszendőbe ment, az elvont elméletekben kereste az új szellem, a század utolsó tizedében, aspirációi létesítésének azon alapjait és eszközeit, melyeket a fönnálló állapotokban többé föl nem találhatott. Rousseau Társadalmi szerződésének csalékony logikája vált akkoriban, Európa nagy részében, a politikai világ legfogékonyabb és legszenvedélyesebb elemeinek hitágazatává, melynek tekintélyére élénkebb hivatkozások történtek mint akár a „magna chartára” vagy az „arany bullára”. De e viharos időket közvetlenül egy hosszabb politikai szélcsend előzte meg, mely egyenes ellentétben állt a szellemek forrongásával az eszmei viták minden terén. A szélsőségekig menő philosophiai irányok, a legmerészebb államszervezeti combinációk, a positiv vallások alapjainak megtámadása, minden fönnálló társadalmi viszonyoknak majd egyenes, majd közvetett, hol komoly és szenvedélyes, hol gúnyos és tréfás boncolgatása, egy közel álló dissolutió és kiszámíthatatlan átalakulás mindezen előjelei és tényezői: karöltve működtek a hatalom képviselői iránti hódolattal és annak pajzsa alatt. Nem volt soha a forradalmi udvaronckodásnak nagyobb, szellemdúsabb, mulattatóbb mestere mint Voltaire, ki minden éleslátása mellett is aligha sejtette, hogy ő egyszersmind az anyagi forradalom úttörője, amitől valószínűen ép úgy megdőbbsenve fordult volna el, mint például Gibbon.

A kornak e fönt jelzett iránya magyarázza nagy részben annak némely eseményeit is, melyeknek történelmi fölfogásában és megítélésében talán nem mindig fordított kellő figyelem e befolyás méltányolására. Ilyen például Lengyelország első felosztása. Annak eszméje nem volt új. Már a XVII. században találkoztunk hasonló irányú tervekkel.⁴ Bírálataban nem lehet egyébiránt a jelen szempontjából kiindulni vagy megfordítva, az akkori események fölötti nézeteket a jelenleg államilag és nemzetközileg fönnálló viszonyokra átvinni. Szint oly helytelen — ami pedig többször megesett — ha azt a történelmi kérdést, ki volt e fölosztás legelső megindítója és főtényezője, a jelenkor politikai rokon- vagy ellenszenveinek szempontjából akarnók megoldani. Az újabb kutatások és közzétett okiratok majdnem kétségtelenné teszik ugyan, hogy Katalin császárné és az orosz kormány politikai combinációikban Lengyelországot éveken át, vagy csak látszólagosan független, tényleg vazall államnak vagy compensationális anyagként tekintették és azzá minden eszközökkel gondosan előkészítették; hogy II. Frigyes ez előtte ismeretes politikai szándékokat és irányokat egy adott pillanatban más politikai veszélyek elhárítása végett s egyszersmind némi rég táplált területi aspirációinak valószínűsítésére fölhasználta és kivitelüket Henrik herceg pétervári küldetése alatt kezdeményezte és siettetette; míg József császár a szepesi városok kétségtelen jogcímen alapuló visszaváltása kérdésének idétlen fölelevenítése által mind ez osztályozási és foglalási vágyaknak ürügyet szolgáltatott s valószínűsítésüknek lendületet adott; mind a mellett a történelmileg és politikailag jellemző fővonás mégis mindig nem annyira ez érdekes részletek szövevényes fonalaiban, mint azon tisztán hatalmi és előnyöségi szempontokban keresendő, melyek a fő cselekvők eljárását jellemezték és vezérlették s az akkori közvélemény döntő tényezőinek körében aránylag csak igen kevés ellenzésre és gáncsra találtak. — Kialvó félben volt akkor világszerte azon történelmi érzék és a positiv jog azon kegyelete, mely az egyes nemzetek és országok fönnállásának leghathatósabb biztosítéka.

Mária Teréziának hosszabb idegenkedése ez egész politikai actiótól és azon szívós ellentállás, mellyel e tervek ellen szint oly nemes, mint némelykor naiv kézírataiban és jegyzékeiben nyilatkozott, míg magát végre — ámbár meggyőzötve nem volt, — fia és politikai tanácsosainak indokai által legyőzötteni engedte:⁵ mind e belharcok csak egyéni jellemének és nemes kedélyének voltak kifolyásai, nem pedig az akkor uralkodó politikai iránynak és elvi fölfogásnak

⁴ Koch et Schoech: *Histoire des traités* etc.

⁵ L. Arneht: *Maria-Theresia's letzte Regierungsjahre* és *Correspondance de l'imperatrice Marie-Terése avec le comte de Mercy-Argenteau*.

következményei. Azon többször idézett szavai: „Ez oly igazságtalan és oly egyenetlen osztály” (la partage si injuste et si inégal) melyekben csak a rosszakarat találhatja a politikai képmutatás színét: első részökben szíve érzelmeinek és jogérzetének, más részökben az uralkodó politikai eszmemenetnek adnak kifejezést, mely utóbbiaktól a tények mezején nem szabadulhatott, midőn magát arra lépni kényszerítve látta. Alig van valami adatunk arról, mily benyomást gyakoroltak hazánkban e határaihoz oly közel fejlődő események. 1764-től egész 1790-ig nem volt országgyűlés s a magánkörök fölfogása levelezések, egyéni följegyzésekben és emlékiratokban nem igen jutott még eddig a közönség tudomására, de azon túlnyomóan ügyvédi szellem, mellyel a galíciai kérdést országgyűléseink sok éven át tekintették és emlegették, gyaníttatja, hogy e részben az uralkodó fölfogás az Európában uralkodó hatalmi és előnyösségi szempontokból Magyarországon sem volt igen eltérő.

József császár egyéniségének és kormányzatának helyes fölfogása és megbírálása sok tekintetben nehéz történelmi föladat. Jellemében és cselekedeteiben sok ellentétes elem befolyása nyilvánul. A közjó és az emberiség iránti önfeláldozó buzgalom, az elvont emberi jog és méltóság iránti tisztelet, az egyéni kötelességérzet nemes sugallata és követelményeinek fáradhatatlan teljesítése, kiegyezetlen ellentétben áll nála a pozitív történelmi jog és a nemzeti érzelmek félreismerésével, a történelmi kegyeletnek és érzéknek hiányával s az autocratiai hatalom azon rideg hangsúlyozásával, melyet annál kíméletlenebből gyakorlott, minél kevésbé tekintette azt személyes joga vagy uralkodói érdeke kifolyásának; minél inkább kereste abban kiválóan a közjót összefoglaló államhatalomnak a gondviselés által személyére bízott eszközét. A külföld történelme nem tekinti őt nagy uralkodónak és kik emlékének kedveznek, főleg csak belkormányzati szándékainak nemességét emelik ki. A nemzet- és alkotmány-ellenes eljárásnak benyomása fűződik hazánkban emlékéhez, ámbár az idők és eszmék fejleménye méltánylatot és rokonszenvet biztosított számos intézkedéseinek és az általa képviselt eszméknek, melyek saját korában élénk ellenszenvvel találkoztak s csak a művelt körök egy csekély töredékénél tarthattak némi elismerésre számot.

Bizonyos legendai fény vagy ellenszenv környezi ellenben nevét a monarchia német és szláv országaiban, és pedig elleneinél épp úgy, mint túlnyomó számú tisztelőinél: a véleményárnyalatok és pártok eltérő fölfogásai s álláspontjai szerint fölváltva a fölszabadító, vagy a régi államrend megingatója hírnevének fénye vagy gáncsa. Valamint a modern osztrák szabadelvűség férfiai gyakran védszentjökként említik azt a fejedelmet, akinek általános szellemi iránya és számos közjogi intézkedései közel állottak ugyan meggyőződéseikhez, de autocrat eszmemenete és eszközei a politikai szabadságnak általok hirdetett és sürgetett tanaitól és alakjaitól távol estek: viszont számos conservatív körök, némelykor ellentétes értelemben, hódolnak a legendának, József császár rendszerének szelleme elleni ellenvetésöket kormányzatának minden, még oly intézkedéseire is kiterjesztvén, melyek csak az élet és az államrend követelményeinek kifolyásai, és melyeket ők magok jelenleg gyakran teljesen igazoltaknak és természetszerűeknek tekintenek, anélkül, hogy magoknak alkotójok és keletkezésük kora iránt számot adtak volna.

Volt egyébiránt bizonyos rokonszenv és érintkezés József császár egyéniségének némely jellemvonása, és az osztrák német nép sajátságai közt. Aki azon számos adomát elemezi, melyek e korból még most is a nép és kivált a középrend száján forognak, könnyen meggyőződhetik, mennyire összevágott az uralkodó könnyen föllobbanó de céljaiban gyakran változó tevékenysége, érzelmének fogékonysága, — mely egy részről a kedélyességét s más részről a szenvedélyes fölhevülést ki nem zárta, — a fölületesség bizonyos neme fölfogásban, ítéletekben és elhatározásokban, mely benne ép oly félreismerhetetlen, mint az az erély, mely inkább a pillanatnyi fölhevülésnek, mint az öntudatos következetes szívósságnak erélye: mennyire összhangzásban álltak a császárnak eme személyes tulajdonai és gyöngéi alattvalói egy részének népjellemével.

Azon szűk társadalmi körben, melyet örömet maga körül gyűjtött⁶, minden bensőségi viszony és baráti ragaszkodás dacára, nem tudott magának mindig tartós rokonszenvet biztosítani; némely

⁶ Az ú. n. öt dáma: Clary, Kinsky, Lichtenstein Eleonora és Leopoldine hercegnők, Kaunitz grófné, Lascy tábornagy és gróf Rosenberg főkamrás.

politikai és vallási fölfogás ellentétein kívül volt abban része a szellemi egyensúly némi hiányának, mely változékonyságban, szenvedélyességben vagy nyersségben nyerte kinyomatát. De egyéniségének szellemi hatását mégis fölötte jellemzik éppen ama kör egyik hölgyének, ki vele gyakran ellentétben állt, Lichtenstein Eleonóra hercegnőnek a császár halála után írt eme szavai: „A szegény boldogult császár sokszor vég nélkül bosszantott minket, de mily mozgalmat, mily életet, mily tüzet, mily jogérzékenységet kölcsönzött mindenkinek. Akkoriban nem lehetett eleget írni vagy beszélni új dolgokról, most mindenki megbénítottnak látszik.”⁷

Ez élénkítő szellemi befolyás jelezte főleg uralkodói tevékenységét és jelzi még jelenleg is szerepét a történelemben. De se az élénkítő, se az élénkítendő elemek e szerep keresztülvitelére és eredményeinek tartós biztosítására sok tekintetben nem voltak kellően előkészítve. S mivel az uralkodóban és a népben hiányzott az előkészület oly reformkísérletekre, aminők célba vették, ez volt egyik fő oka azok nagy sikertelenségének; ez előkészületlenség vezetett számtalan félreértéshez, ballépésekhez és végre az államgépezet veszélyes megingatásához és pedig annyival inkább, mert főleg hazánkban és Belgiumban, a számba veendő politikai tényezők fölfogásainak, nemzeti és jogérzelmeinek teljes ignorálásával és gyakran kihívó megsértésével párosult. Az a felületes és elbizakodott rationalismus, mely József császár környezetében fejlődött és eszmemenetén hatalmat vett, s melyben meg volt a francia philosophia minden káros és veszélyes oldala, a nélkül, hogy annak irodalmi előnyeire igényt tarthatott volna, még ott is, hol helyes fölfogásnak vagy nemes céloknak akart szolgálni, hatásában megtört azon nemzetiségi, történelemjogi és vallási érzelmeken, melyeket se meg nem ismert, se meg nem értett.

Valamint a mai időben az úgy nevezett „realis érdek”, úgy akkoriban a philosophiai hasznosság és egy felületes logika követelményei akartak kizáróan a politikai működés és állami vezénylet tényezőiként tekintetni. És valamint jelenleg gyakran nem veszik szemügyre, hogy emberi dolgokban az emberi kebel természetszerű mélyén gyökerezett érzelmei szintén a reális elemek közé sorozandók, úgy nem vétetett számba a múlt század utolsó negyedében, hogy, Hamlet szavai szerint: „számtalan dolog van, melyről philosophiánk nem is álmodik.”

József császárnak nemzetközi politikája nem állott e fönnemlített philosophiai irány befolyása alatt; de kétségkívül hatott arra is szellemének és kedélyének azon fogékonysága, mely a külbenyomásoknak túlnyomó hatást engedett szándékaira és elhatározásaira. II. Frigyes példája, hódításai, terjeszkedései már fiatalságában majdnem egyaránt kihívták ellenszenvét és hódolatát ama katonai és államférfiúi tulajdonok irányában. E hódolattól az utánzási hajlam nem igen eshetett távol; és ami egyéni érzelem vagy aspiráció volt, újabb támaszt talált azon indokokban, melyeket az európai területváltozások és a fönnállott nemzetközi súlygyen megingatott alapjai szolgáltatottak. De mi a porosz királynál kezdettől fogva lángeszűen fölfogott, mélyen átgondolt és vas következetességgel keresztülvitt államalkotási és terjesztési terv volt, csak általános aspiráció maradt császári vetélytársánál, ki fölváltva a legeltérőbb elveknek hódolt; majd Baváriára, majd a keletre vagy Lengyelországra pillantott; nemcsak az eszközöket változtatta több ízben, de a végcélokat is s ezáltal a megbízhatatlanság, a kapzsiság és az ingadozó nyugtalanság hírét szerezte oly politikának, mely magában majd mindig őszintébb, mérsékeltébb és jogosultabb volt, mint azon hatalmaké, melyek azt megtámadták, s csak védelemként vagy az erőkiegyenlítés szempontjából járt azon nyomokon, melyeket sikeres példájok kijelölt.

Bénítóan és megzavaróan hatott kétségkívül az ausztriai ház egész külügyi politikájára azon félszeg viszony, melyben József mint római császár és uralkodótárs anyja irányában állott, ki országai tényleges uralmát még vezérlette és avval együtt minden reális hatalmi tényezőkkel intézkedett. Félszeg állások gyakran éreztetik utóhatásukat a jellemre, kedélyre és eszmefejlésre, még akkor is, midőn az illetők már teljesen fölszabadultak bilincseikből. És ha Mária Terézia családi körének újlag közzétett számos levelezései, fiát e gyöngéd és kényes viszonyokban nem tüntetik is fel mindig szeretetreméltónak; ha az olvasó rokonszenve épp oly gyakran fordul a gyakran mélyen sebzett asszony csak nehezen leküzdött panaszai felé, mint ítélete meghajol nézeteinek józansága és érzelmeinek nemes egyszerűsége előtt: az elfogulatlan elmélkedés még

⁷ Wolf: - *Fürstin Eleonore Lichtenstein* 226. 1. Lichtenstein E. hercegnő nővérének Kaunitz grófnőnek.

sem fogja félreismerni azt, hogy egyes esetekben a császári fiú béketűrése és kegyelete rendkívüli megpróbáltatásoknak volt kitéve. Így például a bajor örökségi bonyodalmak alkalmával, midőn negotiatioinak tudtán kívül és háta mögött egészen új fordulat adatott, melyről csak akkor értesült, midőn a megoldások eredeti szándékától és lépéseitől teljesen eltérő irányban már biztosítva voltak.

Van valami mélyen megható ez annyi magasztos tervekkel, annyi nemes kísérletekkel kezdeményezett uralkodói élet megszakadásában, és eredménytelen megghiúsultában majd mind annak, amit teljes odaadással, ritka tevékenységgel és fáradhatatlansággal célba vett; de ha terveinek megghiúsulta mély fájdalommal töltötte is el az idő előtt haldokló fejedelmet, vigasztalásául szolgálhatott, hogy minden intézkedései között, melyek megszüntetését és visszavételét elkerülhetetlennek tapasztalta, éppen azt a kettőt tarthatta és tartotta fenn — a vallási türelemre és a jobbágyok állapota szabályozására vonatkozó rendeleteit, — melyek kormányrendszere tévedésein kívül és felül állottak, és kormányzati szándékainak alakilag egyedül fönmaradó, de egyszersmind legnemesebb és legjótékonyabb tanúságát képezték.

József császárnak halála és II. Leopold trónralépte a nagy francia forradalom első fejleményeivel esett össze. Bár mily aggodalommal tekintették is azt az európai udvarok és kormányok: mélyebb, nemzedékekre terjedő jelentőségét kezdetben csak kevés államférfi fogta föl teljes mértékben, és némelyek hajlandóknak mutatkoztak hagyományos kisszerű politikai combinációkat építeni egy oly társadalmi tűzvész terjeszkedésére, mely rövid idő lefolyása után saját állami épületeiket is lángba borítással fenyegette. Tagadhatatlan egyébiránt, hogy a francia forradalom kezdetén, a Franciaországgal határos német tartományokat kivéve, inkább csak szűkebb körökre szorítókozó eszmei hatása, mint gyakorlati befolyása volt. Hazánkban maga az 1790-ik országgyűlés szolgáltatja ennek bizonyosságát. Bármily viharos volt is annak kezdete, bármily ingerült ellenzékeskedéssel találkozott is a kormány, az uralkodó hatalom jogalapja kényes kérdésének fölállítása és szenvedélyes megvitatása dacára, — ámbár az államéletnek majdnem minden institúciója többé-kevésbé kérdés alá vétetett és egy nehezen áthidalható úr választotta el a ténylegesen fönálló viszonyokat a nemzet törvényes jogigényeitől és fölfogásától: — a budai és pozsonyi országgyűlési tanácskozásokban, a mind nagyobb mérveket öltő francia forradalom eszméinek és eseményeinek néha észlelhető gyöngye visszhangja minden komolyabb jelentőség nélkül hangzott el.

Jellemző e tekintetben egy, a régiebb nemzedék körében gyakran fölhozott országgyűlési adoma. Batthyány hercegprímás a pozsonyi hídon néhány, francia divat szerint, a népfölséget hangoztatni szerető képviselőt kik esős időben gyalog jöttek eléje, pompás hintájának kényelmes párnáiról ily szavakkal szólított meg: „és felségeitek gyalog?” („et vestra Majestates pedes?”). Nem kellett azon fogadtatástól tartania, ami ilyféle szavakért Versaillesban vagy Parisban várta volna, ahol e félig kedélyes, félig gúnyos szavak bizonyára roppant ingerültséget, talán népfölség-sértési vádat idéztek volna föl, melynek a dolgok fejleményével a legkomolyabb következesei lehettek volna; míg Pozsonyban még az illetők is legföljebb némileg nyers és gögös, de találó nagyúri tréfának tekintették azt.

Az országgyűlésen a francia eszmék iránt — amennyiben nem annyira a politikai szabadság mint bizonyos közigazgatási és társadalmi átalakulásoknak az akkori philosophia szellemében való keresztülvitelére irányultak — talán nagyobb volt a titkos rokonszenv és fogékonyság a kormány meghittjei mint az ellenzék soraiban. De amily kevés volt azon eszmék visszhangja és utánzása, annál komolyabb volt a nemzeti fölfogás és jogigények politikai jelentősége, és II. Leopold tanácsosainak államférfiúi belátását semmi sem tanúsítja inkább, mint hogy a külszín és phrázisok dacára föl tudták fogni az irányok e különbségét és e helyes fölfogáshoz az országgyűlési tanácskozások minden viharos fejleményei közt tántoríthatatlanul ragaszkodtak. E tanácskozásoknak nemcsak a nyilvános vitákat, de az események titkos rugóit, a főcselekvők jellemét, szándékait, lépéseit megismertető részletes története még megírásra vár, bár félő, hogy ahhoz az adatok, személyes följegyzések, bizalmas levelezések stb. csak gyéren lesznek föltalálhatók.

Csak az akkori magyar politikai mozgalomnak e fönn jelzett, előítélet nélküli, higgadt és tárgyilagos fölfogása képesítette a fejedelmet és kormányát az 1790-ki országgyűlés közvetítő és kibékítő föladatának szerencsés megoldására.

Mert közvetítő munka volt lényegében az 1790—91-ki törvények alkotása is, melyek e tekintetben, bár szabatosabb alakban és határozottabb kitételekkel, a magyar törvényhozás hagyományos útjain jártak, és így azon hátránytól sem voltak mentesek, hogy az ellentétes kiinduló szempontokat és fölfogásokat inkább csak alakilag, mint bensőleg egyenlítették ki, az eltérő magyarázatoknak és így a félreértéseknek és viszálykodásoknak tág tért hagyván.

Ily közvetítő politikai alakítások csak akkor hozzák meg teljes mértékben üdvös gyümölcseiket, ha, amit a közvetítés szelleme alkotott, azt a közvetítés szelleme kezeli is; és ha a kormányzati, valamint az alkotmányos képviseleti jogok gyakorlatát, a tárgyilagosság és méltányos mérséklet azon szelleme vezeti, mely a rideg logikai következtetéseknek a végletekig menő sürgetéséről lemondani kész és képes.

A francia forradalom folytán az ellenkező politikai táborokban világszerte kifejlődött logikai ridegség hazánkban sem engedte, hogy az 1790—91-ki törvények minden irányban békésen szüljék meg azon megoldásokat, melyeknek csírái bennök föltalálhatók. De fönnmarad azon érdemök, hogy a kor fölfogásainak határai közt Európának egy viharos, a politikai és társadalmi szenvedélyek által fölvillanyozott történelmi időszakában a legnehezebb körülmények közt és a leghátrányosabb előzmények után föntartották és biztosították a korona tekintélyét, hatalmát, a nemzet jogait, az uralkodó ház törvényes, válthatatlan kapcsolatban álló országai hatalmi állásának és létének mellőzhetetlen föltételeit s egyúttal kijelölték a gyakorlati haladás irányzatát, és előkészítették eszközeit.

A külviszonyok kétszeresen szükségessé tették e kiegyenlítő politikát. József császár, midőn minden kísérletét megghiúsítva látta, hogy az európai területi változásokkal szemben a monarchiának közép Európában azon kárpótlásokat megnyerje, melyeket a XVIII. század politikusai a hatalomarány föltartására vagy helyreállítására oly annyira mellőzhetetlennek tekintettek, nem kételkedhetvén más részről, hogy Katalin császárné eltökélte Törökországot megtámadni, és nem alap nélkül tartván attól, hogy a háborús események folyama az erők súlyegyenét keleten és monarchiája hátrányára megzavarandja, 1787 végén, mint az orosz császárné szövetségese hadat izent a portának. A háborúnak az első évben szerencsétlen vezérletét és menetét Laudon fényes hadjárata váltotta föl, Nándorfehérvár Szerbország nagy részével, Moldva és Havasalföld vissza lőn foglalva; a passarovici béke vívmányainak visszaszerzése, a gyászos nándorfehérvári béke következményeinek eltörlése, már majd biztosítottak vala tekinthető. És e területi előnyöket nem lehet a mostani viszonyok szempontjából megítélni. Egészen különböző alapokon nyugodtak a XVIII. század végén az európai államok hatalom viszonyai, mint nyugodnak a XIX. század ismételt területi megrázkódtatása után; a nemzetiségi irányok, melyek jelenleg minden politikai combinációnak egyik fő tényezőjét képezik, akkori időben a nemzetiségi érzelmek az illető fajok műveltségi és nemzetiségi fejletlensége mellett alig voltak tekintetbe veendőek. A monarchia határainak azon időben és a nyers katonai előnyök alapján történt terjesztése nemcsak tetemes geographiai, hadászati, kereskedelmi előnyökkel járt volna, de fölötte valószínű, hogy a nemzetiségi fejlődés egészen más irányt nyer, mint ami jelenleg jelzi, ha a reichenbachi egyezmény és a sistowi béke nem vezetnek egyszerűen a háború előtti „status quo” helyreállításához.

A tengeri hatalmakkal szövetséges porosz kormány, — akármily gyűlölettel viseltettek is egyes főemberei és diplomatái: Herzberg, Lucchesini, Diez, Ausztria ellen — nem ellenezte volna a passarovici béke határainak helyreállítását, de minthogy ebbeli javaslatára Galicia nagy részének Lengyelország számára való átengedésétől volt föltételezve, és így Poroszországnak is több területi engedményeket kellett volna Lengyelország részére tennie, jelesen Thornról és Danckáról lemondania — az ellentétes érdekek alig kiegyenlíthető összeütközése közepett, a tengeri hatalmak által sürgetett „status quo” helyreállítása mutatkozott a kölcsönös kiegyezkedés legegyszerűbb eszközének. Leopold császár a maga részéről késznek mutatkozott e megoldást elfogadni; nem (mint Sybel és Häusser állítják, kiknek föltevéseit az újlag közzétett egyidejű

bizalmas osztrák diplomatai oklevelek teljesen megcáfolják) mert minden áron meg akarta Poroszország területi terveit hiúsítani, hanem mert főcélja volt mindenképp előtérbe szüntetni az ellenséges szövetségeknek országai fölött mind inkább tornyosuló felhőit és biztosítani azon külbékét, mely hazánkban épp úgy, mint Belgiumban, sőt, bár kisebb mértékben, többi országaiban is, a mélyen megingatott belbéke helyreállításának mellőzhetetlen feltétele volt.⁸

A nemzetközi bonyodalmak legkomolyabb és sajnálandóbb oldala abban mutatkozott, hogy azok támaszt találtak a belső elégedetlenségben. Semmi sem jelzi inkább egy kormány-rendszer hibáit, semmi sem itéli el inkább irányát, mint ha az állami érdekek érdeke a külföld irányában eltompul, és a népek elégedetlensége, ellenséges hatalmak megtámadásainak vagy cselszövényeinek szolgál támaszul. Vészteljes kórállapot ez, rendszerint az államok bukásának előjele és tényezője, ha idejekorán nem orvosoltatik; de más részről a hazafiságnak téves és veszélyes iránya, ha nem szakít nyíltan a létező viszonyokkal és mégis az állam sebeinek orvoslására azoknál keres segédelmet, kik annak létezését vagy területi épségét támadják meg. Ismételve találkozunk e vészes irány tanúságaival hazánk évkönyveiben; kétségkívül nagy részben az országot nem értő és nemzetközi érdekeit vele megértetni nem tudó kormányok hibájából; de a káros eredmények ily viszonyokban mindig azonosak. A Poroszországgal kacérkodás nem vezetett e tekintetben kedvezőbb eredményekhez a XVIII. század végén, mint vezetett volt a Franciaországgal való érintkezés ugyanazon század kezdetén és a XVII. század második felének lefolyása alatt. Fridrik Vilmos király személyes jóakarátának némely tanúságain kívül, a vezérlő porosz államférfiak, titkos közléseikben, épp úgy, mint XIV-ik Lajos és tanácsosai hazánkat mindig csak eszközként tekintették az osztrák ház nemzetközi állásának megingatására s elégedetlenség és ellenséges indulatok fegyvereként akarták fölhasználni, nem pedig, mint sokan remélték, bajainkat nemzetközi befolyásukkal orvosolni.

A politikai viszonyok és dolgok természete hozza ezt magával, és történelmünk évkönyvei bő tanúságot nyújtanak e természetes szabály hatásáról. Midőn II. Leopold, békítő és kiegyenlítő jelleme s eljárása dacára, reichenbachi megbízottjait értesítette, hogy a magyar országgyűlés által, az ott összegyűlt congressushoz, anélkül, hogy a király beleegyezése kikéretett volna, állítólag küldetni szándékolta magyar követeket a határszélen megállíttatni (vagy elfogatni) eltökélte:⁹ csak bizonyosságát adta azon uralkodói kötelességérzetének mellyel az ország jogait épp oly annyira méltatta, mint a pártszenvédély túlkapásait nyugodtan és erélyesen megfékezte.

Míg az európai fejedelmek és cabinetjeik, a XVIII. században tetőpontjukat elért nemzetközi combinációkba látszanak teljesen elmerülni, melyek főleg az anyagi erők öregbítésére vagy ellensúlyozására, a területi terjeszkedésre irányultak és mindent inkább vettek számításba, mint az állami élet szellemi tényezőit: Franciaországban megindult és fejlődött azon mozgalom, mely hivatva volt alapjaiban megingatni Európa államainak nemzetközi viszonyait és területi csoportulását épp úgy, mint belélelők szervezetét, szellemét és alakját. Egész irodalom keletkezett, mely a francia forradalom eseményeit, okait, következményeit tüzte ki történelmi vagy politikai és bölcsészeti tárgyalásának föladatául. És mégis a tárgy annál kevésbé látszik kimerítve vagy csak kellően földerítve is, minél szorosabb összeköttetésben állnak fejleményei és következményei, a lefolyt majdnem kilencven év dacára, napjaink föladataival, bonyodalmaival, eszméivel és szenvedélyeivel.

Az emberiség története mindig azon ellentétek körül mozgott ugyan, melyek az emberi természet és az emberi dolgok lényegéhez csatolvák: a megállapodás és a haladás, a rend és a szabadság, a hatalom és a jog, a tekintély és a kutató ész kiegyenlítettlen igényei képezik és képezendik valószínűleg az idők végéig, azon szövet kiegyenlítettlen fonalait, melyen az

⁸ Lásd Vivenot: *Documente zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs*. I. k.3., 11., 14. és Anhang: 477—537. I. Sybel: *Geschichte der Revolutionszeit*. I. k. II. könyv, 2. cikk 172—187. 1. és Häusser: *Deutsche Geschichte etc.* I. k. II. könyv. 221—266. 1.

⁹ „Ce 20. Juillet 1790. Il est venu aujourd'hui des nouvelles, que la diète de Bude est sur le point d'envoyer sans en demander l'agrément du roi des députés à Reichenbach.....le roi est résolu de les faire arrêter aux frontières., Rosenberg an Ph. Cobentzl. Vivenot id. m. I. 620. lap.

emberiség majd nemesebb és emelkedetebb, majd gyarlóbb és szenvedélyesebb érzelmei és tehetségeinek befolyása és hatalma alatt működik. De a francia forradalom még mindig azon szellemi és anyagi téren érezteti hatását, melyet első föllobbanása megingatott és épp ezért rég elmúlt első szakának történelmi és irodalmi tárgyalása nagy részben még mindig azon nehézségekkel küzd, még mindig fölmutatja azon hátrányokat, melyek az emberi szenvedélyek és pártnézetek befolyása alatt, az egykorú történetírástól oly nehezen választhatók el, valamikor ez a tények egyszerű elősorolásán, sőt mondani lehetne, az egyénileg tapasztalt és átélt események vagy benyomások őszinte, igénytelen elbeszélésén túl ment.

Mert magok a tények s kivált azoknak rejtett indokai és belső összefüggése iránt, mily könnyen keletkeznek oly hagyományos állítások, melyek inkább a pártok szenvedélyeinek és céljainak, mint a valóságoknak megfelelők! Kivált, ha a szellemi és irodalmi fejlődés és tevékenység sok éven át, — mint a jelen esetben — a harcoló felek egyikének majdnem kizárólagos vagy túlnyomó sajátja. Ilyen például azon hagyományos állítás, mely Barrière üres és rosszhiszemű declamációjára alapítva, a girondisták cselszövő ékesszólásától fölkarolva, a jacobinusok vad szenvedélyei által kiaknázva és a fölízgatott és megfélemlített néptömeg hiszékenységtől vakon elfogadva: az 1792-ki szövetséges háború kitörését egyedül a szövetkezett európai fejedelmek reakcionárius szándékainak tulajdonítja és a forradalom minden merényleteiért és vérengzéseieiért, még a szeptemberi napok mészárlásaiért is, a „despoták szabadság-ölő szándékú keresztes-hadát” teszi felelőssé. Minél inkább napfényre kerülnek az egykorú legtitkosabb okiratok, annál alaptalanabbnak mutatkozik mind ez állítás, melyeknek még Mignet és Thiers is, fiatalkori munkáikban, írói talentumok egész súlyát oda adták, nem is szólva Lamartine *Girondistáinak*, a komoly történetírás e fényes torzképének, mulékony, de mély hatású következményeiről.

Igaz, az európai cabinetek és uralkodók ritka ügyetlenül párosították a nyilatkozatok ingerlő és fenyegető ridegségét az elhatározások lassúságával ingadozásával és lépéseik erélytelenségével. A pillniti deklarációnak „akkor és az esetben” („alors et dans ce cas”) kilátásba helyezett föltételes nyilatkozatai, melyek csak arra céloztak, hogy a francia királynak teljes szabadság biztosítsák oly monarchiai kormányrendszer megerősítésére, mely az uralkodók jogainak és a francia nemzet jólétének egyaránt megfelelhessen¹⁰ nem találhatott volna ellentétesebb, helytelenebb, károsabb hatású commentárt, mint a braunschweigi herceg szenvedélyes, ingerlő manifestuma, melyet mindenki hibának tekintett, mindenki désavouált, de mely mégis a coalitio nyilatkozatának tekintetett és igen jó szolgálatokat tett a párizsi forradalmi pártnak.

A háború nem volt éppen elvi háború azon értelemben, amint a francia forradalmi pártok a francia népnek, a világnak, és következetesen a történelemben is odaállították. Szerencsétlen lefolyásának egyik főoka az, hogy míg Franciaország egy elvi háború lelkesedésével és elszántságával vitte, a többi Európa csak a szokott politikai és területi háborúk szellemében működött, anélkül, hogy a maga részéről is az elvi háború színét mindig el tudta volna kerülni. Leopold császár az interventio szükségét, szerencsétlen nővére veszélye dacára, lehetőleg elodázni igyekezett; maga a királyné bátyjához intézett bizalmas kérelmeiben és leveleiben az „ancien régime” helyreállításának kísérletei ellen mindig szabadkozott és Kaunitz herceg, kinek számos mémoiresaiban bizonyos francia rokonszenv alig ismerhető félre, többek közt a varennesi menekvés meghiúsulta és az alkotmánynak a király általi elfogadása után több bizalmas, valószínűleg saját tájékoztatására szerkesztett iratban, mindig a király és nemzeti gyűlés közti kiegyenlítésben kereste az orvosszert.¹¹ És mégis, ki vonhatta kétségbe, hogy Varennes után, a király és családja soha másnak, mint fogolynak nem vala tekinthető, és hogy azon tényezők közt, melyeknek közreműködésére, Kaunitz herceg utalt, soha nem lehetett többé szó azon bizodalomról és őszinte kölcsönös jogtiszteletről, mely nélkül nemcsak a közreműködés üdvös eredménye, de annak rendes folyama is majdnem lehetetlen. A francia hercegek és a menekülteknek egy része kevés rokonszenvre számíthatott a szerencsétlen királyné bátyjánál, aki bennök nővére régi ellenfeleit szemlélte, míg agg miniszterének irántok való ellenszenvé némelykor megközelítette a durva ridegség határait. Maga Pitt a „perfide Albion” államhajójának

¹⁰ L. Vivenot id. m. I. k. 234. 1.

¹¹ L. Vivenot id. m. passim és jelesen II. k. 150. és 283. 1.

dicsőséges vezére „a kormányzó, ki megállta a vihart”, mint a költő mondja, sokáig idegenkedett a háborútól és annak soha egyszerűen politikai elv vagy egyszerűen a restauráció háborújának jellegét adni nem akarta. Katalin császárnénak a royalisták iránt tanúsított rokonszenve csak általános politikája céljainak szolgált, míg a porosz király e tekintetben őszintébb hajlama, államférfiai ellentállásában találta befolyásának határát. Burke, a történelmi jognak és szabadságnak lelkesült védője, ki a szónoklati mesterség egész hatalmával először jelezte a francia forradalmi irányzat veszélyeit,¹² Burke volt talán az egyedüli jelentékeny államférfiú Európában, aki a közelgő harcot következetesen elvi szempontból fogta föl, és élte végéig e szemponthoz tántoríthatatlanul ragaszkodott.

Kaunitz herceg jegyzékei, melyeket a háború előestéjén Noailles herceg francia nagykövethez, valamint Blumendorff ausztriai párizsi ügynökhöz intézett,¹³ erélyes komolyságuk dacára, mérsékletet tanúsítanak és kétségtelenné teszik, hogy a háború nemcsak alakilag a francia kormánynak április 20-iki háborúizeneite által¹⁴ hanem szellemileg is francia részről vette kezdetét.

Nem abban lelte tehát a francia forradalom háborús föllépésének előnyeit és hadviselésének sikereit, hogy ellene a monarchikus Európa elvi hadat indított, nem ő volt a megtámadott (nemcsak alakilag, de szellemileg sem), hanem nagyrészt abban, hogy az európai hatalmak oly harcba ereszkedtek, mely Franciaország bel-mozgalmainak lévén közvetett következménye, annak a magok részéről elvi alapot adni és ahhoz lelkesedett szívóssággal ragaszkodni képesek nem voltak. Mert aki egy tényleges határozott irány ellenében csak negatiókat és határozatlan cselekvési kísérleteket tud fölláttani, a csatát eleve már félig elvesztette.

Kétségkívül helyes az e nézettől eltérő és annak ellentétét képező történelmi fölfogás, amennyiben a kölcsönös állások ellentétét kiegyenlíthetetlen elvi ellentétekre vezet vissza; de a tények nem felelnek meg mindig szigorúan az állások benső természetének és történelmileg helytelen eljárás a tényeket azon szellemi rugókkal azonosítani, melyek gyakran azokon kívül és fölül, mintegy ösztönszerűleg, menetöket szabályozzák és jellemöket meghatározzák. Nemcsak a francia forradalom szülte nemzetközi bonyodalmakra alkalmazható ez elv, de az újabb történelmi kutatások és érdekes fölfedezések irányában a beleseményekre nézve is megtartja érvényét. Majdnem közhellyé vált az a nézet, hogy gyakran parányi okok szülik a nagy eseményeket, épp úgy mint ennek mások által hangoztatott azon ellentéte, hogy csak nagy okok szülhetnek nagy okozatokat; és mégis egymástól elszigetelve és ellentétes kizárólagossággal hangsúlyozva, e mondatok egyike sem üti meg a tények eredete fejtegetésének valódi mértékét. Hatástalanul alszik el a szikra, egy töltetlen löveg kanócán, hatástalanul nyugszik a töltés, melyet a szikra föl nem lobbant; csak hol a hatalmas romboló anyag a fölgújtó elemmel párosul, teremt elő összeeső működésök a világrendítő robbanást.

Az 1792-ki nyár párizsi eseményeinek lelkiismeretes kutatása meggyőzőleg tünteti föl az akkori forradalmi cselszövényeket, az izgatottság mesterkéltné előkészítését, a hírhedt júniusi és augusztusi napok hősiességének fölötte szerény arányait.¹⁵ A szeptemberi vérengzések mindinkább igazolhatatlannak mutatkoznak, minél részletesebben foglalkozik a történelem a mentségökre fölhozott ürügyekkel, és elég a forradalmi törvényszékek elíteltjeinek jegyzékeit áttekinteni, melyekben a vérengző önkény a társadalmilag egymástól legtávolabb álló egyéniségeket, egy közös alaptalan vádban és közös halálos ítéletben egyesítette,¹⁶ hogy a hagyományos forradalmi történetírás valótalanságáról meggyőződjünk. Mennyire megcáfolják többek közt mind ezen ürügyeket a keserű csalódás végpillanataiban Madame Rolandnak, a forradalom első lépései e szenvedélyes és elbizakodott előmozdítójának, emlékiratai¹⁷ — mind e lény égőkben üres történelmi okoskodásokat, melyek magasztos érzelmekkel és mély politikai okokkal akarják

¹² *Reflections on the revolution in France, etc.* 1790

¹³ L. Vivenot id. m. I. köt. 372., 409., 424., 425. 1.

¹⁴ L. Vivenot id. m. I. köt. 469. 1.

¹⁵ Mortimer Teruaux : *Histoire de la terreur* I. k. II. könyv és *Okiratok* 389-427. lap és II. k. VI., VII, VIII. könyv és *Okiratok* 397-509. 1.

¹⁶ Croker : *Essays on the early period of the french revolution.* Essay 7. *The revolutionary tribunals* 437—519.1.

¹⁷ L. *Mémoires de Madame Roland* II. vol. édition Faugère.

fejtegetni és igazolni a tömeg és vezérei vérengző despotismusának lépéseit. S higgadt elfogulatlansággal áttekintve e gyászos időszak leverő szörnyeteit, nem érzi-e akárki, hogy azok megtörténhetésének mennyire jellemző magyarázatául szolgálnak ama Talleyrandnak tulajdonított szavak, melyek az indokok hősiességétől és emelkedettségétől oly messze esnek: „a forradalom ez eseményeinek kulcsa a félelem, a félelem és még egyszer a félelem”.

És mégis mennyire téves lenne azon történelmi fölfogás, mely — mert a forradalom indokaiként gyakran felsorolt tényezők és érzelmek: a fönnálló viszonyok tarthatatlanságának mély érzete, százados visszaélések nyomasztó hatalma, a fensőbb körök erkölctelenségének a nép műveletlen rétegeibe való átszivárgása, a szellemi mozgalomnak fölviányozó közössége, élénk bár sokban téves érzelmeknek és aspirációknak buzdító lendülete, a pártok kölcsönös túlzásai és hibái, (mert mind e tényezők és érzelmek nem azon alakban, nem azon mértékben, nem azon eseményeknél képezték a történelmi rugókat, melyekkel azokat a forradalmi legenda öntudatos vagy öntudatlan hirdetői összekötni szerették:) — szem elől téveszteni, hogy összességükben a korszak fejleményeinek fő elemeit ezek képezték. Erről elfelejtkezni nem csekélyebb hiba lenne, mint volt azoké, kik, nem tekintve az emberi önzés, szenvedélyek és érdekek befolyását, minden eseményt és azoknak minden részleteit csak e főelemek hatására akarván visszavezetni, a forradalmi „fátum” iskoláját alapították meg, mely minden erkölcsi beszámítást kizár és egyenesen a komoly, őszinte, becsületes történetírás torzképéhez vezet.

Van a francia forradalomnak egy fő vonása, mely első lépéseit jellemzi, és melynek nyomai egész fejlődésében föltalálhatók: ez azon eszményi elbizottság, mely az emberi észnek és főleg annak logikai következetességének nemcsak fölvilágosító és vezérlő, de határozottan teremtő szerepet igényelt az állami és társadalmi alakulásokban és mindazt, mit a századok lefolyása jóban vagy rosszban alkotott, lélektelen anyagnak tekintette, melyet okoskodásai szerint idomítani magát szint oly jogosítottnak, mint képesnek vélte. És e szellemi elbizottság a szabadság nevében és érdekében kezdeményezett mozgalmat gyors léptekkel a vérengző zsarnokság örvényébe vezette.

A zsarnokság csirái mindenhol föltalálhatók, hol a jogosultság kizárólagossága igényeltetik, és semmi sem érleli meg gyorsabban e csirák veszélyes gyümölcseit, mint azok a szenvedélyek, melyek az élénk politikai harcokat és a forradalmi mozgalmakat természetesen kísérlik. A zsarnokságnak ez a neme kétszeresen gyűlöletes, mert nincs meg benne az a benső következetesség, mely még a tévedéseknek is az őszinteség méltóságát adja, és mert kiválóan az anyagi hatalomra, a tömegre és annak állítólagos többségére támaszkodván, gyakran öntudatlanul csak a nyers hatalom érzetének, nem pedig a célul kitűzött jogérzelemnek kinyomata. Épp e benső összefüggés miatt keletkeztek a forradalom embereiből Napóleon idejében oly gyorsan és oly feles számmal a jó és kész szolgák.

De a dolgoknak ezt az oldalát a mozgalom kezdetén csak kevés mély belátású politikai férfi jelezte, a következmények jósló fölismerésével, míg más nemes és emelkedett szellemek, mint például Madame de Stael, elragadó tüzzel és elbájoló eszmegazdagsággal írt *Elmélkedéseiben*¹⁸ a bajok okait mindenben kereste, csak azon téves induló pontban és szellemi irányban nem, amely annak kútfeje volt. E fölfogás a forradalmat megelőző azon évek benyomása alatt áll, melyek a francia társas és irodalmi körök nagy részében az ész uralmának diadalmenetét a szellemi mozgalom minden terén oly igézően ünnepelték, és melyekről Franciaországban azt mondták, hogy csak azok tudják, mi az élet valódi varázsa, akik ezeket az éveket átéltek. Ezen idők kápráztató fényét, mély behatású és sokoldalú kezdeményezését, finom társalgási élvezetét, szellemi élénkségét, felületes érzékiségét, előnyeit és hátrányait, Taine legújabb munkája¹⁹ sok helyütt oly találóan rajzolja.

De nem egyedül Franciaországra szorítkozott a forradalom kitörését megelőző és azt előkészítő szellemi és társadalmi mozgalmak mély behatása. Más országokban is, az udvaroknál, a felső társadalmi s kivált a magasabb közigazgatási, tudományos, sőt katonai körökben is, volt számos befolyásos egyén, akik legfeljebb a forradalom némely tetteitől fordultak el határozott

¹⁸ *Considérations sur la révolution française.*

¹⁹ *Les origines de la France contemporaine.*

idegenkedéssel; de titkos, sőt némelykor nyílt rokonszenvvel is ragaszkodtak az elvekhez és irányokhoz, melyeket egész szellemi fejlődésök által magokévá tettek és megkedveltek. És míg a forradalmi Franciaország kérlelhetetlen szigorral űzött ki kebléből vagy nyomott el mindenkit, aki nem föltétlenül az uralkodó eszmék hívének vallotta magát, míg az annyira érdemén és komoly jelentőségén fölül ünneplte Lafayette, épp úgy mint később rövid ideig a haza megmentőjeként tisztelt Dumouriez kénytelenek voltak Franciaországot odahagyni, mert hibás számítással lehetők tartották az uralkodó párttól megválni anélkül, hogy az országtól megváljanak: a szövetkezett Európa tanácsaiban és seregei vezérletében olyanok is háborítatlanul, sőt döntő befolyással működtek, akik, talán anélkül, hogy magokkal komolyan számot vetettek volna, meggyőződésekkel, rokonszenvökkel, szellemi fejlődésök egész menete és jelleme által, részben az ellenfél elvi alapján állottak. Ily elemek befolyása alatt vette kezdetét az első koalíció háborúja, mely eredményeiben a baseli és campoformiói béke által, szentesítette a régi Európa nemzetközi, közjogi és területi viszonyainak fölbomlását és előkészítette azt a talajt, amelyen egy világhódító tervei és sikerei fejlődhetnek. A változó katonai események sokasága, a szövevényes politikai fordulatok, azon benső összeköttetés, melyben saját korunknak számos megoldatlan vagy alig megoldott nemzetközi kérdései az akkori eseményekkel és irányokkal állanak, a XVIII. század utolsó éveinek beható tanulmányozását épp oly mellőzhetetlenné mint nehézé teszik mindenkire nézve, aki elsősorban a tárgyilagosságot elfogulatlan történelmi igazságot keresi. De a döntő okiratoknak szaporuló közzététele mind inkább könnyíti a fő vonások iránti eligazodást és szétesztatja azt a csalékony légkört, mellyel a nemzeti előítélet, az állami rivalitás vagy a megrögzött pártfölfogás az eseményeket még némely kitűnő történelmi munkákban is körülvenni már megszokta.

Azon tanácskozásokban, melyek az első koalíciós háború kitörését megelőzték, tüstént mutatkoztak oly eszmék és irányok, melyeknek természeteszerű fejlődése a francia forradalom diadalához vezetett. Midőn Reuss herceg, Leopold császár nevében, Berlinben késznek nyilatkozott azon szövetségi szerződés alaki megkötésére, melyet, a reichenbachi differenciák kiegyenlítése után, a két fejedelem közvetlen egyetértése, Bischoffswerder ezredes közbenjárása és megbízása útján előkészített, és mely előkészítő közeledés nagyrészt az addig vezénylő államférfiak, Kaunitz herceg és Herzberg gróf befolyásának kölcsönös mellőzésével keletkezett (mely alkalommal a bécsi udvar ismételve egy határozott védelmi rendszer értelmében nyilatkozott, és nevetségesnek jellemezte a francia hercegeknek, Orosz- és Spanyolországnak abbéli állítását, hogy az új alkotmánynak XVI. Lajos által történt elfogadása kényszerítettnek és semmisnek tekintendő, sőt megtagadandó tőle a régi államalakulat megváltoztatásának joga), a porosz király, ámbár jelleme és kedélye fogékonysága élenkebben érezte vele a monarchikus tekintély és eszmék solidaritását, mint a gyakorlati, nyugodt és az eszményi közönyösségig higgadt Leopold császárral, mégis mivel az egész bonyodalom által állítólagos politikai érdekét közvetlenül érintettnek nem tekintette, tényleges közreműködését, a háború kitörése esetében, egy méltányos kárpótlástól függőnek jelezte, melyet áldozatai és veszélyei fejében igénybe venni jogosítottnak tekintette magát. A reichenbachi és sistowi bonyodalmak idejében ő némileg Lengyelországhoz közeledett, és 1790-ben annak önállását és területi épségét biztosította volt, belenyugodván később alakilag az 1791-iki május 3-án kihirdetett új lengyel alkotmányba is, ámbár annak keresztülvitele az osztrák befolyás diadalának tekintetett, és a régibb porosz iskola államférfiad, jelesen Herzberg részéről a porosz állam érdekei szempontjából határozott ellenszenvvel fogadtatott.

Kaunitz herceg föl akarta használni a dolgok ez állását a még fennmaradt lengyel tartományok államlétének biztosítására és egy tervvel állott elő, mely szerint a lengyel korona újólag a szász választó fejedelemre és dynastiájára lett volna ruházandó és abban örökösítendő; a lengyel haderő 40,000 emberben állapítottatott volna meg, s egyúttal kimondatott volna Lengyelország nemzetközi semlegessége, és az 1791-iki alkotmány — némely szükséges módosítások keresztülvitele után — a határos hatalmak garantiája alá helyeztetett volna, de oly módon, hogy ez a biztosítás a hatalmakat „szerződő felek” (parties contractantes) jogával ruházza föl, melyeknek beleegyezése

nélkül semmi alkotmány-módosítás ne történhessék.²⁰ Ezt a tervet a porosz kormány mindig idegenkedéssel fogadta és minden kísérletet, mely az új lengyel alkotmány módosítását is be akarta foglaltatni a Berlinben megkötendő szövetségi okirat megállapodásaiba, határozottan visszautasított és pedig annyival inkább, mert az orosz császárnénak a lengyel elégedetlenek föllépésére épített tervei határozottan előtérbe léptek.

Időközben Kaunitz herceg befolyása az ügyek vezérletében, már előhaladt koránál fogva, mind szűkebb körre szorult, és így a berlini negotiatiók folytán Schulenburg porosz miniszter és Spielmann cs. államreferendarius közt, az előbbi kezdeményezése következtében egyezkedés fejlődött, mely a kárpótlási eszméknek mind nagyobb tért nyitott a szövetségi megállapításokban; a császári kabinetnek az utolsó években követett lengyel politikájával ellentétben a porosz kárpótlási igényeket újabb lengyel foglalásokra utalta; a cs. udvar részére teljes általánosságban a Rajna vidékén, vagy francia Flandriában nyerendő szerzeményeket helyezvén kilátásba, melyek ellenében Spielmann, a magában helyes, de az adott körülmények közt félig illusorius bajor-belgiumi csere eszméjét állította föl,²¹ mely később Porosz- és Oroszország részéről elfogadtatott.

Spielmann egyik utolsó fontos közleménye Budáról keletkezett: „a magyar bajuszok közepett és absorbealva az országgyűlési dolgok által”.²² E közleményben érinti, hogy a herceg államkancellár, ki addig az ügy fordulatáról semmit sem tudott, tekintélyének egész súlyával nyilatkozott a tervezett egyezkedések ellen, midőn azok tudomására jutottak és keresztülvitelükre fölszólított. De ellenzése nem tudta többé a dolgok fejlődését megakasztani. Hiában utalt azon ellentétre, mely egy újabb lengyel osztozás helybenhagyása, és a bécsi kabinetnek az utóbbi években e kérdésre nézve következetesen folytatott politikája közt fennáll; hiában hivatkozott az osztrák kárpótlás határozatlanságára és bizonytalanságára; hiában nyilatkoztatta ki, hogy ötven évi kormány-vezérletben szerzett hírnevét nem áldozhatja föl oly politika keresztülvitelének, mely meggyőződésével ellenkezik: mind ezen tekinteteket háttérbe szorította a kezdeményezett szövetség keresztülvitelének szüksége és csak siettetten már többször sürgetett visszalépését. A fejedelmi elismerés, tisztelet és hála legélénkebb tanúságai kíséretében történt az; de egyelőre nem találkozott senki, aki képes lett volna az „európai kocsi” örökségét, a siker kilátásával elvállalni. Gróf Cobenzl Fülöp, addigi birodalmi alkancellár, és alatta, vagy helyesebben mellette, Spielmann állami előadó lettek vezérlő férfiak a külügyekben. Az utóbbi folytatta volt főleg Poroszországgal a kölcsönös kárpótlási tárgyalásokat, amelyek eredményébe Kaunitz herceg beleegyezni nem tudott s amelyeknek — a császári koronázás után Frankfurtban és újólá Mainzban fölvett részletes értekezések dacára az osztrák politika szempontjából, megvolt azon hátrányok, hogy a tényleges kárpótlások egyidejűsége nem volt semmi által szabályozva, sem biztosítva, és az ausztriai kárpótlás létesítése sokkal több határozatlan eshetőségektől függött, mint a porosz kárpótlás keresztülvitele.

Mellőzzük itt a mélyebb politikai előrelátás morális és gyakorlati szempontjait. A XVIII. századnak, főleg terjeszkedő és csupán anyagi — területi és népességi — előnyöket mérlegelő nemzetközi irányánál némileg igazságtalan lenne egyes, másodrendű diplomatáknak hibául fölróni azt, ami az Európa szerte uralkodó államférfiúi iskola vétke volt. Maga Kaunitz herceg sem volt attól egészen ment, bármily erélyesen hangsúlyozta is, politikai pályája utolsó pillanataiban, a nemzetközi jog és méltányosság szigorú követelményeit.

Az akkori felfogás és irány szerint a kárpótlási igények alig voltak a coalitionalis szerződés megállapításaitól egészen elválaszthatók; de a diplomatai föladat épen abban állott, hogy e kárpótlási igények teljesítése a főcél keresztülvitelének következménye, nem pedig föltétele legyen, hogy a főcél után, ne pedig melléje soroztas-sék és szabatos, kétségtelen, minden tekintetben kölcsönös és viszonos formulázása a viszály lehetőségét kizárja. De a viszonosságok gyakorlati és egyidejű érvényesítése a háború menetelétől lévén föltételezve, ennek szerencsétlen

²⁰ Vivenot id. m. I. k. 418—420. 1.

²¹ Vivenot id. m. II. 55., 63., 80., 89., 110., 114. 1.

²² Vivenot id. m. 110. 1. Spielmann an Reuss. Ofen. 22. Juni, 1872. „In Mitte unserer hungarischen Schnurbärte und absorbirt von den Landtagsgeschäften“ etc.

fordulata természetesen érlelte a viszálynak, az úgynevezett kárpótlási megállapodásokban rejlett magvait.²³

A háború lefolyása — a kezdetleges sikerek, Verdun, Longwy bevétele, az argonnei csatározások, a valmyi ágyúharc, a rossz időjárás váratlan beállta, a porosz sereg visszavonulása, a Dumomiezval folyt alkudozások, mindenki előtt ismeretesek.²⁴ Sokat hangoztatták akkor és azóta, leginkább osztrák részről, némely porosz hadvezérek, diplomaták és udvari emberek irányában a megvesztegettetés és árulás vádját, E vád alig igazolható és eddig legalább semmi megbízható és kétségtelen adat vagy okirat által nem igazoltatott. A király minden esetre komolyan akarta, a francia háború céljának létesítését; de legbensőbb környezete elvi ellensége volt épp úgy a francia háborúnak, mint az osztrák szövetségnek; s némelyek, például Mannstein ezredes és főhadsegéd, Lucchesini és Möllendorf tábornagy nyilatkozatai és tanácsai, ha nem is a szövetséges fél elárulásáig, minden esetre a szövetségi megbízhatatlanság legszélsőbb határáig mentek.²⁵ Okoskodásaik mindig a körül forogtak, hogy a porosz államnak előbbi időben gondosan megőrzött ereje egy eszményi célnak áldoztatik föl, mely tényleges érdekeivel összeütközik és egyedül gyöngítéséhez vezethet; ennek pedig egyedül az osztrák ház veendi hasznát.

A háborúnak nem annyira szerencsétlen, mint lehangoló eseményei kétszeresen fogékonyá tették a minden benyomásnak könnyen engedő porosz királyt ez eszmék és tanácsok irányában, így keletkezett, a visszavonulás közepett, 1792 október 25. Merleben, egy Luxemburghoz közel eső kis faluban, és azon pillanatban, midőn Franciaországgal szemben csak rendíthetetlen szívósság és új erőfeszítés nyújthatott reményt a sikerre, ama jegyzék, melynek jelentőségét csak az újabb történelem ismerte föl.²⁶ Fridrik Vilmos király kijelentette e jegyzékben, hogy az utolsó hadjárat veszteségei és áldozatai után kénytelen minél előbbi kárpótlást venni igénybe, s hogy csak akkor lesz képes a legközelebbi hadjáratban is részt venni, ha az előrelátható jövő háború költségei fejében neki e kárpótlás Ausztria és Oroszország részéről, és pedig bővített aránnyal, Lengyelországban oly módon biztosíttatnék, hogy magát haladéktalanul annak tényleges birtokába helyezhesse; ellenkező esetben a jövő évi hadjáratban azon 20,000 embernyi segedelemre kellene szorítkoznia, melyet az első — februárius 7-iki — szövetségben kilátásba helyezett, ámbár akkor is egy, bár csekélyebb mérvű, lengyel kárpótlásról le nem mondhatna.

Hosszasabb eredménytelen értekezések után, melyek Ausztria és Poroszország közt az év végéig folytak, 1793-iki januárius 23-án Porosz- és Oroszország közt a második lengyel osztály iránti szerződés megkötött, és pedig anélkül, hogy az osztrák kabinet arról hivatalosan eleve értesített volna. Poroszországnak mintegy ezer mérföld és körülbelül másfél millió lakosság jutott; Oroszországnak négyszer annyi terület és kétszer annyi lakosság. Egyszersmind a porosz király belenyugodott a bajor-belga csere eszméjébe, és kötelezte magát, hogy a francia háború céljának keresztülvitele előtt a fegyvereket le nem rakja. E két utolsó föltétel dacára a coalitio szétmállása már csak idő kérdése lehetett. A merlei jegyzék csak előjátéka volt a baseli és campoformioi békekötéseknek, és kinyomata a coalitio hatalmak azon mélyen gyökerezett rivalitásának, kölcsönös bizalmatlanságának, és titkos ellenszenvének, mely a francia forradalmi seregek és politika diadalának egyik fő tényezője volt s Európa nyugalma és függetlenségét majdnem huszonnégy éven át, támadó és hódító erőszakok martalékává tette. Mert a világ érzelme és ítélete, és saját felfogása s nyilatkozatai szerint, Napóleon császár hadászati lángesze, a nemzetközi viszonyok terén csak a forradalom hagyatékát érvényesítette.

A kárpótlási ügyek véletlen fordulata mélyen megingatta Ferenc császár bizalmát eddigi külügyi tanácsosaiban. A legközelebbi idők eseményei, egész a lunevillei békéig, általános jellemőknél fogva, még a forradalmi korszak első epochájához számíthatók, de mielőtt még a közel jövő diadalmas császára, fényes pályájának első lépéseit megtette volna: a vezérállamok egyikében

²³ Höffer: *Oesterreich und Preussen gegenüber der französischen Revolution* Bonn, 1868.

²⁴ Lásd többek közt a hagyományos francia fölfogást, Thiers: *Histoire de la révolution*; annak ellenében Sybel és Häusser fönnidézett munkái, és Goethe: *Feldzug in der Champagne*, melynek történeti hitelessége kétségbe vétetett, de irodalmi becse kétségbe nem vehető.

²⁵ Häusser id. m. I. 558. 1. és Sybel id. m. III. 59.1.

²⁶ L. Häusser, Sybel, Höffer, Vivenot id. munkáit.

egy új szereplő lépett a politikai színtérre, kinek jelentőségét a fokozódó arányban és rohamossággal fejlődő világesemények háttérbe szorították és elhalványították; kit a közönség és maga a történelmi irodalom hosszú ideig csak működésének eredménytelensége szempontjából ítél meg, s csak ellenségei megtámadásaiból ismert. Az újabb okirat-kutatások és főleg bizalmas leveleinek közzététele, minden hibái, tévedései és ballépései dacára, egészen más világot vetnek azon egyéniségre, kit Napóleon szívós gyűlölettel üldözött és „Anglia megvesztegetett bérencének” nevezett, mert (mint későbbi időkben Lujza porosz királyné, Stein és mások irányában) politikája egyik leghathatósabb eszközének tartotta azt, hogy ellenségeit a közvélemény előtt minden komoly alap nélkül bevádolja, sőt határozottan rágalmazza, cselekvényeik morális rugójának teljes félreismerésével, vagy megvetésével, még pedig annyival inkább, minél öntudatosabb, szívósabb és erélyesebb volt az, akit megtörni magát eltökélte. — 1793-iki március 27-ikén Ferenc császár Cobenzl grófot és báró Spielmannnt hivatalaiktól fölmentvén, a külügyek vezérletét báró Thugut Ferencre ruházta.

III.

Azon időszak, mely az 1793-ik év kezdetétől egész a lunevillei békéig (1801 február 1.) terjed, egy eseménydús korszaknak képét nyújtja. Gyakran és rögtön fordult meg annak lefolyása alatt a háború szerencsésének kockája; számos változásokon mentek át az egyes államoknak szövetségi és nemzetközi viszonyai; ingadozóvá vált az európai állapotok egész talaja; és midőn a lunevillei béke, a majdnem kilenc évi háborúskodásnak véget vetett, a régi Európa felbomlását és átváltoztatását nagy részben szint úgy konstataálta, mint szentesítette. Megelőzték azt a coalitio egyes tagjainak külön békekötései, megelőzte a fő hadfelek közt a campoformiói béke (1797 október 17-én), de ez utóbbi inkább békekísérlet volt, mint valódi béke, s még egy új véres hadjáratra volt szükség, hogy fő intézkedései Lunevilleben újabb megerősítést nyerjenek. Igaz, hogy a lunevillei béke sem volt tartós, de a háborúk, melyek azt egész a schönbrunni békéig követték, többé a francia forradalomnak nem csupán fölforgató és leromboló iránya ellen fordultak, hanem egyszersmind alakítási és államalapítási kísérletei ellen is, melyek a forradalom első korszakának sikereitől valának föltételezve és szellemétől áthatva, s melyek egy hatalmas egyéniség által célba véve és kezdeményezve, a katonai és közigazgatási központosítás eszközeivel keresztülvéve, a forradalom első tartós győzelmei után még fönmaradt dynastikus és állami állapotokat szintén mindig megújuló veszélyekkel fenyegették ugyan: de éppen mert egy vezérlő egyéniségtől vettek irányt és hatalmának egységes eszközeivel vitettek keresztül, katonailag és diplomatiailag egészen más szempontból tekintendők, mint az előbbi kilenc év eseményei. És ezért a magában oly kevésbé tartós lunevillei béke mégis egy határozott jellemű politikai korszak bevégzésének tekinthető. E korszak közvetett befolyása az uralkodóháznak a pragmática sanctio által válhatatlanul összekapcsolt országai és tartományai állami viszonyaira és európai állására még sokkal behatóbb volt, mint az eseményeknek, magokban elég jelentékeny, közvetlen következményei. Ferenc császár ugyan csak 1804-ben vette föl az ausztriai császári címet, csak 1806-ban mondott le a német császári koronáról, de a XIX-ik század első évében egy ily fordulat már mindenki előtt elkerülhetetlennek látszott, aki komolyan, mérlegelte a viszonyokat; akármily alakban és cím alatt s akármely időpontban vala is érvényesülendő.

A francia conventnek két határozata (1792 november 17-én és december 15-én), melyek által a maga részéről a támadó elvi háború és a forradalmi propaganda terére lépett, szorosabbra főzték ismét a coalitio lazult kötelekeit; s midőn Anglia és Franciaország közt a háború kitért a hatalmak közötti összetartás és újabb sorakozás szellemi indokai a brit kabinet erélyes föllépése következtében a gyakorlati politika terén is hatalmas anyagi támaszra találtak. De se e szellemi okok, se az anyagi erők és eszközök növekedő nyomatóka nem voltak elégségesek azon benső ellentétek és következményeik tartós elhárítására, melyeket csak egy győzelmes hadjárat lett volna képes kiegyenlíteni. Nem hiányoztak ugyan egyes győzelmek a szövetségesek részéről: az aldenkovi és neerwindeni ütközetek (március 6—18.), mely utóbbinál a fiatal Károly főhercegnek először volt alkalma hadvezéri képességét nagyobb téren kitüntetni; a weissenburgi vonalak elfoglalása (1793), később Mainznak visszavétele, a höchsti ütközet (1795 október 17-én), a francia seregek nagyjában győzelmes előmenetele ellenében különböző időpontokban ismételve fényes sikerre nyújtottak kilátást; de valahányszor a kocka megfordult, sőt még az egyes hadi sikerek fölhasználása és katonai vagy politikai érvényesítése iránt is az ellentétes érdekek, felfogások és érzelmek épp úgy éreztették befolyásukat, mint a vezérlő egyéniségek kölcsönös féltékenysége és bizalmatlansága. Eltérő értelemben magyarázták a porosz-angol szerződéseket az angol és porosz megbízottak, míg az első a porosz seregnek mely harctéren való felhasználása iránt igényelték a döntő elhatározást, porosz részről ez igény jogosultsága épp úgy kétségbe vétetett, mint szándékolt kivitelének katonai helyessége; s ez utóbbi ellenvetések támaszt találtak a császári hadvezérek panaszaiban, kik a magok részéről aggodalommal tekintettek a német birodalom fenyegetett határai véderejének gyöngítésére, bármily élesek lettek is légyen minden más tekintetben a porosz és császári hadvezénylet közti ellentétek. Végre a kimerültség, a lengyel dolgok befolyása, a szövetségesek céljainak ellentéte, és az eszközök használása iránti véleménykülönbségek, szemben a francia köztársaság növekedő, kíméletlen, egyesített erélyével

főleg a rémuralom főembereinek bukása és egy látszóan mérsékeltebb kormányzati rendszer helyreállítása után, az első coalitio vég felbomlásához; hosszabb előkészítő tárgyalások következtében, második Frigyes Vilmos személyes hajlamai ellenére, az 1795. év első felében (április 5-én) a francia köztársaság és Poroszország közt a baseli béke megkötéséhez vezettek.

A német birodalom régi alkotmányának szelleme szerint (bár az a westfáliai béke óta a külföld irányában alapjaiban már régen és mélyen meg volt ingatva) szemben a birodalmi gyűlésnek, a békét illető, habozó és kétértelmű ugyan, de a császár befolyását, beleegyezését mindig fenntartó végzéseivel, tekintve végre a szövetséges hatalmak céljait és egyezkedéseit, a baseli békének, akkori időben, sokak előtt az önzésnek, a közösen felkarolt üggyől való elpártolásnak, sőt a nemzeti érdekek eltagadásának színét kellett viselnie. Midőn később, a napóleoni uralom megdöntése után, a német nemzeti és nemzetiségi érzelmek új erővel fejlődtek és szokássá vált a múltnak eseményeit is ez érzelmek befolyása szerint és sugallata alatt megítélni, a baseli békekötés még kevésbé tarthatott számot kedvező vagy elnéző bírálatra. Még azok is, kik az akkori porosz politika védelmére keltek, kiválóan csak az enyhítő körülményekre hivatkoztak, vagy a császári udvar irányában ellensúlyozó szemrehányásként a campoformiói békére utaltak. A német történetírók e tekintetben mintegy az akkori francia kormány cselszövényes állításainak nyomán jártak, mely felváltva, sőt némelykor egyidejűen a császári és a berlini kabinettel el akarta hitetni, hogy egy külön béke megkötése egyikével vagy másikával közülnök csak az ő akaratán múlik, s e tekintetben majd a bajor csere, majd a secularisatio és azzal összeköttetésben a porosz terjeszkedés eszméjét igen ügyesen tudta felhasználni. — Érdekes és élénk polémiák folytak e tekintetben; a részrehajlatlan és méltányos történelmi felfogás mindazonáltal, egy végítéletben összefoglalva mindezen vitatkozások eredményeit, alig tagadhatja, hogy a baseli béke egy rég előkészített, hosszú ideig gondosan fejlesztett politikai állapotnak volt egyik végkifejezése; hogy a német birodalom szétmállását illetőleg sokkal nagyobb mértékben volt azon szellemi tényezőknek okozata, melyek a birodalom bukásához vezettek, mint tényleges valóságának döntő oka; míg a coalitio felbomlását tekintve, csak természetes fejlődése volt azon feloszlató elemeknek, melyeknek csiréit a kötött szövetségi szerződések azon pillanatban elhintették, midőn a francia háború céljait az esetleges kárpótlások kérdéseivel nemcsak összekötötték, hanem, egy vonalba állítva az eltérő feladatokat, össze is keverték. A mi időnkben, majd egy század lefolyása után, könnyen észlelhető, hogy a regensburgi diétának minden nehézkes nagy hangzású phrasiai dacára „a régi német erkölcsről, hazafiságról és vitézségről” a német hazafias és állami érzelmek akkori időben a mostani értelemben alig léteztek, és csak az egyes államok keretében nyilvánulhattak életerősen; hogy a részek állami s egyéni megerősödése az egész nemzettestet összefoglalt erejének rovására fejlődött, annak nyomatékát ugyanazon irányban apasztották, melyben saját jelentőségük növekedett; és hogy végre mind ennek a nemzetközi téren a külföld irányában is kellett érvényesülnie, főleg ha olyan politikai tekintetek is éreztették befolyásukat, melyek a német birodalom érdekeivel semmi közvetlen összeköttetésben nem állottak. De mindezt az események kortársai és részesei nem tekinthették a részrehajlatlan utókor szempontjából; és tévedés volna e szempont érvényesülésének lehetőségét náluk föltételezni, vagy érzelmeiket és cselekvényeiket ezek szerint megítélni akarni.

A coalitio belviszonyai, minden érdekeltek előtt, a habozás, az utógondolatok, a kétszínűség és önző cselszövényeskedésnek színét viselték, s a baseli békekötés mindezeknek első kirívó következményeként tűnt föl mindazok előtt, kik megkötésében részt nem vettek.

Ily viszonyok és benyomások környezték Ferenc császár kormányzatának első éveit. Atyjának, Leopold császárnak, sikerült volt az engedékenység és szívósság bölcs vegyülete által országának belbékéjét biztosítani; előkészítette egy nyugodt belkormányzat talaját; de művelésétől és felhasználásától eltiltotta őt időelőtti halála. Minden módon iparkodott volt némileg talán egy messzebb látó politika rovására a Franciaországgal és a francia forradalommal való tényleges összeütközést elodáztatni, s fiatal utódjának mégis egy háborút hagyott örökségül, melynek szerencsés folytatása a legmagasabb államférfiúi és katonai tulajdonokat igényelte volna. A fiatal fejedelem politikai és katonai környezetében alig talált valakit, kire bizton támaszkodhatott. Kaunitz herceget kora és a dolgok menete iránti elkedvetlenítése mindinkább háttérbe szorították;

a német császári választásnak sikeres keresztülvitelével végezte be államférfiúi pályáját és visszavonulását nem sokára követte halála (1794). Laudon nem volt többé. Lascy tábornagy, József császár meghitt barátja, katonai téren inkább a szervezés és rendes tevékenység, mint a tett embere volt; a politika mezején pedig inkább az alkalmilag érvényesülő személyes befolyásnak, mint a következetes, rendszeres működésnek képviselője. Magyarországon hiába keresünk oly állású és jelentőségű egyéniségeket, mint Pálffy Jánost, vagy az Esterházy nádorokat. A magyar közélet mindinkább az ország belügyei körül forgott és túlnyomóan törvényhatósági és közigazgatási szint kezdett öltetni. Gróf Zichy Károly, ki az 1790-ki országgyűlést fiatal kora dacára mint országbíró ritka ügyességgel és politikai tapintattal vezérelt, ez idő óta, későbbi magas államhivatalnoki állása dacára, nem lép föl többé mint vezérlő államférfiú, és Ferenc császár első idejében valószínűen azon benyomások és viszonyok bénító befolyása alatt állott, melyek röviddel utóbb többekkel egyidejű ideiglenes eltávolítását a közügyek vezérlésétől eredményezték, és melyek ugyan eddig történetileg kellően fölvilágosítva nincsenek. De nemcsak kitűnő államférfiúi egyéniségek nem környezték többé a trónt, nem is létezett, szorosán véve, magasabb kormányzati szervezet; a közigazgatás teendői nagyjában kellően, ha némileg nehézkesen is, fel voltak ugyan a különféle kormányzások közt osztva, de a kormányzat magasabb feladatai, az egyes teendők nagyobb szempontokból való összefoglalása és következetes érvényesítése semmi rendes szervezet által nem voltak képviselve vagy biztosítva. Igaz, hogy a kormányi szervezet kérdésének e tekintetben helyes megoldását eddig csak Anglia tudta felmutatni, törvény nélkül a gyakorlat útján; a kabinetet úgy rendezvén, hogy az a kormányi egység és a változó személyes és politikai viszonyokhoz mért rugékonyság igényeinek egyaránt megfelelni képes.

A szárazföldi miniszteriális, és főleg alkotmányos miniszteriális szervezet, mely a korona legfőbb tanácsát kizáróan a közigazgatási osztályozásokra, építi s azoknak képviselői által képezeti: majd politikai tekinteteknek rendeli alá a helyes következetes közigazgatás feladatait, vagy azoknak áldozza fel a politikai situáció gyakran sürgős igényeit; számos esetben pedig csak egy erélyes miniszteri egyéniség dictaturájának fölösleges és még sem elégséges palástja. Nem meglepő tehát, ha e feladat, a némelykor összehívott vagy köröztetés útján tanácsadásra fölhívott Staatsconferentia által a múlt század végén a bécsi udvarnál megoldva nem volt. — Poroszországban még az 1806-iki csapások után a korona legfőbb tanácsa szervezetének e kérdése a legélelkebb ellentéteknek egyik fő anyagát képezte.²⁷ De egy hátrányos viszony, azért, mert létezése megfeyjthető, nem szűnik meg hátrányos lenni. A császárnak legmeghittebb embere, hajdani nevelője, gr. Colloredo Ferenc minden egykorú okiratban mint tiszta lelkű, jóakarátú, kötelességérzettel bíró és igénytelen egyéniség mutatkozik, de egyszersmind mint szellemileg jelentéktelen, a közügyekben járatlan, és — saját vallomása szerint — midőn végre ideiglenesen alakilag is azok élére állítattott, azok kezelésére képtelen. Thugut, még befolyása tetőpontján is, majdnem mindig csak az ő közvetítése által (melyet nem mindig állásának megfelelő hangon szorgalmaz vagy köszön meg) érintkezik a császárral, nyer kihallgatást vagy terjeszti elő javaslatait. A ki bizalmas levelezésüket olvassa,²⁸ némi meglepéssel tapasztalja, hogy e fontos és kényes közvetítő szerep egy váltig becsületes és hű férfiúra volt bízva, de a viszony, melyben állottak, magában épp oly feltűnő, mint politikailag helytelen és káros volt.

Fölötte jellemző az akkori, mint a későbbi időkre nézve, hogy azon férfiú, ki nyolc esztendőn túl a monarchia külügyeinek élén állt, Európa sorsára ismételve döntő befolyást gyakorlott és kinek politikája ellen és mellett a legélesebb harcok folytattattak, a későbbi nemzedékek emlékezetéből majdnem egészen eltűnt vagy legfőlebb mint egy sötét, rejtélyes alak említettik. E körülmény foglalja magában báró Thugut politikája gyöngéinek és eredménytelenségének némi magyarázatát. Egy politika, mely céljaiban nagy szabású, helyesebben mondva talán az állam érdekeinek és hatalmának élénk érzetétől áthatott, mely kivitelében az ügyességet és tevékenységet az eréllyel és szívóssággá párosította; és mégis a kortársak egy nagy részével nem volt képes magát megértetni s nyomtalanul ment feledékenységbe, midőn kezelésének órája

²⁷ L. t. k. *Denkwürdigkeiten des Fürsten von Hardenberg*, és Pirtz: *Stein's Leben*.

²⁸ Vivenot: *Vertrauter Briefwechsel des Freiherrn von Thugut mit dem Grafen Colloredo*. 2. köt.

lepergett volt: kétségtelenül tanúsítja, hogy annak képviselője inkább politikai fő, mint politikai férfiú volt, ámbár annak egyes jellemtulajdonait nagy mértékben bírhatta. Ha a burocrata nevezetét (melyet a közigazgatás pontos és lelkiismeretes kezelésével soha sem kellene föltétlenül ugyanazonosítani) a szűkkeblűség, a kicsinyes alakiség és nehézkesség értelmében vesszük, báró Thugut nem volt burocrata; de ha e nevezettel a közügyeknek kizáróan az egyéni meggyőződés és felfogás szempontjából kiinduló, az életnek és működő, lüktető elemeinek minden befolyásától eltekintő kezelését és vezérletét akarjuk jelezni, akkor kétség kívül burocrata volt, de magasztos szellemű és a valódi államférfiúi nagyságot megközelítő. Nincs politika, mely biztos sikerre számíthatna a jelenben, tartós emlékezetre a jövőben, anélkül, hogy némileg azon elemekre ne támaszkodnék, vagy legalább bizonyos mértékben az érintkezést és érzelmközösséget azon tényezőkkel fönn ne tartaná, melyek az idők változásai szerint az államlét éltető erejét képviselik. Léteznek ily tényezők épp úgy az absolut, mint az alkotmányos kormányok idejében és uralma alatt, lehetnek azok kiválóan aristocraticus vagy democraticus természetűek, bár csak kivételes esetekben szoktak kizáróan egy természetűek lenni, változhatnak kifejezésök és érvényesítésöknek módozatai; de a gyakorlati államférfiúra nézve mindig első sorban képezik azon anyagot, melynek kellő fölismerése és fölhasználása nélkül minden tervei és alkotásai az éltető lehelletet nélkülözlik. Thugut elszigetelve állott. Nem csak születése és eredetének szerénysége miatt, de úgy látszik jelleménél és eszmemeneténél fogva is az aristocratia nagyobb része idegenkedéssel és ellenszenvvel tekintett rá, ámbár csekély számú őszinte jóakaróit és hű barátjait, ritka kivételekkel, mégis csak annak soraiban találta, miről gróf Colloredo és Mercy, herceg Reuss és Dietrichstein nevei eléggé tanúskodnak; az akkori időkben leginkább a közigazgatás terén oly befolyásos magasabb polgári osztályokkal alig volt érintkezése (mely tekintetben megjegyzendő, hogy József császár idejéből a szabadkőművesség nem annyira szellemének, mint hagyományainak igen elterjedt befolyása volt e körökre, míg Thugut mindig a kőművesek elleneként lépett föl); a népet végre, melynek ugyan közvetlen politikai jelentősége épp oly kevés volt, mint politikai értelmisége vagy műveltsége, de mely a kormányzat patriarchális jelleménél fogva az események és cselekvények igen figyelembe veendő chorusát képezte, se nem ismerte, se számításba nem vette. És így, midőn a gyakran szerencsétlen, majd mindig sikertelen háborúk hosszú sora minduntalan megújuló áldozatokat igényelt, nem lévén semmi érdek vagy érzékközössége azokkal, kik ez áldozatokat hozandók valának, nem érezte, hogy az állam nagyságára és biztosságára célzó tervei és combinatiói a kellő alapot nélkülözni kezdik, hogy mi nála. önzéstelen erély és szívósság volt, másoktól csak önző hatalomváagnak és elbizakodott makacsságnak tekintetett, és így ismételve gyakorlatilag vészteljes számítássá vált az, mi elméletileg a leghelyesebb, messzire látó és bátor politikai combinatióinak dicsőségét vehette igénybe. Növekedett elleneinek száma, az udvar meghitt köreinek nagy része óhajtotta elbocsátását s minden módon iparkodott azt keresztülvinni. Gróf Rottenhaus többek nevében közvetlenül a császárnak nyújtott be egy emlékiratot a vezérlő miniszter személye és politikája ellen, mely elmellőzését határozottan sürgette, míg a nép alsóbb rétegei ismételve gúnyos és fenyegető rivalkodásokkal és kőhajításokkal kísérték kocsiját. Végre vissza kellett lépnie a monarchia ügyeinek vezérletétől éppen oly pillanatban (1800 december), midőn ritka szellemi tulajdonai és tapasztalatai annak előnyére lettek volna érvényesíthetők. Több esztendeig Pozsonyban tartózkodván, végre 1818-ban halt meg Bécsben, elfelejtve az események folyama által, elfelejtve majd mindenkitől, még hazájának történelmétől is, mely személyét csak ritkán említette, s ahol említette, a pártszenvvedély és személyes ellenszenv gyér, de gyűlöletes torzképeinek nyomán járt. Herceg Dietrichstein Ferenc volt az egyedüli, ki emlékének egynéhány kegyeletes sort szentelt, és az aristocraticus önállóság valódi és legnemesebb szellemében, mely épp oly függetlennek érzi magát a nap változó ítéleteitől, mint annak uralkodó hatalmaitól. — Nikolsburgi családi sírboltjában nyughelyet nyújtott annak, kit barátjának vallott, és kiből több vagy kevesebb jogosultsággal, egy nagy és hazafias államférfit vélt tisztelhetni. Hazánkban a történeti irodalom még alig foglalkozott azon férfiúval, ki a múlt század végéveiben nem ugyan közvetlenül, mint állíttatott, de közvetve, a külügyek majdnem teljhatalmú kezelése által, sorsára oly jelentékeny befolyást gyakorolt, valamint azon időszakot sem tanulmányozta behatóbban,

melynek tényleges és nemleges eredményei a monarchia területi szervezetét és nemzetközi állását nagy részben új alapokra fektették és az által Magyarország létföltételeit is tetemesen módosították, anélkül mindazonáltal, hogy ez nálunk mindig tisztán és kellően megértetett volna.

Azóta hogy Ranke fiatalságának legkitűnőbb történelmi munkáit a velencei követek jelentéseire építette, a diplomácia levelezései és jelentései a legfontosabb történelmi kútfők közé kezdtek soroztatni, és pedig jogosan, de csak azon esetben, ha a különféle diplomáciai jelentések egymással összehasonlíthatnak, kölcsönösen mérlegelhetnek és állításaik ily módon mintegy ellenőriztetnek. Ha ily jelentések a személyek megítélésében, vagy az események indító okainak fejtegetésében, legalább többségökben, összhangzók, minden kétségen kívül nagy nyomatékúak és annál jelentékenyebbek, mennyivel csekélyebb, tárgyaikra nézve, szerzőik pillanatnyi, közvetlen személyes érdekeltsége. De ha csak egyoldalú jelentésekre építetik a történelmi elbeszélés és ítélet, az egyoldalúság gyanújától maga sem lehet ment. A történelmi kritikának ez egyszerű és természetes szabálya nem tartatik mindig szem előtt. Lucchesini például, akinek jelentéseire Häusser oly örömet hivatkozik, az által, hogy hivatalos tanú, nem szűnik meg mindenben, mi a bécsi udvart és cabinetet illeti, gyűlöletteljes, megbízhatatlan és gyanús tanú lenni. Az általa ismételve felhozott állítások Thugut kétszínűségéről, cselszövösködő hajlamáról és szavának megbízhatatlanságáról egyenes ellentétben állanak az angol jelentésekkel, melyek éveken át minden körülmények alatt tanúsított igazmondását, ígéreteinek szilárd férfiasságát és komoly egyszerűségét ismételve dicsőítően hangsúlyozzák.²⁹ Azon tántoríthatatlan hűség, mellyel a monarchia szövetségeseihez, Angliához és Oroszországhoz, ragaszkodott s minden egyoldalú békekötést, hozzájárulásuk nélkül, ismételve visszautasított, határozottan tanúskodnak e tekintetben mellette, ámbár Napóleon e politikai becsületességében csak annak bizonyosságát akarta vagy színlette látni, hogy Anglia által meg volt vesztegetve. Kedvelt embereinek egyike, a schweici osztrák követ, báró Degelmann, bizonyos közvetett francia békeajánlatok következtében, melyek a bécsi cabinet által visszautasítottak, 1795-ki szeptember 25-én kelt bizalmas jelentésében a birodalom politikáját e szavakban foglalja össze: „Becsületesség, őszinteség, egyenesség képezik rendszerünk alapjait; mi az államok közt azon állást foglaljuk el, mely a magán életben egy tisztességes, megbízható egyént illet. E becsületesség nem külszín, egy monarchiában, mint a mienk, annyi különböző elemek és kormányformák mellett, szükséges politikai erény”.³⁰ Ha ily elvi kijelentések, hivatalos jegyzékekben vagy a nyilvánosságnak szánt okiratokban kerülnek elő, gyakorlati jelentőségek nem felel meg mindig azon határozottságnak, mellyel hangsúlyoztatnak; Ausztria külügyeinek akkori vezére kétség kívül nem tekintette feladatát akár-mely helyes általános elvbéli kijelentésekkel kimeríthetőnek vagy megoldhatóknak; az államférfiak cselekvényei nem is felelnek meg mindig és mindenben fennhangon vallott elveiknek. De eltekintve attól, hogy báró Degelmann szavai az osztrák államcsoporthoz jogi és történelmi természetéből vannak merítve, s annak éles és alapos felfogásáról tanúskodnak, magában alig hihető, hogy főnökének, kinek eszméit és nézeteit jól ismerte, oly szellemben írt volna, mely egyenes ellentétben áll mindennel, mit egykorú és későbbi ellenei báró Thugut cynicus és jogellenes politikájának vezérelveiről hirdetni szoktak. Hozzája intézett bizalmas közlésének nem lehetett egyedüli célja, hogy egymást, mint az augurok, szintén bizalmasan kinevezhessék. Egy államférfiúnak bizalmas levelezése egy-két személlyel még nem szolgálhat ugyan biztos alapként egyéniségének vagy tevékenységének kimerítő bírálására; fennmarad mindig az ellentétes felfogásoknak súlya, ha azt benső jelentőségöknél fogva igénybe vehetik; de ha például Thugutnak az államügyek részletei iránt való sokszor felhozott közönyösségét fáradhatatlan sokoldalú munkásságának sajátkezű nagy számú bizonyítványai által megcáfolva látjuk: újól meggyőződhetünk, mily könnyen fogadtatnak történelmi tényékként oly állítások, melyeknek semmi komoly alapjuk nincs. Nem lenne érdektelen azon sokszor felhozott vád ellen, hogy a németalföldi hadjáratnak kimenetele azért nem felelt meg a kedvező kezdetbeli eseményeknek, mert a kínálkozó alkalmak a császári hadvezénylet által szántsándékkal elszakasztattak, e tartományokról való lemondás már rég egyik fő ágazatát képezvén az új külügyminiszter

²⁹ Häusser: *Oesterreich und Preussen im Revolutionskrieg*.

³⁰ Vivenot: *Thugut, Wurmser und Clairfayt*. 242. l.

rendszerének: Ferenc császárnak főhadparancsnokaihoz intézett éppen ellenkező értelmű, határozott parancsaira utalni,³¹ de e magában jelentékeny részlet helyett talán általánosabb történelmi érdekű, egy más vádat megemlíteni, mely az osztrák kormány és hadviselet ellen rendszeresen felhozati szokott és melyre nézve Thugut levelezése bizonyoságul szolgálhat, hogy legalább nem mindig és minden esetben volt alapos. Az 1795-iki nyár lefolyta alatt Ferenc császár gróf Clairfayt tábornagynak, ki állítóan a bécsi haditanács és Thugut beleegyezése következtében minden terveiben megakadályoztatott, az utóbbi szerkezete alapján e szavakat írja: „Egy kis megfontolás meggyőzheti önt, hogy a harctérnek távolságánál fogva a magam részéről eljárását csak általánosságban szabályozhatom, és hogy hadseregem főparancsnoksága, mellyel önt felruháztam, önként föltételezi abbéli bizodalimat, hogy a főparancsnok az egyes intézkedéseket az általános vezérelvekhez szabni tudandja.”³²

Az 1795-ik év szomorú eseményeknek volt tanúja Magyarországon. Az úgy nevezett Martinovics-féle összeesküvés halálos ítéletekkel és szigorú repressióval végződött. Az újabb komoly és elfogulatlan kutatások a főváltottak egyéniségeit nem tüntetik föl a hazafiság azon dicsfényében, mely őket sokak előtt érdemökön kívül és felül környezte.³³ Mennyiben volt a per keresztülvitele és az egész eljárás alakian helyes, még nem tekinthető eldöntött kérdésnek, ámbár egyes igazolatlan befolyások és szabálytalanságok, épp úgy mint a büntetés túlszigora, alig vonhatók kétségbe, amennyiben nem lett volna az az idők általános hangulata; a francia köztársaság propagandisticus iránya, a directorium kérdései bécsi és magyarországi titkos összeköttetésekkel sokat magyaráznak a kormány eljárásában, anélkül, hogy azt igazolnák.

A közvélemény és némely későbbi írók Thugut nevét ez eseményekkel hozták összeköttetésbe, valamint neki egyáltalában a beldolgokra, és különösen a magyar ügyekre is döntő befolyást tulajdonítottak. Minden hiteles adat nélkül, a Martinovics-féle összeesküvést is egy általa megfélemlítési célból, ha nem is szított, de legalább nem kellő időben gátolt, tisztán elméleti merénylet alakjában szerették feltüntetni. Az eddig nyilvánosságra jutott legbizalmasabb okiratokban mind ennek semmi nyoma, sőt midőn 1795-ben Magyarország főhivatalaiban nagy horderejű személyváltozások jöttek közbe, Thugut egy, július 25-én gróf Colloredohoz intézett levélben utólagosan megköszöni, hogy ő fölsége őtet azokról értesíttetni kegyeskedett, és hozzáteszi, hogy az egyéneket nem ismeri, de nem kételkedik, hogy alkalmasoknak mutatkoznak, mi részéről döntő befolyást ez ügyekre nem gyanítat. Bizonyos dolgoknak meg nem említése, hogy az azokra vonatkozó okiratos adatok föl nem találhatóak, vagy eddig még föl nem találtak, mindez a történelmi kritika terén kétség kívül csak tisztán nemleges bizonyítási jelentőséggel bír; de e nemleges bizonyítékok ellensúlyozzák a tényleges állításokat, ha ezek szintén minden hiteles alapot nélkülöznek, kétszeresen pedig akkor, ha e hiányzó hiteles adatok oly egyéniség irodalmi tekintélye által akarnak pótoltatni, mint például Hormayr, ki sok mindenféléről volt értesítve, de semmiről sem alaposan, mindent csak az alárendelt nagyravágyás szempontjából tekintett, minden látszólagos botrányban gyönyörködött, önmagát talán épp oly annyira ámította, mint másokat és fiatalági loyaltásának byzantinismusában épp úgy nélkülözte a benső valóság és őszinte meggyőződés kinyomatát, mint agg kora szenvedélyes gáncsoskodásaiban és kitöréseiben. Sajnálandó és még mindig nem eléggé visszautasított tekintélyének megállapításában volt egyébiránt az osztrák kormánynak nagy, bár nem szándékolt része; ott, hol éveken át a történelmi irodalom terén, főleg a két utolsó századot illetően, minden hívatott hallgatott, a kedélyét lassankint és természetesen előkészítették, mindenkire hallgatni, aki felszólalt, és mindent vak hiedelemmel fogadni, amit elmondott.

Az újabb történelmi irodalom terén gyakran találkozunk oly iránnyal, mely a rég fennálló nézeteket és ítéleteket, az egyéniségeket és eseményeket illetőleg, megtámadni és megdönteni szereti. — Amennyire ez irány új kutatásokra és eddig ismeretlen okiratokra támaszkodik,

³¹ Vivenot id. m. Coburg herceghez szóló leiratok július 15., 30-ról éd augusztus 13-ról 1794.

³² Vivenot i. m. 292. l.: „un peu de réflexion doit vous connoissere, que dans l'éloignement, je ne puis déterminer votre conduite autrement que par des régles générales, et la commandement de mon armée entre vos mains suppose de ma part la confiance, que vous saurez appliquer les principes généraux aux cas particuliers.”

³³ Fraknói dolgozatai a *Századok*-ban.

jogosultsága nem vonható kétségbe és érvényesítése a komoly történelemnek csak előnyére szolgálhat. Egészen másképpen áll a dolog, ha a hagyományos nézetek csak a rég ismert tények és adatok alapján akarnak új világításban föltüntetettetni. Ha kísérletek is lehetnek teljesen igazoltak és sikeresek; irodalmi értékek és történelmi jelentőségök fölött a felhozott új okok és nézetek benső nyomatéka dönt; de a tapasztalás mutatja, hogy e téren a mesterkélten kápráztató elméskedés gyakran lép a józan és igénytelen kritika helyébe, s csak öregbíti a fölületes felfogások és tévedések azon zavarát, melynek eloszlatását állítólag feladatul tűzte ki magának. Azon benyomások, melyeket az események és a cselekvő egyéniségek kortársaiknál előidéznek, és melyek hagyományként szállnak a későbbi nemzedékekre, nem képezhetik ugyan a történelmi végítéletnek kizáró vagy teljesen biztos alapját; de maradnak annak igenis figyelembe veendő elemei, bármily nagy része legyen is alakulásukban a pillanat eseményeinek és szenvedélyeinek, a pártszellem elfogultságának és az értesítések felületességének. Ritka azon államférfiak száma, kikről, ha és amennyiben cselekvényeikben és indokaikban rendszerint és következetesen félreismertettek, állítani lehetne, hogy minden alkalommal ok nélkül és saját hibájokon kívül ismertettek volna félre.

A gyakorlati politikai vezényletnek egyik főfeladata, hogy magát és terveit megértesse. A közönyösség és ellenszenv, mellyel báró Thugut politikája a monarchia minden országában és népeinek nagy részénél oly gyakran találkozott, eléggé gyaníttatják annak gyöngye oldalait. De voltak erős és nagyszerű oldalai is, melyek nem egyedül a hagyományos benyomásokból ismerhetők fel, vagy azokhoz mérhetők; ezeknek nyomai és bizonyosságai, az újabb időkben közzétett, nagyrészt bizalmas irományokban meggyőzően feltalálhatók. Hol ilyesek léteznek és napfényre kerülnek, a hagyományos felfogások és állítások újabb szembevetelének és megvitatásának igazoltsága kérdésbe nem vehető.

Midőn az új miniszter egyelőre Kaunitz berezeg haláláig az államcancellária igazgatójának címével a külügyi dolgok élére állott, a coalitio bomló félben volt; Poroszország érvényesíteni kezdé a berlini szerződésen alapuló lengyelországi kárpótlási igényeit; az osztrák kárpótlások pedig csak elméletien valának biztosítva s a kedvezőtlen fordulatot vett francia háború sikereitől föltételezve. B háború nagy ég nehéz feladataival szemben egy megbízhatatlan bomladozó szövetségi viszony Poroszországgal a kárpótlási kérdéseket illetően, Ausztria területi érdekeinek mellőztetése és elodáztatása (mi az akkoriban uralkodó politikai és diplomáciai felfogások szellemében azoknak tényleges csorbulásával ugyanazonosnak tekintett), ezek voltak a situationak fő elemei, melyekkel megküzdenie kellett. A kölcsönös kibékülés és őszinte kiegyezés, haderejüknek föltétlen közreműködése a francia forradalom veszélyeivel szemben, e célok és tekintetek képezték a Lipót császár és Frigyes Vilmos király által kezdeményezett új politikának vezérelvét és fő alapját. De e politika kiválóan a fejedelmek személyes politikája volt. Legmeghittebb és kitűnőbb tanácsosaik csak vonakodva és kelleetlenül hódoltak az új iránynak, mely fő támaszait másodrendű egyéniségekben találta. Ilyen egyéniség volt Bischoffs-werder Poroszországban, ilyen Bécsben Spielmann állami előadó, ki herceg Kaunitz vezérlete mellett és alatt igen hasznavehető és megbízható diplomáciai hivatalnoknak bizonyult, de a dolgok önálló kezelésére alkalmatlannak mutatkozott.

A hadviselés mezején a dolgok természete Poroszországnak előnyös állást biztosított; Leopold és később Ferenc császár nem igényeltek a magok számára hadvezéri szerepet, a porosz király ellenben a hadvezérlés átvételére kész volt, melyre őt katonai hajlamai, fejedelmi állása s azon személyes rokonszenv és érdeklődés kiválóan jogosították, melyet minden alkalommal a francia királyi ügy iránt tanúsított volt. A császári hadsereg nagy része ennél fogva a porosz királyi hadi fővezérlésnek rendeltetett alá. A majdnem egy félszázadon át egymásnak ismételve és huzamosan ellenében állt hadseregek közt nem hiányozhatott a kölcsönös bizalmatlanság és ingerültség bő anyaga. A fejedelmek és államférfiak kibékülése gyakran megelőzi és túlszárnyalja népeik és hadseregeik érzelmeinek fejlődését; a viszonyok parancsoló igényeinek befolyása alatt nem veszik ily esetekben mindig kellően szemügyre, hogy új politikájok, a legszívósabb, habár csak szenvedőlegesen ellentállásra éppen azon érzelmeiben kell hogy találjon, melyek előbbi politikájok legerősebb támaszát képezvén, nagy részben önmagok által idéztettek elő és gondosan

ápolottak. Az ellentétek ily csiráit egy szerencsétlen vagy legalább eredménytelen hadjárat gyorsan fejleszté és érlelé meg a szövetséges hadseregeknél. Thugut nem volt a porosz szövetség eszméjének híve, de minisztériuma első idejében nem ellenezte azt föltétlenül és minden áron. Gáncsolta annak módozatait, részleteit és ebbeli felfogásában a harctéren szerzett személyes benyomásai s a császári hadseregnél uralkodó hangulat által csak megerősített.

De ezért még sem tudott vagy akart volna akkori időben egy szövetségről lemondani, mely az utolsó években a császári politikának fő talpköve volt, és mely egyelőre semmi más combináció által sem lett volna pótolható. Angliában és Oroszországban látta azon hatalmakat, melyekkel szorosabb összeköttetésbe lépve, közvetve a létező porosz szövetség kötelékeit is újólag szorosabbra fűzhesse, és annak tényleges nyomatékát öregbíthesse, míg az orosz szövetség neki egyszersmind azon lehetőséget vala nyújtandó, hogy a kárpótlási egyensúly, melyet a második lengyel osztály Ausztria szomszédjainak előnyére megingatott volt, aránylag rövid idő alatt területileg helyre állítsa.

Angolországgal a szövetség ugyancsak 1795-ben a baseli béke megkötése után jött létre (május 4-ki és 20-ki szerződések); de azon szerződés, mely az 1794. év első felében Anglia, Németalföld és Poroszország közt létrejött, és az utóbbit, minden ellenséges befolyás dacára, még egy évre a coalitíóhoz csatolta volt, bizonyosságul szolgált, hol keresheti és találhatja a francia forradalom terjeszkedése túlkapásai irányában az ellentállás egyik leghatalmasabb támaszát. — Közvetlenebb eredményre vezetett az Oroszországhoz közeledés. Azon véres harcok, melyeknek színhelye Lengyelország a második felosztás után lőn, és melyek Varsó bukásával végződtek (1794. nov. 4), a harmadik felosztáshoz vezettek, mely egy Oroszországgal kötött egyezség folytán Ausztriának a krakkói palatinatus nagy részét és a Pilisa és Bug közti egész vidéket biztosította.

Bár mily fényes lett légyen is területi és anyagi tekintetben e nyereség; bár mily eréllyel és ügyességgel hozta is helyre Thugut, báró Spielman és gróf Cobenzl Fülöp tévedéseit és ballépéseit, az utolsó lengyel osztály mégis újólag fölhívja mindazon ellenvetéseket, melyek az első alkalmával egy magasabb, messzebb látó politika, a nemzetközi jog és az erkölcsi érület szempontjából oly bő mértékben kínáltak. Thugut ez alkalommal teljesen a tizennyolcadik század nemzetközi politikájának uralkodó szellemétől volt áthatva; nem állt, talán nem is állhatott azon fölül, de alatta sem; épp azért azon erkölcsi megbotránkozás, mely a harmadik lengyel osztály folytán, kizáróan vagy legalább kiválóan az ő személye vagy az általa képviselt állam politikája iránt nyilvánulni szokott, épp oly alaptalan mint kétszínű, és képmutatásnál nem több. A tizennyolcadik század nemzetközi viszonyai természetének szükséges következménye volt, hogy az államok külpolitikája épp oly szövevényes lett eszközeiben, mint céljaiban. Hol minden biztos elvi és jogi alap hiányzott, minden lehető eshetőségek és combinációk szüntelen számbavétele mellőzhetetlenné vált, és mint a hadvezér, ha magát minden részről megbízhatatlan elemektől környezve látja, egyik fő feladatának ismeri, hogy állását lehetőleg fedje anélkül, hogy mozgásai szabadságát megakassza: úgy a diplomaták és államférfiak is hasonnemű eljárásban keresték fő hivatásukat és dicsőségeket. Innét keletkezett a mindig változó szövetségei és ellenszövetségek, a nyilvános és titkos, gyakran ellentétes szerződések hő (és tanulmányozásukban oly farsztó) tömkelege.

Századunk első felének volt fenntartva a kísérlet: a nemzetközi viszonyok terén is, a tényleges és szerződési jogfogalmak uralmát, vezérelvként biztosítani. Számos és gyakran alapos ellenvetések hoztak föl azon alakulások ellen, melyekben ezen irány, a bécsi congressus megállapodásai folytán megtestesült. De alig tagadhatni, hogy e kísérlet magában, bármily tökéletlenek lettek légyen is keresztülvitelének módozatai, és támogatva kétségkívül, annyi rázkodtatások után, Európa kimerülése és békeáhitása által is, a nemzetközi viszonyoknak, a biztosság és tényleges jogtisztelet egy német biztosította volt, melyet Thugut a maga idejében hiába keresett, és amelyre nem építhette volna számításait. Egyes, aránylag csekély jelentőségű kivételek nem tanúskodnak ezen fölfogás ellen, és pedig annál kevesebbé, mert érvényesülésük módja által inkább megerősítették, mintsem gyöngítették az általános jogrendszer elvi szabályait.

Az 1794-diki belgiumi hadjárat kimenetele után előreláthatóvá vált, hogy Poroszország a coalitíóból újólag és végképen kilépend: hogy valószínűen a békekötést Eranciaországgal

megkísérlendi, és hogy ily békekötés következtében a német birodalmi állapotoknak, s a régi Európa államszervezetének alapjaikban meg kell változniuk. Sőt ily változások előérzete oly annyira a viszonyok megingatottságának kifolyása volt, hogy porosz részről a fejlődéseknek a császári kabinet által történendő ilyenmű kezdeményezése szinte fölötté valószínűnek hirdettetett és egy bizonyos mértékben némelyek által teljes jóhiszeműséggel valóban olyannak is tekintetett. A dolgok ez állásában Thugutnak politikai rendszerét új alapokra kellett fektetnie. Nem mondott még le a francia háború folytatásáról, mely már csak az angol szövetség szempontjából is, még mindig politikájának egyik fő célját s eszközét képezte; de szorosabbra fűzte egy időben az Oroszországgal való viszonyokat s egyszersmind szemügyre vette a legmesszebbre terjedő combinatiókat és lehetőségeket, de mindig a monarchia területi folytonosságának és összefüggésének szempontjából. Ily összefüggő területi terjeszkedés által vélte pótolhatni azon szellemi veszteséget, mely a monarchiát eshetőleg a német birodalom szétbomlása, vagy a régi tartományok egyikének vagy másikának elszakítása által érhetné. Hogy e tekintetben a terület folytonosságára nagyobb súlyt fektetett, mint az azt lakó népségek egységére, vagy legalább egyesíthetőségére: az sokkal inkább kora, mint egyedül személyes eszmemenetének tulajdonítandó. Ily szellemben sikerült neki azon szövetségi szerződést megkötnie (1795. januárius-hóban), mely egy félszázadon túl titokban maradt, és melyben újabb területi változások esetében a monarchia részére a legmesszebbre menő és különbözőbb kárptóllási combinatiókra nézve Oroszország beleegyezése biztosított, anélkül mindazonáltal, hogy a két hatalomnak eddig, főleg Franciaország irányában tényleg folytatott politikája a szembeveti eshetőségek által akármiben módosított vagy megakasztott volna. A kilátásba vett eshetőségek, a szerződő felek által határozottan csak olyanokként tekintettek és jeleztettek, s tisztán eshetőségek is maradtak. A szerződésnek ezen kiválólag eshetőségi természete tetemesen csökkentti azon döntő fontosságot és gyakorlati jelentőséget, melyet a történelmi irodalom terén annak némelyek tulajdonítani akartak.³⁴ A többi kabineteknek alig volt tudomásuk és bizonyosan nem volt kimerítő és megbízható értesítések egy okirat tartalmáról, mely a mi napjainkig, kezdetben csak gondosan megőrzött, később feledésbe ment levéltári titok maradt. A legbehatóbb területi változások, mint például a velencei köztársaság eltörlése, rövid idővel ezen szerződés megkötése után, annak tekintetbe vétele nélkül s keretén kívül is, oly tényezők által létesítettek, melyeknek döntő befolyását a szerződő felek előre nem láthatták.

Metternich herceg nagy súlyt fektetett Thugot egy szerkesztési szabályára. „Valahányszor egy közbeszótt mondat, akármily elmésnek vagy hatásosnak látszassák is, ismételt kísérlet és változtatás dacára a fő eszmemenetbe be nem illeszhető, egyszerűen törlendő. A beillesztés nehézsége tanúságul szolgál, hogy ily tétel fölösleges vagy hogy megzavarja azon eszmék tisztaságát és határozottságát, melyeknek támogatására vagy bővebb fejlesztésére alkalmaztatni akart.” A politikai combinatio és tett mezején mindazonáltal az, ki e helyes szabályt fölállította, nem alkalmazkodott mindig annak vezéreszméjéhez. Kedvelte e téren, ha e kifejezéssel élni szabad, a „közbeszótt” lépéseket, melyek bármily elmések, messzire célzók és hathatóságosak legyen is, politikájának fő eszmemenetébe nem valának mindig könnyen beilleszthetők, s ezért vagy megzavarták annak egyöntetűségét, vagy teljesen eredményteleneknek, és így fölöslegeseknek mutatkoztak, mint az 1795-ki pétervári szerződés némely főpontjai.

Majdnem szakadatlanul folyt a háború az 1797. év első negyedéig. A császári seregnek döntő höchsti győzelmét (okt. 11. 1794.) Bonaparte fényes hadjárata váltotta föl Olaszországban. Károly főhercegnek diadalai, melyek által a franciák a Rajnán visszavonulni kénytelenítették, ellensúlyozták ugyan nagy mértékben az olasz balesemények hatását; de midőn azok az év vége felé új leverő csapásokkal tetőztettek, s a fiatal francia hadvezér mindinkább a monarchia belsejébe hatolt, veszendőbe mentek a német győzelmek gyümölcsei is, és a leobeni fegyverszünet egyelőre véget vetett a háborúnak. E nehéz időkben Thugut szintannyi tevékenységet és erélyt fejtett ki, mint kifáraszthatatlan szívósságot tanúsított; nem csábította el magát az ideiglenes sikerek által, nem hajlott meg megtörve az azokat fölvaltó leverő csapások előtt. Várva várta volt a rég kikötött orosz segédhad mozgósításának hírért; helyette Katalin császárné váratlan

³⁴ Milliutine, Häusser, Sybel, Höffer, Vivenot illető munkái.

kimúltának tudósítását kapta, mely egyelőre e tekintetben minden számítását tönkre tette. Volt valami nagyszerű azon komoly elhatározottságban, mellyel meghatottsága dacára a sors ily váratlan fordulataival ismételve szembe szállt.

A mostani időben oly korszak irányában, mely — főleg hazánkban — az 1796-ki rövid, de áldozatkész országgyűlésnek végzésein kívül, oly kevés adatot és történeti tanúságot szolgáltatott az utódoknak, alig lehet biztossággal megítélni, helyesek voltak-e Thugutnak céljai keresztülvitelére és főleg a hadviselés menetének biztosítására választott módozatai és eszközei; nem csalatkozott-e azon emberekben, kiket támogatott? Wurmser például fölért-e Clairfaytval; alaposak-e az ő panaszai a tábornokok és tisztek nagy részének állítólagos közönyössége, erélyhiánya miatt; vagy helyes-e elleneinek azaz állítása, hogy gyakran szellemes erélynek tekintette azt, mi egyedül tolakodó, nyugtalan vagy merész tevékenység volt, míg a higgadt óvatosságban és előrelátásban mindig csak lanyhaságot és gyöngeséget keresett? Egyes emberekre, pl. az akkor még nagy tekintélyű Mackra nézve a későbbi események igazolták véleményét.³⁵ De mély államférfiúi belátás jellemezte politikai hitvallásának azon három fő ágazatát: hogy élet-halál harc folyik a fiatal francia köztársaság területi aspiratói és a régi európai államszervezet között, melynek az ő ura is egyik főrésze volt; hogy azon harc csak a szövetségesek föltétlen összetartása által és mellett vezethető kedvező eredményhez, és pedig még az egyesek érdekeinek szempontjából is, az ingadozók vagy elpártolók tönkre juttathatván a közügyet, de a nélkül, hogy önzésök által tartós biztosságra szert tehetnének; és végre: hogy még a legrosszabb esetben is, a győztes ellenfél engedményei, az erély és szívósság azon fokához lesznek mérve, melyét tapasztalnia alkalma volt. A gyakorlati politika mezején mindazonáltal nem egyedül az általános eszmék helyessége dönt.

A francia forradalmi seregek állítólag majdnem szakadatlan győzelmei sokak által, az általános népfölkelésnek és azon önkéntes elemeknek tulajdonítatnak, melyek a harctérre siettek, míg a szövetségesek hadai csak a régi elavult katonai rendszerek és szervezetek emberei által képezettek. Nem tekintve a dolgok politikai oldalát és azon előnyöket, melyeket a forradalmi szenvedély és lelkesedés a francia ügynek e tekintetben biztosítottak, tisztán katonai szempontból ezen állítások alig alaposak. Első vonalban összezavartatnak azokban az időszakok; a franciák a forradalmi háborúk kezdetén nem győztek rendszerint, a köztársaság későbbi éveiben is, főleg Németországban ismételt és nem mindig dicső vereségek érték őket. Az önkéntes és népfölkelési elemnek mint olyannak, az első időbeli befolyását illetőleg Carnotnak tanúsága kétségkívül kifogástalan: „Önkénteseink” úgy úja 1793-ban a conventnek, mely őt másod magával a hadsereghez küldte volt „semmi fegyelmet sem ismernek, és azt elfogadni vonakodnak; eladják ruháikat, puskáikat; bántják és nyomorgatják polgártársaikat ... a becsületérzés nem létezik többé náluk; ami minket illet, nem tűrhetjük tovább e rendetlenségeket és kérjük mennél előbbi visszahívásunkat”.³⁶

De azon arányban, melyben a szüntelen háborúk alatt és által, e zabolátlan és fékezetlen elemek, melyek csak hosszú és élénk ellentállás után forrasztattak vala össze a sereg régi elemeivel, mindinkább harcedzett katonákká lettek: gyérült a többi hatalmak hadseregeiben a régi, hivatásuk szellemétől áthatott katonák száma és csak gyakorlatlan újoncok által volt pótolható kik a valódi katonai elemet ellensúlyozták, míg a francia hadseregben általa ellensúlyoztatni kezdetek. Thugutnak egyik komoly tévedése volt, hogy a hadszervezetek e különböző tényezőiről és fejleményeiről magának idejekorán számot nem adott. A francia népfölkelés a hadseregnek tömegesen oly elemeket szolgáltatott, melyek, míg önállólag működni akartak, hatását megakasztották, szellemét, fegyelmét, összefüggő szervezetét veszélyeztették ugyan, de midőn abba be voltak olvasztva, az anyagi erők egyensúlyát Franciaország előnyére fordították, s ez által a győztes hadak szellemi erejét is növelték. Ez egyensúly új hadtestek föllállítása és ismételt újoncozások által, a népek minden áldozatai dacára nem vala egyelőre helyreállítható. A francia forradalmi háborúk első nyolc évi hadjárataiban a francia döntő győzelmek rendszerint a hadjáratok későbbi szakáiban vívattak ki, midőn elleneiknél az újonnan és rohamosan föllállított

³⁵ Vivenot: *Thugut, Wurmser* etc. m. 329. l., aug. 21. 1796.

³⁶ Bousset C.: *Les volontaires* etc. és *Revue* d. d. M. 1878. május 1. 50. l.

hadtestek kezdték a seregek zömét képezni. Az általános védkötelezettség rendszeres szervezete akkori időben még teljesen fejletlen volt. Ebben keresendő oly csapások magyarázata is, melyek pl. az öreg Alvincit ismételve és végre Rivolinál a már majdnem biztos győzelem pillanatában megsemmisítőleg érték, és melyeknek az agg katona hírneve majdnem áldozatul esett, ámbar Thuguttal folytatott levelezése benne (épp úgy mint az öreg Wurmserban) egy, ha nem is nagy, de minden esetre ügyes, gondos és vitéz hadvezért ismertet föl, ki a katonai érények méltó képviselője volt, és akit Ferenc császár, a szerencsétlen 1796—1797-iki hadjárat végén, teljes joggal biztossá tétethetett, hogy „nem érdemlett csapások nem csökkenthetik soha személye iránti tiszteletét és jóakarát”.³⁷

A leobeni előzetes békeponozatok és a campo-formiói béke biztosították egyelőre a francia forradalom diadalát a nemzetközi téren. Nem annyira egyes megállapodásaik által, mint azon későbbi következményeknél fogva, melyeknek e megállapodásokból természetsszerűleg fejlődniök kellett. Épp ezért követte oly gyorsan az 1799—1800-ki hadjárat az alig megkötött békét. Azon szemrehányások, melyek a német történetírók egy részétől a császári kabinet ellen a serboni és campo-formiói szerződések miatt fölhozatni szoktak, majd mind egy és ugyanazon fölfogáson alapszanak, hogy a német császári hatalmat valódi komoly politikai hatalomnak tekintették, a tizennyolcadik század végéveiben is, ha kötelességteljesítésről vagy nagy nemzetközi föladat megoldásáról van szó, és pusztá címként, valahányszor jogai érvényesítése és azon eszközök létesítése forgott kérdésben, melyek a főhad megoldhatásának mellőzhetetlen föltételeit képezték. Ferenc császár a legnagyobb áldozatok, a legvéresebb harcok után, és csak akkor hajlott meg az ellenség előtt, midőn annak seregei saját országaiba mélyen behatoltak, s a pénzbeli és katonai erő kimerülése, a népek békevágya alig volt többé legyőzhető; ámbar Thugut még akkor sem akart engedni, s jelesen az udvarnak Bécsből Magyarországra való távozását azért javasolta határozottan, mert abban a további ellentállás egyik lehetőségét föltalálni vélte.³⁸

Mennyire vonakodott a császár a Rajna bal partjának átengedését a német birodalom befolyása és beleegyezése nélkül elfogadni, mily határozottan szorította azt a maga részéről saját németalföldi tartományaira, egy később Bernben tartandó congressusra utasítván a német kérdés eldöntését; mily páratlan önkénnyel és kétszínűséggel jártak el a franciák: mindezt a leobeni és campo-formiói tárgyalások okiratai és részletei meggyőzőleg bizonyítják. Azon területi kárpótlások, melyek Ausztriának biztosítottak, csak akkor lettek volna olyanoknak tekinthetők, melyek a német birodalom rovására esnek, ha a háború változó eseményei közt köttetnek volna ki, és nem az ellenség győzelmei hosszú sora után fogadtattak volna el. Csak egy új győzelmes háború odázhatta volna el azon engedményeket, melyek a német dolgok irányában a Ferenc császár megbízottjaitól kicsikartattak, vagy határozott tiltakozásaik dacára, engedményeikből kimagyaráztattak; az egyszerű, béketárgyalás útján kínálkoztak azon, a dolgok állásához mérve nem kicsinylendő előnyök, melyek a császárnak biztosítottak. Magában tekintve mindazonáltal a campo-formiói béke, mely számos hasonnemű megállapodásoknak volt kiinduló pontja, kétségkívül hű kinyomata az általános jogbomlásnak, melynek bélyegét viseli. A forradalom elsajátította a kabinet-politika legönzőbb és legelvtelenebb traditióit, és ellenállhatatlan eréllyel tudta azokat saját és főleg vezéreinek érdekében érvényesíteni. Ki szabad eltökéléséből vagy az események kényszerítő hatalmánál fogva, vele és képviselőivel tárgyalásokba ereszkedett, nem talált többé biztos talajt, hol lábát megvethesse, és ott, hol minden tényleges nemzetközi jogelv mellőztetett, sőt az államélet természetes tényezői: a történelmi fejlődés, a népek óhajai és hagyományai, az anyagi jólét szokásossá vált, vagy önként, kínálkozó föltételei sem vétettek tekintetbe: akaratlanul is részesévé kellett váltania azon irányoknak, melyek előtt meghajlott. Bő mértékben érezte ezt az akkor még fiatal, dicsőségének egész varázsával környezett Bonaparte a császár megbízottjaival Passerianoban és Udinében; érezte kétszeresen, mert személyes állásának követelményei, a directorium irányában épp annyira kérdésben forogtak, mint a francia köztársaság érdekei. Ekkor kezdte érvényesíteni a kíméletlen indulatos kitörések azon rendszerét, melyekkel szerencsétlen diplomatákat, saját híveit, sőt asszonyokat is megijeszteni szeretett, és

³⁷ Vivenot: *Thugut, Wurmser* etc. 373. 375. 583. 1.

³⁸ Vivenot: *Vertrauliche Briefe* etc., 2. k. 27. l. 6. ápril 1797.

melyek őt pillanatnyi céljai elérésében ismételve jól szolgálták, habár az egykorú hivatalos jelentésekben nincs nyoma azon drámai színezetnek, melyet később az akkori tanácskozásoknak kölcsönzött.³⁹

Metternich herceg volt talán elsője azoknak, kik vele személyesen érintkezvén, szenvedélyeinek ezen látszóan legyőzhetetlen kitöréseiben, idejekorán a gondosan előkészített, az illetők megfélemlítésére számított színjátékot fölismerték, mint azt Napóleonnak mesteri jellemrajzában megemlíti,⁴⁰ s épp ezért a legnehezebb és kényesebb pillanatokban képes is volt vele szemközt állásának és személyének méltóságát nyugodt higgadtsággal megőrizni.

A leobeni és campo-formiói békealkudozások elvileg Thugut óhajai és tanácsai ellenére kezdeményeztettek; ámbár azoknak megkísértése elhatározatván, keresztülvitelüket ő vezéreltette végig. Bizonyos mértékben eddigi politikai rendszerének bukását foglalták magokban, s bel- és küllellenei diadalának valának tekinthetők. Visszavonulása a dolgok természetében feküdt; de az első pillanattól fogva a megkötött béke a tartósságra oly kevés biztosságot látszott nyújtani; annyi és oly kényes kérdések maradtak elintézetlenül; végre a francia directorium, főleg mióta Napóleon elkedvetlenül Egyiptomba ment, oly kevés hajlamot mutatott a béke megszilárdítására, hogy e visszavonulás, mely egyedül a béke érdekében és tartóssága föltevésében történt, csak ideiglenesnek vala tekinthető.

A rastadti congressus kétségtelen bizonyítékot nyújtott, hogy a francia köztársaság akkori kormányával tartós békeeredményekre jutni majdnem lehetetlen. Szüntelenül fölmerülő új igények, a legegyszerűbb kérdéseknek szántsándékos elferdítése és összebonyolítása, a fondorlatok minden neme, és mindez, az elbizakodás és fenyegetés legtűrhetlenebb hangján: e jelenségeknek a békereményeket tetemesen le kellett szállítaniok. Igaz, hogy a congressus némely tagjainak cselszövényei és meghunyászkodása, a francia megbízottakkal kezdettől fogva éreztette, mennyire mehetnek az általok választott eszközökkel. Egy váratlan népmozgalom Bécsben a francia nagykövet palotája előtt még inkább elmérgesítette a kedélyeket. Fölváltva, nehézkesen vagy botrányosan, de mindig eredménytelenül folytatták a tanácskozásokat Rastadtban; szüntelenül megújultak a francia túlkapasok olasz földön, a német birodalomban, Helvetiában. A háború kitörése csak még idő kérdése volt. E körülmények között lépett báró Thugut alakilag is ismét a külügyek élére, melyekre visszavonulása idejében is tetemes befolyást gyakorolt volt; új szövetségi szerződések kötött Nápolyal és Oroszországgal, s midőn az orosz hadsereg a birodalom határaihoz közelített, anélkül, hogy a birodalmi képviselők a francia megbízottak e tekintetben jegyzékeire kielégítő választ adták vagy adhattak volna, a francia seregek március 1-én Strassburg és Basel közt ismét átnyomultak a Rajnán és a congressusnak tényleg vége szakadt, még minekelőtte a császár meghatalmazottja gr. Metternich a császár nevében hivatalosan eloszlattattnak és tervezett végzéseit semmiséknek nyilvánította volna.

Elénk polémia folyt egész a mi időnkig azon bűnös és sötét merénylet felől, mely a congressus eloszlátását nyomban követte, és melynek a francia megbízottak áldozatul estek. A tények ismeretesek; de azoknak rugói és intézői fölött még most sem lehet alapos, győző okiratokra épített ítéletet mondani. Ferenc császár és a Németországban működő hadsereg főparancsnoka Károly főherceg, még az első benyomás hatása alatt sem gyanúsítottak soha azon föltevessel, hogy a véres tett parancsolatuk folytán, beleegyezésökkel, vagy legalább tudtokkal követtetett volna el.

A nápolyi királyné ellen fölhozott vádak, az ő befolyása anyagi lehetetlenségének bebizonyítása által újabb időben cáfoltattak meg,⁴¹ míg azon állítás, hogy a merényletben francia menekülteknek lett volna nagy részök, a kor fölízgatott vad szenvedélyei által bír ugyan a belső valószínűség némi jogosultságával, de teljesen nélkülözi eddigelé a megbízható tényleges alapot. Számosan Thugutnak és állítólagos megbízottjának, gróf Lehrbachnak tulajdonítják a véres tény; a megtámadók székely huszárok voltak, vagy legalább olyanok, kik közülük vegyültek és egyenrukájakat viselték; a császári udvar által elrendelt vizsgálat sokáig elhúzódott, és végre

³⁹ Höffer id. m. és *Mémorial de St. Hélène*.

⁴⁰ *Emlékirat Napoleon jelleméről és sajátságairól*. Közölve Helfertnél: *Marie Louise*.

⁴¹ Helfert: *Gesandtenmord in Rastadt*.

teljesen abban maradt, anélkül, hogy nyomai és eredményei eddig köztudomásra jutottak volna; végre találtatik Thugut bizalmas levelei közt egy, melyben később röviden, az akkori politika titkolódzó szokásainak megfelelő és magokban nem gyanús okokból, a vizsgálat fölélesztése és folytatása ellen nyilatkozik, míg ellenben gróf Lehrbach „tapintatlanságáról és toladó nehézkességéről” szintén bizalmas leveleiben már előbbi időkben ismételve elmondott véleménye megcáfolja vagy legalább igen valószínűtlenné teszi azon állítást, hogy ez egyik legmeghittebb embere volt és bizalmát kiválóan bírta volna. Egy némileg regényes, ámbár hivatalos jelentésben foglalt állítás⁴² a merényletet arra akarja visszavezetni, hogy báró Thugut bizonyos okiratokat akart kézre keríteni, melyeket a francia megbízottak birtokában tudott vagy vélt, s hogy gróf Lehrbach vezérlete mellett és ügyetlen erőszakos intézkedése következtében a magában bűnös cselekedet véres tetté fajult el. De nem tekintve azt, hogy komolyan soha sem jeleztettek azon okiratok, melyek birtokába a császári kormány csak ily úton juthatott volna, és hogy a némelykor fölemlítettek, úgy pl. némely német fejedelmeknek a francia köztársasággal való cimboráskodásaira vonatkozókat úgy is már ismerte, mások pedig, mint a campo-formiói béke titkos pontozatai, a congressus lefolyása alatt, a francia megbízottak által úgy is már a porosz kormánnyal közöltettek:⁴³ a jelentés magában, mind részleteinek benső valószínűtlensége, mind azon kútfőnél fogva is gyanús, melyből eredt, minekutána azon bajor ügynökök egyikének (Salabert bajor miniszternek Frankfurtban) kezdeményezésére vezethető vissza, kik Ausztria irányában a legélénkebb ellenszenvvel és féltékenységgel eltelve, másrészt az utóbbi évek szövvényes eseményei és viszonyai közepett, francia hajlamaik és érintkezéseik folytán fölötte kétes és kétszínű állásba helyezkedtek volt. Franciaországnak belállapotai, a pártok viszályai, a directorium egyes tagjainak egymáshoz és a megbízottakhoz való viszonyai, ép úgy mint cselszövényes, erőszakos, minden eszközöket egyaránt jogosoknak tekintő politikájuk ismét más magyarázatokra adtak alkalmat, melyek a bűntény kútfejét magában Franciaországban keresték. Az áldozatul esett megbízottak egyikének, Roberjotnak özvegye állhatatosan vonakodott, hogy a directorium részéről, a férje emlékének megtiszteltetésére s egyszersmind a nép szenvedelmei fölcsigázására rendezett gyászünnepekben részt vegyen s nyilatkozat által ismételve sejdíttette, hogy szerinte a merénylet intézői nem a Rajnán túl keresendők.⁴⁴ Némi összhangzásban áll e felöltő magatartással, hogy a lunevillei béke alkalmával a rastadti merényletre nézve semmi elégtétel nem követeltetett. Mert bár mily közönyösséggel viseltetett is az első consul a directorium emberei és politikája iránt, a fölkoncolt megbízottak mégis nem csak a directoriumnak, hanem Franciaországnak is képviselői voltak.

Ezen bűnös és rejtélyes eseménynek földerítése a részletes történetkutatásnak marad fenntartva: általános történelmi szempontból fő jelentősége mindig abban keresendő, hogy akár kik voltak intézői, egy ily merénylet lehetősége a nemzetközi jogfogalmak oly megrázkódtatásáról, az erkölcsi érzület oly elvadulásáról tesz tanúságot, mely annál kirívóbb, ha a kor mívéltégi és haladási igényeihez mérjük, s ha visszaemlékezünk, hogy rövid idővel a párisi rémuralom vérengzése után és azokkal hasonszelleműleg a tizenharmadik század végévtizedét épp oly gyászosan mint tanulságosan jellemzi. — Az 1799-1800-iki hadjárat csak ismétlése volt az előbbi évek eseményeinek, azon egyedüli különbséggel, hogy a császári és az orosz hadseregnek kezdetleges sikerei folytonosabbak voltak, mint az utolsó háborúban. Rövid idő alatt beállottak ismét a szövetségesek közti ellentétek, félreértések, ingerültségek, melyek Pál orosz császár és lángeszű, bár vad erélyű főhadvezérének, Szuvarovnak, kiszámíthatatlan egyéni jellemeik által fokoztattak, s Bonaparténak visszatérte, a tehetetlen francia kormánynak megbuktatása, és az olasz hadi események szerencsétlen fordulata után, a szövetségesek ellentállásának minden szívóssága dacára, a végeredmény alig lehetett többé kétséges. Ritka hűséggel ragaszkodott Ferenc császár kormánya szövetségeseihez; az utolsó hónapok számos csapásai és aránylag kedvező föltételek dacára visszautasította azon követelést, hogy nélkülük, jelesen Anglia nélkül,

⁴² Koch és Schock: *Histoire générale des traités de paix*. Édition de C. de Garden. s. 6. p. 98. – Helfert id. m. Gagern: *Nimm Antheil an der Politik*.

⁴³ *Histoire générale des traités de paix*. s. 6. p. 100. 101.

⁴⁴ Helfert id. m.

mely békealkudozásokra késznek nyilatkozott volt, Franciaországgal önállóan olyanokba ereszkedjék. Még egyszer győzött Thugut politikai erélye, ámbár a katonai situáció tényezőit nem vette kellőleg számításba, de a hohlenlinden csata szerencsétlen kimenetele véget vetett reményeinek, politikájának és azzal személyes állásának és befolyásának is. Két irányban mindazonáltal az események igazolták fölfogását. A lunevillei békefeltételek nem voltak nagyjában és lényegükben a Campo-Formióban megállapítottaktól s azon előleges pontozatoktól eltérők, melyeket a német birodalmi követség már Rastadtban elfogadott, s bizonyoságul szolgáltak, hogy a győző rendkívüli sikerei dacára saját érdeke igényeként tekintette, kellőleg számba venni azon hatalmat, melynek legyőzése annyi áldozatába került, míg épp ezen győzelme, mely Lunevilleban újjólag alaki elismerését és szentesítését nyerte, a régi európai államrendszer alapjait oly mértékben megingatta és nagy részben fölforgatta volt, hogy csak mindig megújuló véres harcok hosszú sora után élvezhette a kimerült világrész végre ismét a békét és biztosságot és egy, általánosan elismert nemzetközi jogrend uralmának jótéteményeit.

SHAKSPERE.

1876.

„Mit! mit!” mondá III-ik György kedves szójárásával madame d'Arblaynak, „nemde sok hiábavalóság van Shaksperében, csak nem szabad kimondani?” A szegény öreg király nem volt se költői kedély, se finom ízlésű kritikus; de vannak sokan, kik mind kettőnek szeretnek tekintetni és ítéletök nem lenne III. Györgyétől igen eltérő, ha őszinték mernének lenni mások, és leginkább önmagok irányában.

És mégis, a világirodalom nagy mesterei munkáinak élvezete csak akkor valódi, tanulmányozásuk csak akkor hasznos és szellemileg eredményes egyszersmind az olvasó közönségre nézve, ha nem hírnevök vak tiszteletében, de szellemök helyes fölfogásában gyökerezik. Az irodalom terén éppen úgy, mint az emberi működés minden más mezején, csak a benyomások és érzelmek őszintesége és komolysága szolgáltat tartós eredményeket, érleltet élvezhető gyümölcsöket. Mennél magasztosabb egy író szelleme, és mennél eltérőbb korának ízlése és általános művelődési légköre attól, melyben jelenleg mozgunk: annál kétségtelenebb, hogy annak fölfogásában tanulmányra és mesterekre szorulunk. De már Horatius éppen úgy mint Goethe Mephistoja megjegyezte azoknak tévedését, kik vakon esküsznek a mesterek szavaira. És éppen Shakspere irányában többen azok közül, kik mestereknek szegődtek, oly annyira megzavarták a fölfogásokat; az egyszerű magyarázatot oly sokszor mesterkéltné magyarázgatássá alakították át; annyi súlyt fektettek, annyi aesthetikai elméletet építettek éppen arra, ami mellékes, vagy az akkori időkor és ízlés mulékony szüleménye: hogy számuk és tekintélyük mellett is Shakspere szellemi és költői jelentősége egy újabb tanulmányozásának még mindig meglehet a maga jogosultsága, ha igénytelen és őszinte benyomásokon alapszik.

Fölötte keveset tudunk Shakspere életéről. Hogy egy tisztos, később elszegényedett polgári családból származott, hogy már tizenkilencedik évében megházasodott, hogy valószínűleg nem élt szerencsés házas életet, vadorzás és gúny versek miatt Londonba menekült, ott színésszé és színiköltővé lett, lord Southampton barátságában részesült, mindinkább növekedő hírnevet szerzett, megvagyonosodott, élte utolsó éveiben születése helyére, Stratford on Avonba visszavonult és ott 1616-ban meghalt: e gyér adatok, némi hagyományos adomákkal szaporítva, nem nyújtanak semmi felvilágosítást életének és szellemének belső fejlődéséről. Sonettjei, melyekben saját nevében látszik szólni, és melyek közt az egész e fajta költészetnek mintegy hagyományos és alig elkerülhető monotóniája dacára egyesek (pl. 66, 71, 72, 73, 91, 116) a költői mélység, gyöngédség, bensőség és alaki tökély legfényesebb példái közé sorozhatók, mindenben, mi személyes viszonyait illeti, mind eddig rejtélyesek maradtak és valószínűleg olyanok maradnak, ámbár a commentatorok éles és szellemes combinatiói itt sem hiányoznak. Mi biztosabbat tudunk egyes színművei keletkezéséről? azon befolyásról, melyet ő személyesen végszerkezetökre és kinyomatásukra gyakorolt? hol van biztosítékunk, hogy egyes ismétlések, tréfák, ízetlenségek, nem tudtán és akaratán kívül, a sűgő példányának, a szerepek másolatainak, a színi előadás alatt jegyezgetők szerkezete, vagy a tolakodó bohócok rögtönzéseinek nyomán (mely utóbbiakat Hamlet a színészekhez intézett szavaival oly komolyan kárhoztatja) csúsztak be színművei kiadásába?¹ Aki e tekintetben csak egy pillantást vetett Malone és Steevens azóta sokban túlhaladt polémiái jegyzéseire, könnyen meggyőződhetett, mily tág tér nyílik ily viszonyok közt a magyarázgatok elmésségének és elmenckedésének, de egyszersmind mily ingadozó azon talaj, melyen működnek. Épp ezért, Shakspere, ki színleg a színpadnak írt, ámbár lángelméje soha annak határai által magát lebilincseltetni nem engedte, legkevésbé alkalmas arra, hogy kizárólagos aesthetikai tanok schémául és támaszául szolgáljon. Lángeszének benső összhangzása és szellemi egysége teremtte elő oly annyira változatos költői alkotásainak meggyőző valódiságát, s aki szépirodalmi példákat akar meríteni, vagy aesthetikai rendszereket

¹ Rümelin: *Shakespeare-Studien*.

akar fölállítani az epigonok számára, azon költő műveiből és nyomán, aki alkotásának szabályait csak teremtő erejének mértékében kereste és találta föl, csak torzképeket vagy hiábavaló erőpazarlást lesz képes fölidézni. A német kritikai irodalomnak nagy, túlnyomó befolyása volt Shakspere méltánylásában, népszerűsítésében, megismertetésében. Bátran mondhatni, hogy világirodalmi uralma a jelen korban leginkább a német irodalom kegyeletes munkásságában és közvetítésében találta támaszát. Anglia majd másfél századon át közönnyel tekintette legnagyobb költőjét és midőn művei, nem csekély részben egy népszerű színész befolyása által ismét föléléstettek, a mélyebb fölfogás és a rokonszenves érzék hiánya nagy mértékben volt észlelhető. A román nemzetek logikai eszmemenete és alaki szabályszerűsége csak lassan, fokozatosan és kisebb körökben barátkozott meg egy, előttök oly idegenszerű költői egyéniséggel. Voltaire, ki fiatalságában ellenzéki viszketegből Shaksperet új divatú költőként magasztalólag mutatta be a francia közönségnek, későbbi időkben „ittas barbárnak” címezte azt, kit hajdan dicsőített. De ha tagadhatatlan, hogy a német kritika fogta föl leginkább Shakspere teljes költői jelentőségét, éppen oly kevésbé tagadható, hogy sok ál lelkesedést idézett elő, hogy az egyszerű költői érzéket sokszor a mesterkéltségek magyarázatok tévútjára terelte és számos szépirodalmi sophisma által elhomályosította azon költő képét, ki nagyjában éppen az ő rokonszenvező működése következtében ragyogott újra azon fényben az újkori irodalom csillagai közt, mely őt vele született nagyságánál fogva megillette. A német kritikának egyik kiinduló pontja polémiái természetű volt; azon harcban, mely a francia költészet rideg és már lélektelenné vált alakúsága és ünnepélyes pathosza ellen vívatott, Shakspere műveinek szabálytalan szabadsága hatalmas fegyverré lett a támadók kezében, kik sokszor e szabálytalanságnak voltak készek tulajdonítani azon költői nagyságot, mely az angol költő egyéni lángeszének természetes szüleménye.

Mit a polémiái irány kezdett, azt bevégezte azon bölcsekedő elméleti hajlam, mely a német szellemnek egyik jellemző tulajdona, mely a költészetben is nem a közvetetten költői sugallat és alkotó erő teremtményeit tekinti főleg, hanem azokat elvont fogalmakra, titkos célzásokra szereti visszavezetni. Bármily nagy legyen is ezen kritikai működésnek jelentősége és érdeme, tagadhatatlan, hogy befolyása alatt egy mesterkéltségek Shakspere-tisztelet keletkezett, mely nem csak Németországra szorítkozott. Aki nem áll az elvont esztétikai elméletek — sokszor elég terméketlen — magaslatán, Shaksperet annyival inkább fogja élvezni, mentől kevesebbet gondol sok oly dologgal, melyeket felőle olvasott, és mentől inkább keresi értelmezésének és élvezésének kulcsát a maga saját kebelében és fejében.

És e tekintetben mindennek előtt alig akad igénytelen és őszinte modern olvasó, ki például a századunk első felében nagy befolyású és tekintélyű német romantikus iskola fölfogásában osztoznak, mely az angol költő minden munkáját és e munkáknak minden részletét kisebb vagy nagyobb mértékben, bevégeztet, teljesen összhangzó mintákként szerette odaállítani, s némely mellékszemélyek durva tréfáit épp úgy a költő lángész nyilvánulásaiként tekinté, mint Hamlet monológiáját vagy Rómeó és Júlia elválását, és Pistol elavult, ízetlen idézeteinek majdnem oly komikai erőt és jelentőséget tulajdonít, mint Falstaff páratlan humorának. Az angol színpad az időbeli szervezete, elrendezése és szokásai, tág tért nyitottak Shaksperének a drámai szöveg igen mulékony fejlesztésére; a színházi közönség ízlése nem csak tűrte, de igényelte is, hogy a bohózat váltsa föl a tragikai előadásokat, vagy karöltve járjon a komoly jelenésekkel; de alig találkozik józan és elfogulatlan ízlés, mely, mint például az angol történeti drámákban a cselekvény helyszínének szüntelen változását, a külső kapcsolat nélküli események összehalmozását, a komoly és bohóc hangulat rögtönös egymásutánját vagy vegyületét, magában, mint a drámai művészeti forma követelményét vagy tényleges előnyét elfogadni kész lenne. Shakspeare idejében, a költészet épp úgy mint a társalgás, bizonyos sajátos eszmemenetet és szójárást alkotott magának, mely gyakran idegenszerűleg hangzik fülünkbe. Volt arra befolyása a dél európai költészet némely nemeinek, volt az udvari szokásoknak, a philosophiai dialektikának, az angol nyilvános jogélet jelentőségének. A tréfás és komoly szójátékok és hasonlatosságok túlcsigázása, kedvenc képeknek és eszméknek túlfinomítása (míg más, gyakran nem éppen kecsegtető természetűek, mint p. a túlélvezet és csömörlés, *surfeit* eszméje, szintén a legkülönbözőbb fordulatokban, ismételtetnek) egy bizonyos sophisticated hang, mint

ez nem Shaksperenek, hanem korának stylbeli sajátosságai és társadalmi jellemzőiként épp úgy föltalálható Lord Essex némely egykorú levelében², mint Shakspere kisebb költeményeiben, fiatalkori színműveiben és a későbbiek némely jeleneteiben. Goethe szavai szerint, Shakspere arany gyümölcsöket szolgáltat nekünk ezüst tálakban. De épp ezért, midőn a fiatal Arthur herceg, ki célba vett megvakítása ellen a legszívrehatóbb, leggyöngédebb, az elnyomatott ártatlanság legbensőbb érzelmeitől sugallott kérelmekkel szabadkozik, végre e mesterkélt szabású képekre fakad:

De hiszen a vas, bár izzó vörös,
Amíg szememhez ér, felissza könnyem',
S tüzes haragját e szerint maga
Ártatlanságom nedve oltja ki.³ —

ezen és más ily természetű helyeken a kor eszmemenetét, ízlését, szójárását figyelembe kell vennünk, nehogy élvezetünk és fölfogásunk megzavartassék vagy vak hódolattal a költészetnek örök és ragyogó „arany almái” közé sorozzunk oly részleteket, melyek csak az „ezüst tálak” kor szülte mulékony díszítményei. — Shakspere „arany almái” a költő egyéni lángeszének ösztönszerű gyümölcsei. Kétségkívül ő sem független, mint előbb érintettük, korának általános fejleményei befolyásától, azoktól, kik őt megelőzték vagy környezték. De mind ezen befolyások inkább csak költészete külalakjaira és mellékvonásaira hatottak. Ami sajátja, az a költői fölfogás azon mélysége, bensősége és közvetlensége, mely vele az emberi kebel minden rejtelmét megértette, és egyszersmind testesítőknek és kifejtésőknek a legélettelebb és meggyőzőbb alakot szolgáltatott. Bármennyire szeressen is eszmélkedni, jellemei és cselekményei mégis mindig a költői intuitió és nem az elvont eszmélkedés szüleményei. Mintegy megigézve a bűvész hatalmától hallgatjuk azokat a hangokat, követjük azokat a vonásokat, melyekben nála páratlan változatossággal öröm és fájdalom, odaadó szerelem és vak gyűlölet, méla búskomorság és kedélyes vidámság, mindig a valóság meggyőző bélyegével nyilvánulnak; akár a magánosok sorsát, akár a társadalom és közélet bonyodalmaival és rázkódtatásaival tüntesse élőkbe: költői nagyságát legkimerítőbben saját, a színészet föladatairól mondott szavai jellemzik, mert, ha valaki, ő volt egyike azoknak, kik „tükröt tartottak a természet elébe”.

Az újabb szépirodalmi kritika, hazánkban is, azon helyes szempontot kezdi elfogadni, hogy Shakspere drámai műveinek szövegét nagyobb részt, egy adott tény, vagy költői hagyomány földolgozásaként kezdi bírálni. Shakspere a történelem, a rege, a régi költészet hagyományait, számos esetben, nagyjában, sőt gyakran részletekben is, úgy fogadja, mint azok rája szállottak; de az élet nélküli, halvány vázlatoknak, költői ereje által új, sajátosságú, meggyőző életvalóságot ad. Híven követi az angol chronistákat, a régi történelem kútfejeit, azon alakban, melyben ismeretere jutottak, még egyes adomákban is; — nem vizsgálja: elég ésszerű oka volt-e Lear királynak, hogy Cordelia kedvenc leányát örökségéből kizárja, mert mézes szavakban magát nővérei által fölülmúlatta, — vagy nem találhatott volna-e Lorenzo barát alkalmasabb, egyszerűbb módot, Rómeó és Júlia megmentésére, mint azt, melyet nekik ajánl, és mely oly végzetes eredményre vezet. Nem akad föl azon, hogy Hamlet színlett elmeháborodása talán fölösleges is céljainak valószínűsítésére, vagy mint Rümelin megjegyzi, hogy Banquonak és fiának meggyilkoltatása annyiban indokolatlan, amennyiben Macbethnek magának nincsenek ivadékai. Szóval a tény — szöveg — logikai indokolása, mely a túlnyomólag reflectáló időszakok műveinek egyik fő előnye és kelléke, nála teljesen másodrendű tekintet. Színművei külső eseményeit és cselekvényeit tekintve, ő épp oly kevéssé logikai és összhangzóan alkotó, mint számos esetben a történelem és maga az élet; az ő drámai logikája és indokolása leginkább az emberi szív és jellem rejtelmének és benső rugóinak intenzív fölfogásában gyökerezik, és meggyőző erejét a költői alakító tehetség hatalmából meríti, mely mindenre azt a benyomást teszi, hogy oly egyéniségek, érzelmek, szenvedélyek mellett, mint azok, melyeket a költő élőkbe állít, az eseményeinek is úgy kellett és

² Fronde: *History of England etc.*

³ *János király* IV. felv. 1. szín. [Arany János fordítása.]

lehetett csak történniök, amint azokat élőkbe állítja. A valódi költői erő irányában a legtöbb néző és olvasó mindig csak a „lépcsőzet eszét” képes alkalmazni, melynek ellenvetései a hatást követik, ha az elhalványult, de nem kísérik, míg tart. A költői erő nyilvánulásának módja, a szellemi és ízlési fejlődés fokozatainak befolyása alatt áll. A modern költő nem tévesztheti el szem elől, hogy Shakspere ideje óta a logikai következetesség és vele együtt a tényindokolás következetessége, az általános újabb eszmemenet egyik főtenyezőjévé vált. A költő lángesze pótolja Skaksperenél, sőt némelykor előnyé alakítja át azt, mi korábban némileg a szellemi fejlődés hiánya volt; ámbar, legalább egy ízben, a Gloucesteri Richárd és Anna özvegy királyné találkozásában és eljegyzésében⁴ még neki sem sikerült, valószínűvé és lélektanilag hihetővé tenni azt, mit a chronisták tényként fölemlítettek.

A történelmi fölfogásnak érdeme, hogy az újabb kritika, Shakspere drámai szövegeinek fönt jelzett fölfogása által, szűkebbre szorította az egyéni magyarázat az azon varázskörét, mely oly sokáig és oly eltérő irányokban elbűvölt sokakat, kik magokkal számot akartak vetni azon befolyás tényezői iránt, melyet Shakspere rájuk gyakorolt. Mily szellemesek és vonzóak Goethe észrevételei, melyeket Wilhelm Meistere Hamletre nézve tartalmaz, és mégis ő maga monda későbbi időkben: „Alig lehet Shakspereről kellőleg szólni, magam is bíbelődtem vele Wilhelm Meisteremben; de mind ez nem éppen nagy jelentőségű.”⁵ E szavakkal mindazonáltal alig érthette rokonszenvező költői szelleme által sugallott azon általános jellemzést, mely, nem tekintve a részletes magyarázatot, Shakspere költői egyéniségét és műveinek szellemét leghívebben tükrözi vissza. — „Shakspere művei nem a költészet körébe sorozandók; azt hinnők, hogy a végzet megnyíló könyve előtt állunk, melyben egy mozgalmas élet forrataga zúg, és lapjait élénk hatalommal ide s tova forgatja.”⁶ És éppen, mert a végzet megnyíló könyve előtt állunk, mely az emberi lét, lélek és szenvedély könyvével ugyanazonos: nagy részben meddő minden kísérlet, mely annak beltartalmát szabályszerűleg akarja megállapítani. Csak az élet fejt meg az életet. Mint annak jelenetei, változók a költő alkotásai, és épp azért fölfogásuk olyan sok oldalú, mint azon benyomások, melyeket a természet szépségei, vagy az élet és a történelem eseményei mind azokban földéznak, kik jelenségeikhez kegyeletes részvétellel és elfogulatlan őszinte érzelmekkel közelednek.

Shakspere darbjainak chronológiája számos vitára adott alkalmat és egyes, arra vonatkozó kérdések, még most sem tekinthetők eldöntötteknek. De a teremtő lángész némileg öntudatlan és ösztönszerű nyilvánulása még azokban is fölismerhető, amelyeken tagadhatatlanul az írói éretlenség nyomai mutatkoznak. *Titus Andronicus* például, mely darab jelenleg a kritika által majdnem egyértelműleg neki tulajdonítatik, szövegében, egyes jeleneteiben és jellemeiben, a legvérengzőbb és undorító események halmazában, végre az érzelmek, gondolatok, kifejezések erőszakos túlzásában, a tragikai torzkép visszataszító bélyegét viseli. De a túlzás mellett ott vannak az erőnek, a valószínűtlenség mellett a drámai alkotó hatalomnak tagadhatatlan jelenségei. Midőn a vén Titus, kinek családja Tamora királyné és fiai kegyetlenségének és vérengző cselszövényeinek esett áldozatul, Marsus s öccse irányában, mert szomorú ünneptoruk alkalmával, késével legyet öl, e szavakra fakad:

El, gyilkos, el! Te szívem gyilkolod.
 Elég vérengzést látá már szemem...
 Be hátha annak apja s anyja van?
 Gyöngéd arany szárnyin miként lebeg
 S zizeg majd a légben fájó panaszt
 Szegény, gyanútalan légy!
 Zsongó dalával földéríteni
 Repüle hozzánk és te ím megölted.⁷

⁴ III. Richárd I. felv. 2. szín.

⁵ Eckermann: *Gespräche mit Goethe* I. 231-232. 1.

⁶ *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. III-ik könyv, 11-ik fejezet.

⁷ *Titus Andronicus* III. felv. 2. szín.

nem gyanítjuk-e már előre azon költőt, ki Lear atyai fájdmának, Othello mélyen sebzett keblének, minden emberi gyásznak és a szív minden visszaemlékezésének, a legbensőbb és meghatóbb hangokat fogja szolgáltatni.

Shakspere vígjátékai nagyrészt fiatal korának szüleményei. Gazdag humora, képzelő erejének rugékonysága, jellemzési nagy tehetsége, eszméi és érzelmei bősége még azokban is mutatkozik, melyek (például A veronai két ifjú, A tévedések játéka, A felsült szerelmesek, A makrancos nő, Minden jó, ha jó a vége) mesterművei közé alig sorozhatók. A kritika bizonyos időszakokban éppen ezek némelyikére helyezett kiváló súlyt. Goethe említi,⁸ hogy az ő fiatalságában is kortársai közt a Felsült szerelmesek szójátékai és képtelenségei kiváló tetszésben részesültek, s az angol költő egyik legtündöklőbb fényoldalának tekintettek. „A képtelen iránti vonzalom, úgymond, mely a fiatalságban szabadon és tartózkodás nélkül kerül napfényre, később ellenben mindinkább elmélyed, anélkül, hogy valamikor teljesen eltűnnék, körünkben kiválólag virágzott és nagy mesterünket hason szellemű eredeti tréfák által szerettük ünnepelni.” E tekintetben nemcsak az egyéneken, de az irodalomban és kritikában is észlelhető némelykor a fiatalágnak e képtelenségi viszketege, főként ha az valamely hagyományos rideg szabályosság megtámadásaiban találja kiinduló pontját, és egy, egyenesen ellentétes irányzat túlhajtásaiban és kinövéseiben keresi kiválóan fegyvereit.

Az *Ahogy tetszik* már magasabb költői polcon áll, és mintegy átmenetül szolgál azon darabokhoz, melyek félig a tündérvilágban mozognak. A cselekvénynek szövege itt is teljes költői szabadsággal, sőt önkénnyel van alakítva és fejlesztve; az események éppen oly könnyű tollal vannak körvonalozva, mint a színhelyek, melyekben, és a viszonyok, melyek közt fejlődnek; de mily költői légkörben mozog az egész! — egyes nyers tréfák és képek dacára is mily gyöngédek és vonzó az érzelmek! — mily mélyek és találók a gondolatok! A *Vízkeresztnek* még most is meg van a színi hatása; nem annyira a komikai személyek és jelenetek miatt, — ámbár Malvolio a legsikerültebb komikai szerepek egyike, —mert a helyzetek és jellemsajátságok komikumát kivéve, mindaz, mi tisztán az élcen és elmésségen alapul, mint ez esetben Tóbiás, András úrfi, a bohóc és Mária szerepei és jelenetei, könnyen elavul. De ritka költői varázs környezi Olivia, Viola s a herceg személyét s ellentétes, kétértelmű és mégis oly megható bensőséggel ábrázolt szerelmeket. Shakspere női alakjaiban nagyobbbrészt még a legfiatalabbak- és legártatlanabbakban sincs meg, de már a kornál fogva sem lehet meg azon eszményi emelkedettség, mely Schiller Thekláját, Goethe Leonóráját, Racine Berenicejét jellemzi, mely a szerelmet is mindig csak eszményileg fogja föl, s egy gyöngéd mívelt női környezet hatásának legtöbb esetben szint oly nemes gyümölcse, mint némelykor csak a túlfinomított társadalmi műveltség látszatos eredménye vagy tisztán conventionális kifejezése. Viola, Julia, Rosalind, Beatrice, Desdemona, Ophelia szerelme nem ily természetű; van abban az érzékiségnek nagy és hatalmas része; lelkek tisztasága, jellemök szeplőtlenége, érzelmeik nemessége nem zárja ki annak befolyását; fölláldozók, rendületlen hűségűek, odaadók; de erényök sokkal inkább szerelmök komoly őszinteségében, mint félénk tartózkodásukban áll. Nem lehet ugyan tagadni, hogy a társalgásnak és főleg a színpadi társalgásnak, némelykor a durva illetlenség és kétértelműség határain is túlcsapongó fesztelensége a benyomást fokozza; de félreértés lenne a szerelem fölfogásának e jellemző vonását csak ily külsőségek befolyására vezetni vissza és eltagadni, hogy az Shakspere női alkotásainak egyik legsajátságosabb oldala. A *Sok hűhó semmiért* című vígjátéknak kétségkívül hátrányára szolgál a társalgási élce elavulásának fönn jelzett sajátsága, valamint cselekvényének valószínűtlensége és némileg erőszakos fejleménye: de a két főjellem — Beatrice és Benedeké — melyekben a hideg önzés és elménckedő élesség színe a legnemesebb érzelmekkel párosul, mindig szint oly vonzó marad, mint azon egyszerű és mégis hatásos csíny, mely kölcsönös közeledésüket előkészíti. Fölötte szerencsés ötlet, hogy ez előkészítő cselszövény célja azon nemes felhevülés által nyeri teljesülését, mely mindenek előtt a rágalmazott ártatlanságnak követeli védelmét.⁹ Az öreg Galagonya (Dogberry) Shaksperenek egyik legsikerültebb komikai személyisége, és ámbár a modern olvasó vagy néző alig fog annyit nevetni szóelferdítésein és

⁸ *Wahrheit und Dichtung*. III. rész, 11. könyv.

⁹ IV. felv. 2. szín.

nyelvbotlásain, mint a költő korának közönsége: a közcsend öre, ki az őrbiztosokat oda utasítja, hogy a kóborlókat elfogják és minden gyanús embert állítsanak meg a herceg nevében, de ha az nem engedelmeskedik, ne vegyenek róla tudomást, álljanak odább s adjanak hálát az Istennek, hogy egy gazembert leráztak a nyakukról stb.¹⁰, a kedélyes és találó humornak mindig mesteri alkotása marad. Ily jelenetekben mutatkozik Shakspeare drámai hanglejtőjének azon csodás gazdagsága és változatossága, mely vele, ki a legmerészebb képeket szereti, kinek eszmebősége és mélysége sokszor a homályossággal határos, az igénytelen, egyszerű beszélgetés azon árnyalatát eltaláltatja, mely például a *Windsori víg nők*nek élethűséget kölcsönöz és számos egyes személyek, mint a *Vihar* agg Gonzalójának vagy *Harmadik Richard*ban az utcán találkozó polgárok¹¹ beszédeiben vagy némely jelenetekben, melyek közt Ferde (Shallow) és Hallga (Silence) epizódja¹² első helyet foglal, oly élethűn nyilvánul. A *Szeget szeggel* hatásos részleteiben közelebb áll a tragédiához, mint a vígjátékhoz: vannak erős, megható jelenetei s Isabella a költő legnemesebb nőalakjainak egyike; de egy bizonyos szellemi harmóniának hiánya, mely az egész cselekvényen, sőt némelykor a gondolatok szövevényes és homályos kifejezésében is észlelhető, zsbibasztóan hat azon benyomásra, melyet az érzelmek hatalmának, az eszmék gazdagságának, az ellentétes indulatok és érdekek mesterileg rajzolt harcának kellene felköltetni.

Még Shakspeare valódi tisztelői között is kevesen fordítják figyelmököt *Troilus és Cressidára*. Rejtélyes mű az; bizonyos, hogy színpadra soha sem került; aligha volt színre szánva; valószínű, hogy sok személyes célzást foglal magában, de aki mind erre nem tekintve, elmellőzve azon sokáig és sokak által vitatott szempontot, hogy itt a görög hősiek világnak negédes paródiája áll előttünk, háttérbe szorítva végre az *Iliász* minden magasztos benyomását, a művet elfogulatlanul úgy tekinti, amint előttünk áll; akár a jellemek változatosságát és élethűségét, akár az eszmék gazdagságát vagy egyes jelenetek komoly jelentőségét veszi szemügyre, mint például a görög hősök tanácskozását Agamemnon sátorában¹³ osztolni fog Goethe nézetében, melyet Eckermann előtt nyilvánított,¹⁴ és el fogja ismerni, hogy itt egy nem eléggé méltánylott mestermű hívja fel figyelmünket, mely Shakspeare legjelentékenyebb alkotásai közé sorozandó és a kegyeletes tanulmányozást épp annyira igényli, mint amily bőven jutalmazza.

A *Velencei kalmár* azon művek egyike, melyek a legnagyobb költőknek is, csak tehetségök teljesen kifejlett fénykorában és a költői szellem sugallatának különös kedvezményéből sikerülnek oly kitűnő mértékben. — Az egymástól független két cselekvény összetűzése, melyeknek belső összhangzását az is biztosítja, hogy mindketten félig a realitás, félig egy ábrándos világ terén mozognak, a drámai alakítás mintaszerű művészetét tanúsítja. És mily gazdagon lüktet az élet a komoly, az ábrándozó, a szenvedélyes, a negédes személyek és jellemek hosszú sorában! Az érzelmeknek és gondolatoknak mily változatos hanglejtőjét futja át a költő, mindig szint oly öntudatos, mint igénytelen művészettel egy fényes, biztosan megállapodott, társadalmi élet nyugodt élvezetétől a gyűlölet legszenvedélyesebb vérszomjazó kitöréséig; az aggódó szerelem habozásaitól a biztos szerencse érzelmének víg enyelgéséig; a benső, áldozatkész barátság komoly, megható nyilvánulásától a víg pajtáság gondatlan élharcáig; míg végre mind ez érzelmek, gondok és szenvedélyek egy elbájoló déli holdas éj és egy elragadó zene varázsa alatt, s annak igézői költői ünneplése mellett — Schlegel szavai szerint¹⁵ — az öröm és vidám szerencse végaccordjába olvadnak össze! Bűvölő hatása még a modern olvasóval is majdnem elfelejteti, hogy a közörmök egyik főrésze a — bár méltán — letiport Shylock gyermeke. A drámai hatás fokozásának mestersége ritkán ült nagyobb diadalt, mint az ítélet híres jelenetében. Még az is, ki ismételve látta vagy olvassa ezt a jelenetet, a feszültség élénk figyelmével kíséri fejleményét, mely nem a kíváncsiság, hanem a szellemi érdekelttség szüleménye, és kitörő örömmel üdvözli azon bölcs szórszálhasogatást, mely e helyen a magasabb

¹⁰ II. felv. 3. szín.

¹¹ III. felv. 3. szín.

¹² IV. *Henrik király* II. része, III. felv. 2. szín.

¹³ I. felv. 3. szín.

¹⁴ *Gespräche mit Goethe*. 1. 233. l.

¹⁵ *Vorlesungen über dramatische Kunst u. Literatur*.

igazságot szolgálja és a rideg alakiség kérlelhetetlen követelményeit saját fegyvereivel győzi le. Shylock szerepe sok eltérő magyarázatnak volt tárgya, melyeknek ellentétes végleiteit egy részt azok fölfogása jelzi, kik benne egy kiválólag tragikai személyt látnak, ki elnyomott fájának és vallásának képviselője; míg a más részről azon angol színpadi hagyományt hangsúlyozzák, mely benne tisztán komikai személyt látott. És éppen ez ellentétes fölfogás jellemzi meggyőzőleg Shakspeare embereinek valódi természetét, melyek soha sem egy elvont, előlegesen elfogadott eszménynek szülöttei, hanem mindig az élet teremtményei. Shylock egyszerűen korának egy velencei zsidója, ravasz, fukar, haszonleső, csúsómászó, és ily értelemben nevetség tárgya; gyűlölettel és irigységgel eltelve, a keresztyének és keresztyén kereskedők iránt, de éppen mert az a szó teljes értelmében, egyszersmind elnyomatott népének és hitének élethű képviselője. Mennyire jelképezi ez egyéni életvalóság az általános eszméknek benső jelentőségét, azt a kölcsönfölvételnek és Antonio barátjaival való találkozásnak híres jelenete¹⁶ meggyőzőleg tanúsítják, s újabb bizonyosságot tesznek arról, hogy az a költő, ki hivatása természetes határai közt mozogva, az egyéni életet teljes bensőségében és nyilvánulásaiban tudja élőnkbe tüntetni, egyszersmind az általános eszmék megtestesülését és szellemi hatalmát is szolgálja.

Ki egy nagy költő műveit fő vonásaikban jellemzi, anélkül, hogy azok minden részleteire kiterjeszkedhetnék (mi inkább a boncoló kritika föladata, s oly termékeny és sok oldalú költőnél, mint Shakspeare, köteteket igényelne) mindig érzi, mily közel áll az üres szónoklás veszélyéhez, kétszeresen érezteti magát ez a nehézség és veszély oly költeményeknél, melyek, mint a *Szent-Ivánéji álmom*, a *Vihar*, némi mértékben a *Téli rege*, sőt *Cymbeline* is (*Midsummer night's dream*, *Tempest*, *Winters' tale*, *Cymbeline*) képzelt világban mozognak.

Ezen, egy kritikus találó szavai szerint majdnem egészen légből és fényugárból szőtt alakokat és azokban mozgó cselekvényeket szint oly nehezen lehet értekezésben elemezni, amily nehezen megy színpadi előadásuk. Ki lehet bennök emelni az egyes költői szépségeket. Lehet utalni Ferdinánd és Miranda, Florizel és Perdita elbájoló alakjaira, melyekben az öntudatlanul ébredő szerelem a fiatalság terjes varázsával, oly gyöngéd élénkséggel van megtestesülve; Arielnek és Pucknak annyiszor ünnepelt kecses negédségére s Imogennek megható odaadására; vagy a királyfiúknak vonzó nemes egyéniségeire, kikben a hősiesség magas hivatásuk homályos sejtelmével oly jellemzőnek párosulnak, s az ifjanc bátorsága főleg ösmeretlen nővérök iránti vonzalmokban és Imogén-Fidele temetésének gyönyörű jelenetében¹⁷ az érzelem majdnem női gyöngédségével egyesül. De mind ez inkább az egyes költői benyomások elősorolása mint azoknak jellemzése vagy elemeiknek fejtegetése. És épp ezért azon önkénytelen ajánlkozó észrevételek, melyeket a modern olvasóban, ezen daraboknak némely komikai részletei és — például *Cymbeline*-ben — a cselekvény fejleményei netalán fölkelhetnének, e helyen inkább csak jelzendeők mint kifejtendeők.

A ténylegesség terén állunk ismét Shakspeare történeti drámai irányában, melyekhez a három római tárgyú is sorozandó. Ámbár az angol történelemből merítettek, János király kivételével, egy cyclust alkotnak, elősmert és megállapított tény, hogy alkotásukban Shakspeare nem követte a történeti események és korszakok folyamát. VI. *Henrik* (melynek első része jelenleg sem tekintetik egészben Shakspeare művének) kétségkívül megelőzte IV. *Henriket*. E történeti drámákat sokan mintáknak szeretnék tekinteni; a történeti dráma egy egész rendszerét akarják példájukra alapítani és (talán mert Chatamról megjegyezték, hogy az egész angol irodalomból alig ösmert mást, mint Spenser *Tündérr király-nőjét* [*The fairy queen*] és Shakspeare angol történelmi drámáit), történelmi tekintetben is mérvadó kútfökként állították föl. E fölfogások aligha teljesen alaposak és fönntarthatók. Shakspeare történelmi drámái annyiban történelmi jelentőségűek, amennyiben híven adta vissza azon tényeket, melyeket a krónikások említettek, kikből merített, és mert valódi emberi lényeket alkotó és jellemző hatalma meggyőző életet kölcsönzött annak, mi előtte az angol nép érzelmében is csak az események holt vázlata volt. De valamint történelmi drámáinak ebbeli jelentősége nem a földolgozott anyagnak, hanem a művész teremtő lángeszének tulajdonítandó, ki azt éltető szellemmel ihlette, úgy azoknak művészi alakja vagy alaktalansága

¹⁶ I. felv. 2. szín és III. felv. 1. szín.

¹⁷ IV. felv. 2. szín.

szintén csak azon magasztos költői erő hatalma által nyeri jogosultságát, mely abban, és sokszor annak dacára nyilvánul. Csak Goethének sikerült még *Götz*-ében teljesen szabálytalan drámai alakban oly művet teremteni, mely a drámai irodalom legfényesebb és tartós becsű alkotásai közt is első helyet foglal. *Faust* első része, e kimeríthetetlen mélységű, elbájoló bensőségű, elragadó erélyű csodamű, nem kiválóan drámai szempontból értelmezhető és bírálható, ámbar drámai oldala is alig találja párját a világirodalomban. *Egmont*-ja, sokkal szabatosabb alakban mozog, mint Shakspere „históriái”, és ha *Götz* ezek nyomát követve, mégis legjelesbjeivel egy színvonalon áll, oka az, mert benne, mint Shakspere műveiben, a túlradó élet lüktetése magát a benső valóság bélyegével minden személyben és minden jelenetben érezteti, és nyilvánulásának saját, félreismerhetetlen törvényeket alkot, midőn a művészi szabatosság szabályait szétöri.

Midőn Shakspere történelmi drámái keletkeztek és színpadra kerültek, a történelmi érzék épp oly erős és élénk volt az angol népben, amily gyöngé és fejletlen volt a történelmi kritika szelleme. A Shakspere által tárgyalt események még közel állottak az akkori angol közönség hagyományos érzelmeihez és fölfogásához, s majdnem közvetlenül hatottak vissza érzekeire és a közélet viszonyaim. Erzsébet királyné nagyatyjának diadalával érték végökét a York-Lancasteri viharos polgárháborúk, és anyai nagybátyját látta I. Jakab VIII. *Henrik*-ben a színpadon ünnepeve. Bátran mondhatni, hogy csak ezen légkörben keletkezhetett a történelmi dráma azon alakban és terjedelemben, melyben azt az angol költőnél találjuk.¹⁸ E drámai cyclus magában, ritka változatosságában, cselekvényei és jellemei bőségében, egy egész bíráló és fejtegető munka bő tárgyául szolgálhatna. *János királynak* a fiatal Arthur episodja és Falkonbridge szint oly erélyes mint eredeti személye mindig kitűnő érdeket fog biztosítani. A király és Hubert közti jelenet¹⁹ melyben a bűnös öntudat gyaníttatja inkább mint sem kifejti véres szándékait, Shakspere lélektani mélységének egyik legfényesebb példája, mely csak *Macbeth*-nek és a gyilkosoknak jelenetében²⁰ leli párját. II. *Richárd*-ban, a könnyelmű, lágy érzelmű, de nemes keblű király szerepe, VIII. *Henrik*-ben Katalin királyné és Wolsey bíbornok oly találóan rajzolt egyéniségei és jelenetei kitűnő vonzerejük, habár egészben véve a költő teljes hatalmának jelenségei bennök kevésbé észlelhetők. V. *Henrik*-nek kiválóan epikai tárgya csak nehezen simul a drámai keret igényeihez, ámbar Shakspere azt számos episoddal élénkítette, melyekben a nemzeti érzelm erejének és túlkapásainak bő tért engedett. Nagy színi hatása volt mindig III. *Richárd*-nak; a főszerep mindig kedvenc föladata volt minden népek nagy színészeinek; de bármint csodáljuk is a főjelleme következetes kifejtését, az általános drámai rajz erejét és határozottságát, bármennyire érezzük is, jelesen a királyné és Clarence meggyilkoltatásának híres jeleneteiben,²¹ a tragikai erő túlradó és megrendítő hatalmát, mégis alig menekülhetünk azon benyomástól, hogy a főszerep jellemében, mint az már VI. *Henrik*-ben élőkbe állíttatik, hiányzik a valódiságnak azon meggyőző ereje, mely

¹⁸ Mennyire öregbíti egy ilyen légkör közvetetten befolyása a történelmi költészet hatását, azt Schiller *Wallenstein*-ja meggyőzőleg bizonyítja. Igaz, hogy a mű maga a modern költészet legkitűnőbb és meghatóbb teremtményei közé sorozandó, melyben, nem tekintve a tragikai cselekvény érdekét, a kifejezés varázsát, az érzelmek gyöngédségét és bensőségét — s mindezek hatását egyes, kellelén túl elront elmékedések sem gyengítik — a költői intuitió a szellemi hatalom egyik legfényesebb tüneténye, mert egy részben eltűnt, részben a költő előtt ismeretlen politikai és katonai világot, annyi életvalósággal tudott föléleszteni. Helyesen emeli ki a mostani L. Lytton (*Pausanias* ajánló levele) a Wrangelgel való tanácskozást (*Wallenstein halála*. 1. 5.), ezen intuitív alkotás egyik legfényesebb példájaként. De a tárgy maga csak történelmi episod, és mennyire mögötte áll jelentőségben és drámai érdeken például a hohenztaufok tragicus történetének! És mégis mily mélyen átment azok vérébe és lelkébe, kiknek történelmi emlékeit szülte újra költői kifejezéssel. — Alig van tárgy, mely önkéntesebben látszanék történelmi tragédiává alakulni, mint Hunyadi László. Az atyai dicsőségnek és a lelkesedett harcoknak fényes háttere, az ifjúság varázsa, a szenvedély túlkapásai, a gyáva cselszövény fondorlatai, és kibékítő tényezőjeként, egy dicső jövő magasztos előérzete: mily páratlan drámai elemek! — de, több kísérlet után is, még mindig várjuk a drámát, nélkülözzük a költőt, és nélkülözöndjük mindig a századok lefolyta után, a történelmi érzék közvetetlenségét, melynek egyik föltétele, mint Shaksperenél, hogy az eseményekhez közel álló nemzedékek költői benyomásai képezzék első gyűrűjét azon szellemi villanyláncnak, mely élénkítő szikrájukat a késő utódoknak átszolgáltassa.

¹⁹ III. felv. 3. szín.

²⁰ *Macbeth* III. felv. 1. szín.

²¹ I. felv. 3. szín, IV. felv. 4. szín és I. felv. 4. szín.

Shakspere alkotásainak rendszerint legbensőbb sajátsága, és hogy a költő, talán éppen e főjellem ily alakításának befolyása alatt, a részletekben is az erőt némelykor az erőszakosság határáig fokozta. III. Richárd kivételes lény, szörnyeteg, mint maga mondja, s mint olyan, ritka következetességgel van szavaiban és tetteiben jellemezve; de ami, leginkább a jellemrajz terén, a természet határain kiont vagy túl áll, minden művészi mesterség mellett is szívós ellentétre talál az emberi kebelben. IV. *Henrik*, amint harmadfél század óta Shaksperenek egyik legkedveltebb és legünnepeltebb, úgy költői sajátságaira nézve is egyik legjellemzőbb műve. Nem értjük itt egyedül a komoly és tréfás személyek fényes koszorúját, vagy a kimeríthetetlen változatossággal egymást követő életteli események és jelenetek hosszú sorát. De kivált ezen darabjában észlelhető Shakspere lángeszének azon költői sajátsága, mely szerint személyeket nem kizáróan saját nyilatkozataik és cselekvényeik, helyzeteket nem közvetlenül csak a főszemélyek és események által jellemeztet. Ezen közvetett, visszfényes jellemzés — ha ezen kitételrel élnünk szabad, — alkotásai valóságának és meggyőző hatalmának egyik legjelentékenyebb tényezője.

A fiatalság egész túlaradó ereje fejlődik Hal hercegben és Hóvérben, ki Shaksperenek egyik legvonzóbb alakja. De mennyire megeleveníti és tökélyesül jellemrajzuk, környezetök és társaik által! És mennyire kiegészíti a fiatalság részint pajzán, részint szenvedélyes életnyilvánulásának ezen képét az ellentétes irányzat, mely e két képviselőiben jelentkezik! Mert van a kornak egy mulékony és van a jellemnek egy benső, tartós fiatalsága. Élvezetben, túlkapásban, pillanatnyi lelkesedésben találja kinyomatát az első; elragadó szenvedélyben, tetszomjban, az életnek és céljainak eszményi fölfogásában az utóbbi; és míg az egyik a férfiúi érlelődést gyakran háttérbe szorítani látszik, csak hogy későbbi, de gazdagabb és élvezetesebb gyümölcsöket teremjen, mint a Walesi hercegben: a másik a korán kifejlett férfiasság komolyságának és edzettségének külszínét viseli, mint Percyben, csak hogy korábban essék nemes áldozatul az élet ridegségének, mely elnézi, ha átmenetileg, egy bizonyos korban megfeledekezünk kérlelhetlen követelményeiről, de ritkán kegyelmez meg azoknak, kiknek egész kedélyalkatuk, hatalma zsarnoksága előtt meghajolni se nem tud, se nem akar. Alig van az egész drámai irodalomban egy jelenet, mely rövid, mesteri vonásokban és nagy részt mellékszemélyek által oly annyira jellemez egy egész politikai helyzetet, mint a fölkelőknek találkozása és tanácskozása Bangorban. Percynek kihívó indulatossága és türelmetlensége, Glendower mysticus gögje és elbizottsága, Mortimer felületes érdeklődése: mily előre megjósoltatják ezen mesterileg rajzolt elemek a későbbi vészteljes kifejlést; mennyire érezzük, hogy ezen szóváltásokban a jövő események vetik előre sötét árnyékukat! Megtámadhatatlanul van megállapítva Falstaff komikai hírneve. És hogy is lehetne másképp! Ki ne csudálná, ki ne kedvelné a humoros élc, a kimeríthetetlen vígság, a mindig találó tréfa, az öntudatlan elvetemedettség és az öntudatos elmeфинomság e páratlan, oly sokszor magasztalt képviselőjét! De ki az irodalmi benyomásokban is első sorban azok őszinteségét és valóságát tiszteli és keresi, alig fogja tagadhatni, hogy a modern közönség egy jelentékeny részénél e magasztalás inkább csak elméleti. Hányan vannak, kik Falstaff nevét dicsőítőleg említik és mégis tréfáit ásitással kísérik, csínyjein megbotránkoznak, vagy azoktól nem egészen jogosulatlan idegenkedéssel fordulnak el. És van mind ennek valami alig eltagadható indokoltsága. Mint főntebb említők, a komikai hatás külső tényezői és elemei könnyen és hamar elavulhatnak. A tréfának bizonyos nemei a kor általános ízlésével vannak szoros összeköttetésben. Az idők folyama elhalványítja színezetük elevenségét és megvonja tőlök a hallgatók fogékonyságának támaszát. És aztán hányszor nem ismételtetett egy harmadfél százados élc, — és mi fárasztóbb mint a kétszer elmondott tréfa! A modern Falstaff kétségkívül némi más mulattató csínyeket gondolna ki fiatal hercege számára; más lenne szójárása, mások élcei, a csapszék helyett a clubban, a gadshilli országút helyett a játékasztalnál találkozánk vele, midőn üres erszénye felüdüléséről gondoskodik; a „sonkát” és a „sárgacukrot” valószínűleg egy „sherry cobbler” jó szivartól kisérve, váltotta volna föl; de mind ezek külsőségek, a jellem veleje: a gondatlan, elmés, élvezethajhászó, önmagát ironizáló és ebben igazolását kereső és találó kéj vadász; a szilaj fiatalság örömeinek mindig kész közvetítője, kit alig lehet nevetni megvetés és alig megvetni nevetés nélkül, mint őt Shakspere kimeríthetetlen humora oly találó vonásokban és mondatokban (melyek nagy részt közmondásokká váltak) állította élönkbe: megtartja kiváló

helyét a legélethűbb drámai alakok élén, míg csak emberi gyöngeség, balgatagság és vígság, hagyományainkkal együtt, végképp el nem tűnnek a világ színpadáról és a függöny le nem gördül utolszor az „emberiség komédiájának” változatos jeleneteire.

Helyesen mondták, hogy ha *VI. Henrik* nem egészben Shakspeare műve; vannak abban oly részletek, melyek csak is tőle származhatnak, mint első vonalban Beaufort bíbornok halálának lélekrendítő, rövid jelenete.²² Az események folyama itt Shakspeare a politikai népharcok terére vezeti és Jack Cade lázadásának rajza²³ élénkségekben, leleményben, erélyben, ritka kitűnőségű. Minden politikai vélemény hivatkozott az idők folyamában Shakspearere; idézték azon helyeit, melyek fölfogásoknak kedveztek és párthíveik közé akarták sorozni azt, ki nem csak a pártokon, hanem minden emberi egyoldalúságon fölül állt, az életet minden jelenségében, átható intuítiójának erejével fölfogva és a költői valóság lélekösmeretességével visszatükrözve. Az akkori politikai harcok, bármily szívósak és vérengzők voltak is azok Anglia történelmének utolsó századaiban, szellemileg sokkal szűkebb körben mozogtak, mint a modern véleményellentétek, még ha a forradalom képében jelentkeznek is. A monarchiával és az aristocratiával nem egy modern értelmű democratia, hanem egy műveletlen, durva, vad, kegyetlen tömeg állott szemben. Ennek hibái nem voltak ugyan neki fölrovdók, de tettében és mozgalmában csak ezek nyertek kifejezést. Shakspeare gyűlölte a butaságot, a hiszékenységet, a kegyetlen gyávaságot és nem hitte, hogy szentesítetnek, ha a nép nevében tömegesen nyilvánulnak. Ezen szellemben rajzolta Cade mozgalmát, élethűn, élénken, a nevetséges oldal azon érzésével és kifejezésével, mely őt mindig kísérte, valamikor a tömeg föllépését ecsetelte, de mely az erkölcsi érzelmenek, a szellemi emelkedettségnek és költői érzéknek volt sokkal inkább kifejezése, mint akármely politikai hitvallásnak szüleménye. Hibául rótták föl neki, hogy *Coriolan*jában és *Julius Caesar*jában a római népet szintén ily színekkel festette; de e darabok, melyek legfényesebb és leghatásosabb művei közé sorozandók, nem voltak és nem lehettek azon értelemben történelmi, hogy a római társadalom szövevényes politikai szervezetének és az időkörök szerint változó elemeinek mintegy régiség-tani képét adják. Tényeket, neveket vett át Plutarchból és egyes személyek életrajzát, életet öntött e vázlatokba, mily hatalmast, elragadót és meggyőzőt, azt Caesar meggyilkoltatásának, Antonius és Brutus beszédeinek, Brutus és Cassius találkozásának²⁴ valamint Coriolanus jelöltségének és száműzetésének²⁵ páratlan hatású jelenetei bőven tanúsítják. Embereket rajzolt minden érzelmeikkel, szenvedélyeikkel, érdekeik összeütközésével és ha ismételve azt mondták, hogy a római világot is bámulandó belátással fogta föl és tükrözte vissza, ennek valódi értelme és megfejtése az, hogy a rómaiak is emberek voltak, kiknek küzdelmeiben éppen úgy, mint a történelem minden korszakaiban, az emberi természet s vele született szellem volt az eseményeknek fő tényezője.

A francia romantikus szépirodalom ismételve megkísértette egy megfejthetetlen daemóni hatalmú női alak megtestesítését. Shakspeare Cleopatrája, a színleg legegyszerűbb vonásokban, valósította azt, és ámbár Antonius és Cleopatra az események halmaza és a fölvelt tárgy alig legyőzhető nehézségei miatt, egyes részletek minden szépsége mellett is, összhangzatos hatásra alig tarthat számot, a két főjellem sajátos varázsa annak a költő művei közt mindig kitűnő helyet biztosít. *Athéni Timont* csak az egészet átható erő bizonyítja Shakspeare alkotásának; szövege nemcsak valószínűtlen, de sok tekintetben nélkülözi a benső valóságot is. Esmemenete és nyelve sok helyütt homályos. Némelyek e darab alkalmával Juvenált emlegetik; de ámbár az ingerült és keserű declamatiók folytonossága és erélye némelykor a római satirikusra emlékeztet: Shakspeare egy sötét órájának e szüleménye nélkülözi azon magasztos eszmék kifejezését, mely Juvenál rajzainak sok undok és visszataszító részletét elfelejteni s gyakran egyhangú és erőszakos szenvedélyességének a szellemi és erkölcsi emelkedettség jellemét kölcsönzi.

Rómeó és Júlia, Hamlet, Macbeth, Othello, Lear király, — mennyi költői hatalmat, mily mély és magasztos gondolatokat, nemes érzelmeket, meglepő lélektani fölfogásokat, mennyi lélekemelő

²² II. rész. III. felv. 3. szín.

²³ II. rész. IV. felv. 2. 3. 6. 7. 8. 10. szín.

²⁴ *Julius Caesar* III. felv. és IV. felv. 3. szín.

²⁵ *Coriolan* II. felv. 3. szín és a III. felvonás végig.

élvezetet és megható benyomást idéznek fal e nevek! Schlegel jellemző, elragadó költői szavakban ünnepli a „fiatalság és szerelem” tragédiáját, Rómeó és Júliát²⁶, melyek méltók ahhoz, ki fordításaiban Shaksperenek egyik leghívebb s sikereesebb tolmácsa volt s ritka szerencséivel egyengette élvezésének és beható fölfogásának útját a német irodalom terén. De ő utána is még szabad rövid ünneplő szavakban utalni a költészet ezen egyik kedvenc teremtményére, melyben a déli élet elbájoló légköre a fiatalság öntudatlan fejlődő és rögtön fölviámló érzelmeinek varázsával párosul, és a sors lesújtó s megsemmisítő csapásaival szemben is érezteti mindenkivel, hogy gyászos kimenetők nem olthatja el keblében a veronai szeretők találkozása, érzelme és rövid szerencséje verőfényének azon elragadó benyomását, mely a költészet hatalmának egyik legjellemzőbb diadala. A katasztrófában kétségkívül van az esetlegességnek kelletén túl befolyása, némileg a valószínűség rovására; ámbár helyesen jegyezték meg, hogy a tények esetlegessége, a jellemek vak szenvedélyével és indulatosságával szoros szellemi kapcsolatban áll; az öreg Capulet haragja és durva kitételei²⁷ nincsenek eléggé indokolva; vannak még Júlia jeleneteiben is némely csekély számú fordulatok, melyek érzelmeinek bensőségével, egyszerűségével s nyilvánulásának bájos őszinteségével nem állnak egészen összhangzásban, s az akkoriban divatos szerelmi költészet mesterkéltséget és túlcsigázott képeinek befolyására utalnak.²⁸ De ki akadna föl ezeken? Mily gazdag élet lüktet Rómeó fiatal társaiban; mennyire jellemzi Mercutio azt a szerencsés életkort, melyet Heine oly találóan és némileg nyersebben „die süsse Jugendeselei” korának nevez; mily életismerettel és lélektani éleslátással magyarázza ezen látszóan ellentétes, pajzán baráti kör Rómeó érzelmeinek rögtöni fejlődését! Mert a pajzanság úgy, mint a szenvedély — sok esetben, és ha nem szolgálnak egyedül a lelki üresség, némelykor öntudatlanul, ideiglenesen fölvetett álarcaiként — a túlradó benső erőnek szüleményei s gyakran legközelebb állnak egymáshoz, midőn legeltérőbb alakban nyilvánulnak! Mily összhangzásban van ez elemekkel Lorenzo barátnak naiv bölcsesége és igénytelen, engedékeny vallásossága! Maga a dajka — Péterével együtt — nemcsak egy komikai jellemrajz, mely eredetiségben és találóságban a németalföldi művészet legsikerültebb képeivel versenyezhet; de csevegése, illetlen tréfái és kétértelmű, könnyen elnéző morálja, felületes jószívűsége és családi meghittsége őt a cselekvény tényezőjévé teszik. Épp ezért a családi gyászpanaszok jeleneteiben ízetlen jajgatásai sem viselik a tolakodó bohóckodás színét, hanem csak fokozott életvalóságot adnak a képnek.

Hamletnek szövege, épp úgy mint jellemei, főleg Hamlet maga, Polonius és Ophelia, számos magyarázgatásokra és elmélkedésekre adtak alkalmat, míg a világ önkénytelenül hódolt azon mű mintegy elemszerű hatalmának, melynek sokoldalúsága és rejtélyessége az igénytelen elmék és őszinte szívek megilletődött részvétét és bámuló élvezetét épp oly kevéssé zárta ki, mint az éles fölfogásnak combinációit és a művészi bírálók boncolgatásait. Hol a hivatottak is oly nagy számban és némelykor ellentétesen nyilatkoztak (és soraikban némelyek a legnagyobbak közül,

²⁶ A. W. v. Schlegel: *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur*.

²⁷ III. felv. 5. jel.

²⁸ Lásd Júlia monológjának azon sorait:

Jer édes éj, szelíd, sötétszemű éj,
Hozd Rómeómat és ha meghalok,
Bírd őt te, oszd kis csillagokra fel
S az ég arcát oly fénylővé teendi,
Hogy az éjtszakába szeret a világ
S nem hódol a kevély nap fényinek.

[Kosztolányi Dezső fordításában:

Jöjj, édes Éj, te lány, fekete-pillás,
Add Rómeómat, és ha meghal egyszer,
Vedd vissza, morzsold apró csillagokká.
Oly szép lesz akkor az ég arcúlatja,
Hogy a világ az Éjbe fog szeretni
S már nem imádja a ledér Napot.]

mint Goethe) alig van a hívatlanoknak szava. De legyen szabad némely észrevételeket kockáztatnunk azok számára, kik velünk együtt, az egyszerű és őszintén költői élvezet igénytelen terén állnak. Nem szólunk a gondolatok mélységéről, a szenvedélyek erejéről, az érzelmek bensőségéről, nem az élcek találó élenkségéről, vagy a drámai megható, elragadó erélyről: érzi ezeket mindenki, ki *Hamletet* olvassa, vagy nézi; és soha nem lankadó gyönyörrel és érdekléssel érezték ezeken, több mint két század óta a művelt világ minden részében, s minden nyelven. Hamletről magáról szólunk. Nem keressük mély elemzésekben jelleme és lényé állítólagos rejtélyének kulcsát, s annál inkább rokonszenvezünk vele, mennél képesebbeknek szeretnők magunkat hinni, annak az emberi szív természetéből és saját keblünk sugallata által való megfejtésére. Egy, a természet által nemes vonásokban vázolt lélekalkat, melyben a fogékonyság és érzékiség magas foka az érzelmek tartósságát és következetességét ki nem zárja, de alig biztosítja; egy eleven, éles elme, mely a dolgok kirívó küloldalait élénken fogja föl, de belső jelentőségeket és valódiságukat annál kevésbé méltányolja, mennél szerényebb alakban mutatkozik; az érzékiségnek egy jelentékeny vegyülete, mely az élet könnyű élvezésére kész, de az eszményi irányzat túlnyomóságát a gyors kiábrándulás és nyugtalan elégedetlenség kifakadásai által érezteti; férfias, bátor, erély nélkül, philosoph és kételkedő a bölcsélet alakító rendszeressége nélkül, s mind ehhez egy erőszakosan fölzavart családi élet, egy legszentebb, természetszerűbb érzelmeiben mélyen sebzett kebel; végre az ismeretlen világnak egy nyilvánulása, mely elég életerős, hogy zavarjon, de kivételességében nem elég megbízható, hogy vezessen. Mi van Hamlet tetteiben, nyilatkozataiban, érzelmeiben, mit egy ily jellemalkat, oly helyzetben mint az, melyben élőkbe állítatik, ne magyarázna? Ingadozásai, ellentétes lépései, Opheha iránti durvasága, s halálánál kitörő vad fájdalom, kérdése és habozásai, elmeháborodottsága, mely a fölvett szerep és a szellem benső hangulatának határai közt mozog, mind ezen jelenségek talán Hamlet jellemének e fölfogása által megérthetők és megfejtethők. Hamletnek Horatióhoz intézett gyönyörű szavai:

Mióta választásim asszonya
 Én drága lelkem s emberek között
 Különbséget bír tenni: tégedet
 Pecsételt el ... kinek
 Vérével úgy vegyült itélete,
 Hogy nem merő síp a sors ujja közt
 Oly hangot adni, milyent billeget ...²⁹

talán némileg tanúsítják, mennyire érzi magában annak hiányát, mit barátjában oly kegyeletesen tisztel: a szellemi és kedélyi elemek azon összhangzását, mely egyedül teszi a férfiaság valódi jellemét. És Polonius? Aki némileg körültekintett az életben, könnyen tapasztalhatta, hogy gyakorta a legbecsesebb tulajdonok, tiszta ész és nemes kedély, az élet külsőségeinek túlfeszített figyelembe vételével párosulnak, s a haladó korrallal, nyilvánulásukban, némelykor az utóbbi által háttérbe szoríthatnak, főleg oly légkörben, mint az, melybe Shakspeare Poloniuszt helyezte. E túlfeszítés — főként a fiatalság és az eszményiség embereinek szemében — a neveltségesség színét viseli; de ne felejtjük, hogy (egyes részletek túlzását és a legtöbb színész hagyományos fölfogását nem tekintve) Polonius nem annyira neveltségesség, mint inkább Hamlet által neveltségessé tétetik; s ezen szempontból kiindulva nem fogunk többé az öreg udvaronc szerepében kiegyenlíthetetlen ellentéteket, hanem Shakspeare élettapasztalása és lélektani mélysége újabb bizonyosságát találni s megérteni, hogy ugyanaz, kivel Hamlet a palota termeiben oly irgalmatlanul kötekedik, elváló fiának azon gyönyörű tanácsokat³⁰ adhatja, melyeket, azon nemes végmondatban központosulva, „légy hű magadhoz így mint napra éj következik, hogy ál máshoz se léssz” minden apa ismételhette fiának, ámbár azokban is, ritka jellemzési finomsággal a külszín igényei hangsúlyozása a legkomolyabb és férfiasabb intésekkel vegyül.

²⁹ III. felv. 2. szín. [Arany János fordítása.]

³⁰ I. felv. 3. szín.

Ophelia gyönyörű vázlat inkább, mint bevégzett jellemrajz; az öntudatos dévajtság kecsével rövid szerelme mulékony pillanataiban; egyéniségének, öntudatlan varázsának egész hatalmával az örültség mélyen megható jeleneteiben.³¹ Gyöngéd homályban hagyta a költő szerelme történetének természetét, de szokott élethűségével észlelte, hogy szellemileg legalább azon érzékiségi kör határait megközelíti, melynek befolyása alatt Hamlet maga is áll, s mely családját és a dán udvart jellemzi.

Lear és *Othello* ritka erővel és tökélyel, inkább bizonyos határozott érzelmek és szenvedélyek fokozatos kifejtése és kifejezése, mint a jellem és cselekvény benső fejlődése körül forognak. *Macbeth*ben is inkább a bűnre készített s bűnössé vált hős fokozódó szenvedélyei illesztetnek, mint jelleme. Ennyiben hatásuk nem közvetlenebb, de egyszerűbb, mint például Hamleté, s részletes elemzések nem lenne más mint költői, majd gyöngéden megható, vagy mélyen és hatalmasan megindító szépségeik elsorolása, melyeket mindenki érez, és melyek *Lear*ben a cselekvénynek némely hézagait és visszataszító részleteit elfelejtetik, míg *Macbeth*ben és *Othello*ban, annak mesteri, szabatos fejleményével egyesülve, a legfényesebb drámai hatást biztosítják. Ez értelemben *Macbeth* Shaksperenek egyik legkönnyebben érthető és leginkább élvezhető darabja, bármily kevésbé rokonszenves legyen is a sötét büntettek és erőszakoskodások komor világa, melyet élőkbe állít. *Othello* nem nélkülöz egyes kínos jeleneteket, de a szerencsétlen mór szerelemföltő szenvedélyének mesteri fejlesztése és fokozása, Desdemona egyszerű elfogulatlansága és bizodalomteli odaadása, mindenképp a legmegindítóbb lélekgyötrelemnek azon, a szív mélyéből merített hangjai, melyekben Othello Desdemona meggyilkolása után kitör; és végre a magával számot vetett lemondás szavai, még Shaksperében is, a drámai erő és a jellemzés költészetének legmesteribb vonásaihoz számíthatók. Pszichológiai szempontból és a drámai indokolás szempontjából alig fordítatik kellő figyelem Emiliának nem rokonszenves, érdektelen szerepére. E kétes hírű asszony, ki Desdemona közvetlen környezetét képezi, könnyelműségében és elvtelenségében kétes világot vet azon kör erkölcsi hangulatára, melyben Othello féltékenysége oly gyorsan és aggasztóan fejlődik, s újabb bizonyosságot nyújt, mily mesterileg tudja Shakspere a visszasugárzás egy bizonyos neme által fő személyei és cselekvényei jellemzését kiegészíteni és élethűn élénkíteni.

Shakspere műveinek számos helye tanúságot nyújt, hogy éppen oly éles szemmel kísérte az események alakját, mint a szenvedélyek, érdekek és érzelmek nyilvánulásait. Mily élénk Hubert elbeszélése a nép magatartásáról Arthur herceg halála hírének hallatára! Szinte látjuk az egész jelenetet, hogy:

Vén emberek s banyák az utcán
Ebből veszélyes módra jóslanak.
Arthur halála köz hír ajkukon,
S öt emlegetve, csóválják fejök,
Egymás fülébe súgnak; a beszélő
Megrántja csuklón a rá hallgatót,
Míg ez riadt mozdulatot csinál,
Homlokredőzve int s forog szeme.
Láttam kovácsot, így állt pőrölyével,
Miközben a vas ülőjén kihült,
Tátott ajakkal nyelni egy szabó
Ujságait, ki hirtelen fonákúl
Bántott papucsos, a kezében olló
S mérték, beszélt tengernyi franczia
Seregről, a mely Kentben talpon áll.
Egy másik vézna, mosdatlan művész
Arthur halálát kezdve, vág szavába.³²

³¹ IV. felv. 5. szín.

³² *János király* IV. felv. 2. szín. [Arany János fordítása]

Mily eleven, az egymást követő nemzedékek emlékezetébe vésett képét bírjuk a harcias és harcban kimerült fiatal hős, s a foglyai kiadását követelő szerencsétlen fölpiperézett és illatszerben fűrésztött udvaronc találkozásának, Hővérnek a király vádjára adott feleleteiben.³³ Egy pár sor állítja élőkbe Percy szomorú hírnökét, midőn egy pillanatnyi pihenés alatt a gyászúrt mohón oda veti, s azzal fölkantározva gyors lovát s előre nyúlva rajta, sarkantyúját gombjái a ló reszkető vékonyába vágta s elrohant és tovább szónak sem állt.³⁴ Mily hűséggel fogta föl Shakspere a természetet is. A természetérzelem azon neme, mely annak külbenyomásait közvetlenül a szellemi világgal hozza összeköttetésbe, és hatásukat ugyanazonosítja, nem volt korának sajátja. Elmésen mondták, hogy ez érzelem, mely gyakran az érzélgéssel határos, az újabb idők vívmánya, és tulajdonképp azon nyárfasorban ünnepelte bevonulását az irodalom terére, melyben a clevesi hercegnő szeretője sétál és ábrándozik, Madame de Lafayette XVII. századi regényében. Úgy a mint azt Rousseau elragadó tolla és némely követői kifejtették, sok üres utánzás és hamis lelkesedés mellett is a költői irodalom hangtetőjét nemes hangokkal gazdagította. De Shakspere korában ezeket még nála se keressük, ámbar Lorenzo és Jessica párbeszéde,³⁵ s még inkább a csörgő patak magányos partján haldokló szarvasnak gyönyörű vázlata³⁶ tanúságot szolgál, hogy a költői szellem azon oldalai iránt is volt érzeke, a melyeknek kifejllesztése későbbi kornak volt föntartva.

Rejtélyesen áll előttünk Shakspere személyisége; honnan merítette a straffordi szerény polgár, a fiatalságában sokat és szellemileg aligha kiváló míveltségű körökben hányatott színész mindazt, mit munkáiban csodálunk! Ki szolgáltatatta neki az ember- és életismeret bőségét; ki fejtette meg előtte az emberi szív érzelmeinek és szenvedélyeinek minden rejtélyét; hol tulajdonította el gondolatai mélységét, eszméinek túláradó bőségét, szavának megigéző hatalmát és kimeríthetetlen változatosságát? — Nehéz, alig megfeythető kérdések, melyekre töredékes életrajza nem nyújt feleletet. A lángésznek vele született hatalma mindent megfeyt; de aki munkáit a kegyelet figyelmével áttekinti és szellemök bensőségét megérteni és áthatni törekszik, mintegy önkénytelen azon meggyőződést nyeri, hogy e lángész tüzének éltető eleme Vauvanargues azon nemes szavaiban keresendő eltalálható: „A szív sugallja a magasztos gondolatokat.”

³³ *IV. Henrik* I. rész. I. felv. 3. szín. Hővér válasza:

Uram! a foglyokat meg nem tagadtam;
De a mint a csatának vége volt,
Én a dühtől s a túlzott izgalomtól
Pihegve, bágyadtan támaszkodám
Kardomra, s ekkor érkezett oda
Egy cziifrán öltözött, kikent, kifent úr stb.

³⁴ *IV. Henrik* II. rész. I. felv. 1. szín.

³⁵ *Velencei kalmár* V. felv. 1. szín.

³⁶ *Ahogy tetszik* II. felv. 1. szín.

SZÁZADUNK EGY NAGY EMBERÉRŐL.

1877.

I.

Gyorsan élünk jelenleg, nem csak anyagilag, hanem szellemileg és történelg is. A közlekedési eszközök fejlődése és szaporítása, a vasutak, a távsürgönyök rövid napokba, gyakran pillanatokba foglalják össze azon változó helyiségi vagy szellemi benyomásokat, melyek előbbi időkben hónapok, esztendőök, némelykor egy fél élet eredményét képezték. A természettudományok nagymérvű fejlődése, az újonnan észlelt vagy megvizsgált tények és fölállított elméletek mennyisége, melyek, egy francia író helyes észrevétele szerint, a tudományosságnak éppen nem mindig tudományosan kiképzett vak imádói által, következményeikben gyakran több felületes szenvedélyességgel mint higgadt, lelkiismeretes komolysággal, a végletekig vitetnek, egészen új látköröket nyit meg az emberiség elmélkedéseinek, s behatóan megváltoztatja a külső események tényezői megítélésének arányát és alapjait, míg magok a történelgi események oly nagy szabásokban és oly rohamosan fejlődtek az utolsó években, hogy irányukban, s hatásukkal szemben, a közel múlt eseményei és vezéregyéniségei emlékének természetszerűleg el kellett halványulnia. Ezen gyors és nagy jelentőségű fejleményeknek a múlt emlékeit háttérbe szorító hatalma a politikai elmélet terén nem kevésbé észlelhető. Azóta például, hogy az államgépezet rendezése és célszerű fejlesztése az államférfiak gondoskodásának és az államphilosophok tudományos elmélkedéseinek tárgyát képezni kezdé, a görög és római köztársaságok törvényhozóitól kezdve az angol reform-bill alkotóinak működéséig, a választó törvények mikénti szabályozása, a választó jognak kiterjesztése vagy megszorítása, föltételeinek megállapítása és fokozása: a politikai tudomány és gyakorlat egyik fő föladatának tekintett. És íme, a legutóbbi időkben mindazon combinatiók, melyek a századok hosszú során át annyi kitűnő ész, tehetség, tapasztalás fáradozását igénybe vették, egyszerre hasznavehetetlen szórszálhasogatásokként elsepertetek az általános vagy azzal határos, széles alapú szavazatjog érvényesítésének egyszerű ténye által, melyet helyeselni vagy kárhözhatni, örömmel üdvözölni vagy aggodalommal fogadni lehet, de melynek mély behatását a modern politikai élet alakulására tagadni lehetetlen. — Átalában mind azon események, melyek fiatalságunkat és férfikorunkat közvetlenül megelőzték — ha nem gyakoroltak a világ fejleményeire oly döntő befolyást mint például a francia forradalom — rendszerint kevésbé hívják föl figyelmünket mint egy távolabb múlt vagy a jelennek

történelmi tényei, valamint az irodalom mezején is, nem tekintve mindig azon műveket, melyek belső jelentősége minden kor- és ízlés-változástól független, sok névnek fénye épp a föllépésüket legközelebb követő nemzedékeknél halványul el leggyorsabban, némelykor, hogy egy bizonyos idő lefolyta után ismét régi díszében virítson. A lefolyt és bevégzett, de még a hagyomány varázsfényével nem környezett események könnyen elavult, kopár újsághírek színében jelennek meg, mert még nem érkezett el az idő, amely megengedné, hogy belső indokaik kifejtése által valódi történelmi jellemök megalapíttassék, és lejárt divatként tekintünk az irodalomban sokat, mi apáinknak a költői szépség vagy szellemi emelkedettség színében tűnt föl. Franciaországban jelenleg sokkal élénkebb a XVIII. század történelme és irodalma iránti érdekeltség mint századunk második negyedében volt. Németországon a jelen nemzedék ismét sokkal nagyobb figyelmet szentel Lessingnek, Winckelmannnak, sat. mint az, mely közvetlenül megelőzte, és mely a kor szempontjából is sokkal közelebb állott a német írók e csoportozatához. Még csak az újabb történelmírók fordítják figyelmüket a múlt század vége és a jelen első negyede eseményeinek tudományos földolgozására és fölelevenítésére, melyek iránt a közönség sokkal kevesebb érdeklődéssel viseltetett mint a harminc éves háború eseményei iránt, s melyekről kevesebb alapos ismerete volt, mint a Hohenstaufok küzdelmeiről. A XVIII. század eseményeinek

ismerete csak Macaulay tanulmányai, id. Mahon gazdag tartalmú történeti műve,¹ Walpole leveleinek, az ő és mások, például S. Hervey emlékiratainak teljes kiadása által vált, az utolsó harminczévben, az angol közönség valódi szellemi tulajdonává; s ha Angolországban az irodalom terén magának Shaksperenek fénye némileg elhomályosult az őt közvetlenül követő időkben, elég arra figyelni, mi jelenleg Angliában Byron, Moore, némi tekintetben Scott Valter felől mondatik és íratik, annak észlelésére, hogy az emberi tevékenység minden neme irányában, legyen az államférfiúi vagy harcias, költői vagy történelmi, létezik fénye ideiglenes elhomályosodásának bizonyos természetszerű törvénye, mely szerint a közönyösség váltja föl rend szerint az érdekelttség élénkségét, anélkül mindazonáltal, hogy a jövőendő benyomásainak és ítéletének valódi mérlegeként tekinthetnének.

Mindezen elősorolt okokból, azt hiszem, kevesen lesznek hazánkban, kik jelenleg Wellington herceg iránt különösen érdeklődnének; még a maga idejében sem volt népszerű alak a száraz földön; annál valódibb, általánosabb, mélyen gyökerezett népszerűségnek örvendett saját hazájában, hol a közvélemény, főleg dicső életének utolsó éveiben, s hivatalos levelezésének és jegyzékeinek közzététele után, elnémította pártoskodó elleneinek előítéletes és kicsinyes gáncsoskodásait, és fölkarolta s tisztelte benne, egy férfias nemzet egész komolyságával, az angol nemzeti jellem fényoldalainak legdicsőbb típusát. Hosszú élete, bármely siker kísérte is legyen lépéseit, nem volt ment politikai hibáktól és hibás számításoktól; ismételve fordult el tőle az ingadozó sokaság hajlama; Waterloonak ünnepelt hőseit a felcsigázott szenvedélyek személyes megtámadással fenyegették; a gúny, a gyanúsítás, a gáncsoskodás minden nemével üldözték a reform-bill idejében; de élte vég napjaiban nemzete majdnem egyhangúan fordult vissza kegyeletes lelkesedésével azon dicső aggastyán felé, akiben, mióta élete és tetteinek rugói mindinkább kiderítették és napfényre jutottak, egy egész, egy valódi férfiút tanult megismerni, olyant, aki mindig és mindenhol majd az elhatározott erély egész nyomatékával, majd a bölcs méltányosság egész engedékenységgel, minden utógondolat nélkül, annak szentelte életét, amit kötelességének ismert.

Elfelejtethetlen előttem, hogy midőn fiatal koromban 1846-ban legelőször Anglia földére lépve, több barátom és úti társammal (Mailáth György, herceg Schwarzenberg Károly, Prónay József) London mozgalmas utcáin sétálván, a Green Park szögletén egy jellegzetes alakú agg lovassal találkoztam, ki egyszerű polgári ruhában, barna paripáján léptetve folytatta útját, s katonás modorban kedélyesen köszöntve jobbra s balra, alig látszott észrevenni, hogy őt követte az általános figyelem. Tudakozódásunkra, ki legyen ez a feltűnő alak, csak azt a feleletet nyertük: „a herceg” („why it is the duke”). Bármely magas társadalmi állás, fényes történelmi emlék és vagyoni hatalom legyen is csatolva Anglia hercegeinek eléggé számos koronáihoz, a népnek csak ő volt a „herceg”-e, s az egyszerű tiszteletnek és ragaszkodásnak ezen naiv kifejezése fényes állásának minden többi külső jelvényeivel fölért.

Nem lehet e rövid vázlatok feladata Wellington hercegnek életét és nyilvános pályáját részletesen ecsetelni: századunk első negyede világregdítő harcainak és politikai eseményeinek elősorolása, Anglia bellejleménye, majdnem félszázados történetének ecsetelése lenne szükséges, ha e gazdag élet eseményeit és fordulóit kimerítően kellene elősorolni; de volt ez életnek egy benső egysége, egy vezérlő jellemfonala, mely egyes részletekben épp úgy észlelhető mint annak nagy eseményeiben, mely Anglia határain túl tanulságul szolgálhat mindenütt, hol a közélet nemes, de felelősségteljes feladatai érdekekkel szemléltetnek. És nem igazolatlan talán az a kísérlet, egyes vonások által élénkíteni egy dicső nyilvános élet általános képét, s hazánk némely olvasóiban fölhívni a benyomás azon közvetlenségét, mellyel a híres hadvezér, a lefolyt évek dacára, még mindig honfitársai kegyeletes tiszteletétől kísérve, a maga egyszerűségében és igénytelenségében előttem áll, midőn első látására visszaemlékezem.

A későbbi Wellingtoni herceg, az ír lord Morningtonnak negyedik fia, midőn 1787 évben 18 éves korában mint Wellesley Arthur az angol hadseregbe lépett, a maga személyében tapasztalta az angol társadalmi intézmények sajátos rugékonyságának üdvös befolyását, mely oly élénkítő módon egyesíti a családi állások támaszát az egyéni képesség és tevékenység azon

¹ *History of England from the peace of Utrecht to the peace of Versailles.*

követelményeivel, melyek más országokban rendszerint el vannak egymástól különözve. Bár családjának anyagi és társadalmi állása neki az angol aristokratia sorában kiváló állást nem biztosított, elégséges volt az mégis arra, hogy fiának a közszolgálat útját megnyissa és annak nehézségeit előtte kiegyengesse; de ha e családi viszonyok társadalmilag tekintélyesebbek lettek volna is mint valósággal voltak, a megnyitott úton való haladás mégis, a pártfogás (patronage) azon virágzó korszakában sem elégítette volna ki oly egyéniség aspirációit, ki magának nemesebb célt tűzött ki, mint egy parlamentális vagy egyházi sinecurának biztosítása, és senki sem gyanította volna, hogy az özvegy lady Mornington, élte estéjén, három fiát az angol peerek sorában, s kettőt közöttük: Wellesley marquist és Wellington herceget, épp oly fényes helyen szemlélteti hazájuk történetében mint a peerek házában.

Nyugat-Indiának vévén ezredével útját 1796-ban a fiatal Wellesley, egy erős szélvész által a kikötőbe visszazüzetett, s fényes pályájának első döntő lépését ezen látszólagos eshetőségnek köszönte: ezrede többé nem Nyugat-, de Kelet-Indiába rendeltetett, s ott nyílt neki alkalom a Typo-Saib és a maharattákkal folytatott harcokban, Seringapatam ostrománál és megvételénél, az assyei és argaumi csatákban megvetnie katonai hírnevének alapját, de mi több, megszereznie azon tapasztalásokat, fejlesztenie azon jellemtulajdonokat, edzenie azon testi és lelki erőt, mely őt hosszú életén át a változó föladatok minden terén kísérte és neki rendszerint a kedvező eredményeket biztosította, mert azokat kellőleg előkészíteni és az eltökélés, nyugodt szívósságával fölhasználni tudta. Még agg korában is igazolt büszkeséggel és némi hálás érzettel tekintett indiai pályájára, s sokszor tulajdonított neki ezen szavak: „Indiában és India által lettem ami vagyok.”

És kétségtelen, hogy már Indiában mutatkoztak benne mindazon tulajdonok, melyek éppen katonai pályájának és hadvezérségének sajátos jellemét képezték, és ritka folytonossággal majd minden vállalatához szerencsét csatoltak. Hogy éppen az indiai élet és harcok természete fejtette ki és öregbítette benne e tulajdonok csíráit, azt már a föladatok nagysága és az azok keresztülvitelére, rendeletére álló eszközök, ezek aránytalansága, sokban magyarázzák. Kisszámú, de fegyelmezett és jól rendezett csapatokkal megvívni a keleti fejedelmek számos, de rendezetlen seregeivel; minden nap észlelhetni, hogy csak az erők gondos kímélése, a vállalatoknak előleg felismert főbb pontokra való megszorítása és központosítása, a nyugodt elhatározottságnak rendíthetetlen szívóssággal való párosítása biztosítja a sikert, és némelykor a fönmaradást: mindig már magában ritka fontosságú előiskolát nyitott annak számára, ki később hivatva volt hasontermészetű nehézségekkel nagyobb szabásokban megvívni és indiai tapasztalásait nagyobb mértékben értékesíteni. És ha a célnak minden magán érdek feletti szemmel tartása, az eredmény gyakorlati feltételeinek szüntelen gondos észlelése, az önzetlenségnek azon neme, mely a hadvezér személyes dicsőségét épp az által biztosítja, mert személyéről el tud és szokott felejtkezni, ha mind ezen tulajdonok csírája a fiatal Wellesley ezredesben megvolt: nem kellett-e azoknak fejlődniük oly téren, hol a legnagyobb vitézség nem vezethetett tartós eredményre, ha a kivívott sikert annak gondos és erélyes fölhasználása nem követte; hol a hősies bátorság csak akkor tarthatott számot feladata gyümölcseinek biztosítására, ha a fizikai erő anyagi feltételeiről kellőleg gondoskodva volt; hol meg kellett küzdeni a távolságokkal, az éghajlattal, az akkori időben még oly fejletlen közlekedéssel; hol, szóval, az, ki a katonának ellátásáról, jóllétéről mindig és mindenhol gondoskodni tudott, majdnem szint oly érdemeket szerzett mint az, ki őket győzedelemre vezetete, s kettős érdemet, ha személyében e két feladatnak egyaránt és egy időben meg tudott felelni. India érlelte a későbbi Wellington hercegben azon ritka tulajdont, melyet a római költő szavai jellemeznek: „nil actum reputans si quid superasset agendum” semmit sem tekintve megtettnek, ha még valami teendő hátra volt; és a hátra levő teendő nem szorítózkodott hősünknel egyedül mozgalmainak vagy győzelmeinek taktikai vagy stratégiai felhasználására; nem ragyogó és fényes, de gyakorlati és fontos dolgok gondja foglalta el rendesen figyelmét, gyakran oly mértékben, hogy alig talált időt saját tetteiről megemlékezni. A valódi lángész és férfias jellem, a hadviselés és államélet terén, nem mellőzi a látszóan kicsiny dolgokat, melyek összegekben nagyokká válnak, vagy legalább nagy dolgok keresztülvitelének gyakorlati feltételei, de a kis dolgokat sem tárgyalja kicsinyesen. A közigazgatás és nemzetközi érintkezés terén is a

keleti fondorlatokkal és ravaszsággal való megmérkőzésnek szüksége csak edzhette végre az angol hadvezérben a nyugodt tiszta felfogásnak, elhatározottságnak és szívósságnak tulajdonait. Az indiai Wellington-féle okiratok áttekintése fárasztó és egyhangú olvasmány; a helyiségek távolsága, az eseményeknek elhalványult fontossága, a politikai cselszövények és katonai mozgalmaknak bonyolultsága csak nehezen igézik le az olvasó figyelmét: az élelmezés, a csapatok egészségéről való gondoskodás, a fegyelem fönntartására célzó intézkedések majdnem nagyobb helyet foglalnak mint a katonai eseményeknek elősorolása; de a fárasztó olvasmány fonalán lassankint egy férfiúi alak domborodik ki, mely egységet és életet önt a látszólag jelentéktelen és érdektelen részletekbe, és mely előtt annyival inkább meghódolunk, mert jelentéseiben semmiről sem látszik megfélekedni, csak önmagáról; föltaláljuk hatását vezérszemlének, és még inkább vezérjellemeinek döntő befolyását a tények összegében és a részletek igénytelenségében, s ösztönszerűleg érezzük, hogy azon munkás, ki oly annyira össze tudott forni munkájával, inkább mint más valaki, nagy munkára van hivatva.

És itt, ezen nagy tulajdonokkal szemben, vagy helyesebben azok egyikeként, legyen szabad megemlítnünk Indiában tanúsított gyakorlati, hadászati fölfogásának egy példáját. Az assyei ütközet 1803-ban egyik legfényesebb győzelmének tekintetett. „Assyei sikeremet — monda későbbi időkben a herceg — az igénytelen józan ész igen mindennapi alkalmazásának köszöntem. Az általam üdözött mahassa vezérek gyorsan vonultak vissza gyalogságukkal és ágyúikkal, s jobbra egy folyón átvonulván, engem lovasságuk túlnyomó erejének hagyának kitéve. Hogy ez utóbbtól szabadulhassak, és az előbbieket elérhessem, nem volt más módom mint részemről is átkelni a folyón; de indiai vezetőim egyhangúan állíták, hogy a folyó e helyen teljesen átjárhatatlan, és az ellenség túlnyomó ereje nem engedi, hogy a dolgot közelebről megvizsgálhassam. Meg voltam némileg akadva, de végre eltökéltem magamat, hogy az állítólagos akadályokat magam vegyem szemügyre, s mellém véve legértelmesebb vezetőimet és egész lovasságomat, száguldoztam a vidéken, míg látcsövemen át egy helységet láttam a folyó jobb partján, és egy másikat egyenesen azzal szemben a másik parton; azt mindjárt gondoltam magamban, nem épültek volna helységek oly közel egymáshoz egy folyó két partján, minden közlekedés lehetősége nélkül, eszközöltessék az bár hajó vagy, valószínűbben, gázló útján. Minden ellenvetés dacára, föltevésem vagy, helyesebben, okoskodásom alapján, eltökéltem magamat, bár kétségbe esett elhatározásnak látszott, seregemmel a folyónak tartani; és igazam volt: találtam átjárást, megszabadultam az ellenség lovasságának fenyegető árjától, erőm bármily csekély volt legyen, elégséges volt mégis éppen azon tér elfoglalására és betöltésére, mely az átgázolt folyótól egy másikig épp ott az elsőbe szakadóhoz ért, s amelyen Assye feküdt, úgy hogy mind két szárnyam biztosítva volt. Ott vívtam és nyertem a csatát, egyikét a legvérengzőbbeknek, a szám arányában; és ez mind azon egyszerű, józaneszű fölfogásnak volt eredménye, mely velem gyaníttatá, hogy az emberek nem szoktak egy folyó partjain egymás irányában helységeket építeni, a köztök való közlekedésnek valamely módja nélkül.” — (Lásd: *Quarterly Review*, 184. szám, 9. cikk, 513. lap, mely szám a herceg egy meghitt barátjának kézirati jegyzeteire hivatkozik.)

Rövid harmadfél évi angol és Írországi tartózkodás után, melyet a kopenhágai expedícióban való részvétel szakított félbe, evezett legelőször azon délnyugati félszigetbe, melyen hat eseménydús éven át hazájának és Európának legfontosabb érdekeit védte és diadalra segítette, hol legfényesebb babérait és legtündöklőbb kitüntetéseit nyerte, és örökké biztosította magának a történetben azon archimedesi pont örök szerepét, melyből az általa kezelt emeltyű a Napóleon világuralmi kísérletei megdöntésének egyik leghatályosabb, főleg általa kezelt eszközévé vált. Az évek lefolyása, sok későbbi csalódások, a hadvezéri és államfőnöki lángésznek varázsa, és azon összeköttetés, melyben a francia császári hatalomnak kiinduló pontja Napóleont a forradalom világmozdító eszményéhez éppen úgy csatolta mint más szempontból az anyagi rend erélyes helyreállítójaként tüntette fel, végre sorsának éppen oly rögtönös mint tragikai fordulata, elfelejtették a későbbi nemzedékekkel e hatalom súlyát és veszélyét; de aki az akkori időket közelebről tanulmányozza, és tanulmányozza világszerte azok egykorú bizodalmas nyilatkozataiban, akik e hatalom nyomását érezték, és azt azon általános ellenhatás ereje szerint

mérlegeli, melyet az első francia császárság uralma minden leigázott nemzeteknél és minden letiprott államokban, fénye dacára, felhívott: érteni fogja a büszkeséget és lelkesedést, mellyel Anglia azon fiára tekintett, ki éveken át egyedül állt ellen megtöretlenül, nem ugyan a nagy császár személyes hadvezéri lángeszének, de azon császári hatalomnak, mely személyétől kölcsönözte, az akkori Európa érzelmében, a legyőzhetetlenség és biztos diadal fénykörét.

Midőn 1808-ban dicső pályájára indult, egy barátjával ebédnél találkozáskor, és mély gondolatai iránt, melyekbe elmerülve volt, megkérdezettve, a félszigeti háború jövődjéről azt felelé: „Igazat mondva, a franciákról gondolkozom, kikkel meg kell vívnom; nem láttam őket a flandriai hadjáratok óta, már akkor első rendű katonák voltak, és több évek szakadatlan győzelmei csak még jobb katonákat nevelhettek belőlök; legyőzték az egész világot, s legyőzhetetleneknek tekintetnek; de se baj! kockám el van vetve: legelőször nem tartok tőlök; és másodsor, ha igaz mit harcmódjukról hallok, azt hiszem, hogy az hibás oly katonák ellenében, kik, mint az enyéimtől reményem, elég nyugodtak, hogy őket szuronyaikkal fogadják; gyanítom, hogy a száraz föld minden hadseregei már legyőzötteknek érezték magokat, mielőtt a csata még megkezdődött. Részemről legalább nem fogom magamat előre megijeszíteni.”² Beváltotta szavát, és hogy a harcok mestere személyének is ellen tudott állani, megmutatta Waterloo; e tekintetben mindazáltal tisztelőjének sem szabad elfelejtenie, hogy csak akkor állott vele szemben, midőn varázsa már félig meg volt törve, és hogy annak fénykorában Károly főherceget és az ausztriai hadsereget illeti egyedül azon dicsőség, hogy annak Aspernnél diadalmasan tudtak ellentállani, ámbár a vezénylő főherceg, a hősiesség teljes szerénységével, nem vonta soha kétségbe Napóleon hadvezéri lángeszének felsőbbbségét, és azon benyomást, melyet ez ő reája gyakorolt.

Sir Arthur Wellesley első föllépését Portugáliában a katonai siker kísérte; váratlanul azonban oly viszonyok fejlődtek, melyek félbe látszottak szakasztani nyilvános pályájának szerencsés folyamatát, de melyek egyszersmind jellemének kiváló tulajdonait meggyőzőleg tüntették ki.

A vimieiroi ütközetet az angolok, az ő vezérlete alatt, diadalmasan vívták (aug. 21-én 1808.) A győzelmes csata utolsó óráiban Sir H. Burrard tábornok a csatatérre érkezvén, a vezérletet az alsóbb rangban álló Wellesleytől átvette, és, ennek tanácsa és sürgetései ellenére, a nyert eredményeket elégegvén, a harcnak véget vetett. Sir H. Dalrymple, a portugáliai angol hadsereg főparancsnoka, a győzelem eredményét főleg abban kereste, hogy a francia hadsereget, katonai conventió útján, Portugáliából eltávolítsa, mely szerződés aug. 30. Cintrában meg is kötött. Wellesley osztozott elvileg főparancsnoka azon nézetében, hogy e conventió, mely Portugáliát a franciáktól fölszabadítja és az angoloknak déli Spanyolországgal való összeköttetésre utat nyit, mind katonai, mind politikai szempontból előnyös, főleg minekutána tanácsa nem követtetvén, a francia hadseregnek teljes legyőzése Vimieirónál elmulasztott, s az visszavonulásában oly erős állásokat foglalt el, hogy megvívásuk alig ígért sikeres eredményt, ugyanazon magaslatok voltak azok, melyeknek ereje, torres-vedrasi vonalak neve alatt, az angolok védelmi állására nézve oly legyőzhetetlennek bizonyult.

Kitörő örömmel fogadtattott a vimieiroi csata híre Angliában; az örömmek és csalódásnak megfelelő ingerültséggel azon tudósítás, hogy a legyőzött ellenség szabadon és kedvező feltételek alatt hagyja el Portugáliát. Elég Byronnak ismeretes, szint oly erélyes mint szenvedelmes és felületes benyomásokon alapuló, stanzáira utalni (l. *Childe Harold*, canto I. 24 25. 26.), melyekben a cintrai conventiót megbélyegzi. Nem Wellesley kötötte volt meg a szerződést, ámbár a reá vonatkozó főhadiszállási tanácskozásonnál jelen volt; ajánlott bizonyos föltételeket, melyek később a főparancsnok által ismét mellőztettek; mindazonáltal nem tagadta meg aláírását, midőn arra felszólítottatott. Óellene fordult első sorban a politikai világ ingerültsége. „A cintrai conventió után, úgy beszéli maga, általános óhaj volt Angliában, hogy Byng példájára, valamely tábornok, büntetésképpen föbbe lövessék, s miután én voltam az egyedüli politikai egyéniség, főnökeim nem levén a parlamentben, természetesen én voltam a föbbe lövendő, mit mégis némileg kemény eljárásnak tekintetem volna, minthogy én nyertem a csatát, mely oly magasra emelte a közönség reményét, a későbbi dolgokban pedig csak alárendelt szerepben, főnökeim utasítása szerint

² *Quarterley Review*, 184. sz. 517. 1.

vettem, részt. Maga a kormány hajlandónak látszott támogatásomat abban hagyni. Midőn hazatértem, történetesen épp az öreg király (III. György) fogadásának szokásos napja volt; kértem lord Castlereaght, vigyen magával az udvarhoz, minthogy visszatértem alkalmával be kell magamat mutatnom és történetesen nincs rendelkezésemre kocsim. Castlereagh, némi fennakadás után, ámbár barátságos hangulattal monda, hogy a közönség érzelmei fölötte ingerültek és megjelenésemnek lehetne némi hátránya; szóval tanácsolta, ne menjek a fogadtatásra. Erre feleletem ez volt: «Midőn legelébb megemlítettem szándékomat, azt csak a király iránti tisztelet és kötelesség tanúsága gyanánt tekintetem; most úgy tekintem, hogy annak keresztülvitele az önérzet dolga és kötelesség, mellyel saját jellememnek tartozom; tudnom kell tehát, a fentebbi tanács akármily értelemben a királytól magától veszi-e eredetét, s határozottan kívánom megértetni, hogy a holnapi fogadtatásra el fogok menni, vagy egész életemben soha többé udvari fogadtatásnál meg nem jelenek.» Castlereagh tüstént lemondott ellenvetéseiről, mentem, s kiválóan jól fogadtattam a királytól.»³

Ha ily módon teljes elhatározottsággal tudta megőrizni személyes állását, még nagyobb mértékben tanúsította e kényes alkalommal azon önzéstelen méltányosságot és kötelességérzetet, mely soha mások hírnevét személyes érdekeinek föl nem áldozta és a közszolgálat követelményeit soha egyéni állása védelmének alá nem rendelte. Fölötte hosszas lenne a cintrai conventió és a reá vonatkozó parlamenti vizsgálat részleteit elősorolni;⁴ elég két pontot kiemelni. Az egyik ez: visszautasítván a conventió tartalma iránti felelősséget, minthogy a szerződés nem általa, döntő befolyása nélkül, s egyes pontokban határozott tanácsai ellenére kötött, Wellesley határozottan állította, hogy magát annak alaki aláírására kötelezettnek tekintette, mert velejében a szerződést igazoltnak tartotta, és aláírásának megtagadása, egyes pontokat illető véleménykülönbség miatt, amint egy részről a katonai gyakorlattal összeegyeztethető nem volt, más részről veszélyeztette volna a fővezér tekintélyét és a katonai fegyelmet. A másik Sir H. Burrardra, ki közbejövetele által őt vimieirói győzelmétől megfosztotta volt, vonatkozó nyilatkozata, mellyel fejtegetéseit a parlamenti bizottság előtt bevégezte: „Ámbár eltérő véleményben voltam és vagyok sir H. Burrard tábornok irányában azon intézkedésekre nézve, melyeket az aug. 21-iki csata után tennünk kellett volna, mégis azt hiszem, nem fog elbizottságnak tekinteni, ha a parlament és a közönség előtt határozottan kijelentem azon véleményt, melyben mindig voltam, hogy sir H. Burrard az említett esetben kielégítő katonai okokra építette határozatát, és azon módon, melyet az ország érdekeinek legmegfelelőbbnek tartott, és hogy nem volt elhatározásának semmi oka, mely rám nézve személyesnek tekintethetik vagy melyet egy katonatiszt nem vallhatna magáénak.” Ha a vimieirói ütközet katonai hírével nevelte hazájában és öregbítette honfitársainak hadvezéri képességébe helyezett bizadalmát, a cintrai conventió tárgyában követett eljárása és nyilatkozatai csak fokozhatták az iránta való bizadalmat. Mindenki érezte, hogy aki ily módon érti és gyakorolja a katonai szellem követelményeit, melynek fő igénye: a kitűzött célnak minden személyes szempontot alárendelni, és csak egyet tekinteni, az előszabott kötelesség teljesítését, férfiasan, elhatározottan, önzéstelenül, hogy ily egyéniség seregek vezetésére, sőt teremtésére kiválóan van hivatva. Megújult bizodalommal látta Anglia őt visszatérni Portugáliába, hol már most a hadsereg főparancsnoksága ő reá ruháztatott. Megújult bizodalommal: mert ha előzményei után jogosultnak hitte azon reményt, hogy mindinkább nagy hadvezérnek bizonyuland, az utolsó események már a jelenben azon biztosságot nyújtották, hogy egy magasztos jellem és egy nagy ember vezényletére bíztak Anglia seregei. A portugál és spanyol harcok története eléggé ismeretes. A talaverai és basaroi csaták; a torres-vedrasi védelmi állás, mely oly fényesen igazolta az angol hadvezérnek a vimieirói ütközet után nyilvánított nézeteit; Ciudad Rodrigo bevétele, és a hadjárat lefolyása, a salamaneai és vittoriai győzedelmektől a toulousi ütközetig és Dél-Franciaország megszállásáig: minden történeti kézikönyvben elősoroltatnak. Mennyi erély és szívósság, mennyi előrelátás és bátorság volt szükséges a fényes eredmények biztosítására; mily

³ *Quaterly Review*, 184 sz. 521. 1.

⁴ L. *Selections from the dispatches of F. M. the Duke of Wellington*, 221. 248. 1. és Gleig: *Life of the duke of Wellington*.

nehézségekkel kellett megküzdeni az angol kormány, a gyakran ingadozó közvélemény, az igényteljes s katonailag nem igen hasznokvehető spanyol szövetségesek, kormányuk és vezérek irányában (kik közül az egy Alava nyerte ki Wellingtonnak teljes elismerését és tartós barátságát), mind erről csak a közzé tett okiratok tanulmányozása nyújthat valódi képet. Csak egy jellemző vonást legyen szabad ez időből felemlítenünk. Midőn a burgosi kastély elfoglalására irányzott vállalat meghiúsult, 1812-ben a hadvezér e szavakat írta az angol kabinet főnökének, lord Liverpoolnak: „Elhanyagoltam a siker

némi eszközeit, hibáztam, midőn oly kényes vállalatot gyakorlatlan kezekre bíztam, nem ügyeltem föl elegendően rendeleteim pontos teljesítésére. Látom, hogy otthon már készülnek a kormányt gáncsolni a burgosi vállalat meghiúsulta miatt. A kormánynak nem volt ahhoz semmi köze, az egész az én dolgom.”⁵ Ha e férfias ösztönöséget, mely a kudarcot egyszerűen bevallja és annak teljes felelősségét elfogadja, Napóleon azon szavaival hasonlítjuk össze, melyeket Metternich herceghez intézett, midőn ez utóbbi egykor bulletinje hitelessége iránti kételyeit jelezte: „Azt hiszitek, hogy számotokra írom hadi jelentésemet; párisiaim számára írom azokat, azokkal pedig még egyéb dolgokat is képes lennék elhíttetni”; könnyen felismerendjük azon különbséget, mely a hatalmas császár meg angol ellenfelének hadviselése szellemét jellemzi, és tán némi elégtétellel észlelendjük, hogy végeredményben nem az volt a legyőzött, ki elvének vallotta jó és rossz sorsban az igazat mondani.

Mint sir Arthur Wellesley hagyta el hősi hazáját, mint Wellington herceg, a száraz föld fejedelmeinek hálája és elismerése legfényesebb jeleivel díszítve tért vissza hazájába, s midőn a nép örömrivalgásai közt Londonba megérkezve, legelőször jelent meg a peerek házában, a legmagasabb címmel lépett új társai körébe, néhány rövid esztendő lefolyta alatt sajátítva el az angol főnemesség minden fokozatait, melyek rendszerint csak több nemzedék és némelykor századok vívmányai voltak, és melyek mindegyike egy fényes hadi tettet jelezvén, fejedelmének hálás elismerése által tűzettek babérjai közé s a nemzet lelkesedett helyeslésében találták dicsteljes szentesítésöket.

Az események még egyszer a csaták terére hívták őt. A waterlooi ütközet és győzelem hadi életének utolsó és legfényesebb tette volt. Minél nagyobbak voltak az érdekek, melyek kérdésben forogtak, mennyivel kétségesebbnek mutatkozott némely pillanatban az eredmény, mennyivel élénkebb volt három vitéz hadseregnek részvéte a vérengző csatában: annál hevesebb viták keletkeztek későbbi időkben az események menete, a diadalban való részvét aránya, a győztes fél túlsúlyának okai iránt. Az első pillanatokban általános örömteljes lelkesedéssel fogadta volt a megrémült világ nagyobb része a diadal hírért, mely egy háborús korszak megújulásának vette elejét; hű szövetségesekként nyújtottak egymásnak kezet a csatamezőn Wellington és Blücher, s harcoltak nemes vetélkedéssel poroszok és angolok; s a franciák még nem kezdék leszállítani saját hősi ellentállásuk jelentőségét, ellenfeleik kicsinylése, vagy azon „véletlen” befolyásának fölcsigázott hangsúlyozása által, melyeken később a waterlooi ütközet folyamának s kimenetelének egyedüli magyarázatát keresték és szerették találni.

Hogy Napóleon előnyomulása a charleroi úton meglepetés volt-e az angol hadvezérre vagy nem, mily része volt a francia császár állítólagos hibáinak, egészségi állapotának, rendeletei félszeg vagy hamis kivitelének az ütközet kimenetelére, végre, és főleg, a győzelem mily része illeti a hősi porosz hadsereget: mindezen sokat vitatott kérdésekről csak a katonai szakemberek és a történelmi részletek kritikai vizsgálói ítélnének. Kétségtelennek tekinthető mindazonáltal, hogy Wellington hercegnek nyugodt erélye és kitartása, mely állását meg tudta, védeni, míg Blücher seregei megérkeztek és megérkeztek, képezték a vég győzedelem valódi alapját, és hogy jelenleg is a porosz seregnek döntő föllépését, egyszerűen, de kimerítőleg jellemzik és elismerik az angol hadvezér hivatalos jelentésének⁶ ezen szavai: „Nem tennék eleget saját érzelmeimnek, vagy Blücher tábornagnak és a porosz hadseregnek, ha nem tulajdonítanám e nehéz nap sikeres eredményét azon lelkes és jókori támogatásnak, melyet tőlök vettem. Bülow

⁵ *Quarterly Review*, 184. sz. 531. l.

⁶ Lásd *Selections*, etc. 860. l.

tábornok mozgalma az ellenség szárnyán kiválóan döntő volt, s ha nem lettem volna is képes azon támadás megtételére, mely a végeredményhez vezetett, a porosz sereg mozgalma visszavonulásra kényszeríté vala az ellenséget, ha támadásai meghiúsulnak, és megakadályozta volna, hogy azoknak hasznát vegye, ha szerencsétlenségünkre sikerülnek.”

De akárminő volt légyen a Waterloo napokban Wellington hadvezéri érdeme, e nyomasztó gondok és fényes győzelmek között ismét kifejtette jellemének azon önzéstelen nemes oldalait, melyeket ismételve volt alkalmunk jelezni, és amelyek tanúságaként szolgálhat azon két levél, melyet, a diadalérzet tetőpontján, a csatát követő napon lord Aberdeenhez és a Beauforti herceghez intézett:

„Szívesen el fogja hinni — így ír ő Bruxellesből június 19-én az elsőnek — azon mély fájdalmat, mellyel vitéz testvére halálát egy, tegnapi nagy csatánkban kapott seb következtében adom tudtul. Ő nagy odaadással és igen hasznavehetőleg szolgált alattam, több éven át és sok nehéz percben, de soha sem tett jobb szolgálatokat, és soha sem tűntette ki magát inkább, mint utolsó csatáinkban. Halálos sebet épp akkor nyerte, midőn egy bomlófélben lévő braunschweigi századot ismét maga körül gyűjtött; de még elég soká élt, hogy személyesen tudósíthassam őt harcunk dicső kimeneteléről, melyet szorgos és odaadó szolgálata olyannyira elősegített. Nem fejezhetem ki azon fájdalmat és mély bút, mellyel körültekintek, s veszteségeimet és főleg öccsének elestét szemlélem. Ily csaták dicsősége, oly drágán megvásárolva, nem vigasztalás rám nézve, és nem említhetem azt olyanként barátinak és rokoninak; de reménylem, föltehető, hogy ezen legutóbbi csata döntő volt, és hogy kétségtelenül fáradozásaink és egyéni áldozataink igaz ügyünk közel diadalában találják meg jutalmukat. Akkor azon ütközetek dicsősége, melyekben barátink és rokonink elestek, lehet nekünk némi vigasz vésztőkért.”

S gyöngéd gondoskodással teszi hozzá:

„Öccsének volt egy fekete lova, melyet, úgy hiszem, lord Ashburnham adott neki; gondját viselendem, míg nem hallom, mit kíván, hogy a lóval történjék.”

A másik levélben pedig így szól:

„Fölötte sajnálom, hogy öccsének (lord Fitzroy Sommerset, a későbbi lord Raglan, és a krimiai hadjáratban az angol hadsereg főparancsnoka), nehéz megsebesüléséről kell hírt adnom. Elvesztette jobb karját; épen láttam, nincs láza, s oly jól van mint csak valaki lehet a fönnforgó körülmények közt. Meg lesz győződve, mennyire illetődöm szomorú esetén; valóban veszteségeim egészen lesújtottak, és nincs érzékem azon előnyök iránt, melyeket kivívtunk.”

Aki a személyes dicsőség és hatalom tetőpontján, a diadal első örömrésztében, az egyszerű és mély bensőségű emberi érzelmeknek oly nagy befolyást engedett keblében, de csak egyéni benyomásai és bizodalmas nyilatkozásai terén, s anélkül, hogy magát nagy és terhes kötelességeinek rideg teljesítésében általok megakasztassa vagy meggyengíttesse: szerencsés nagy hadvezér, de egyszersmind több is mint szerencsés nagy hadvezér.

II.

Az 1815-iki eseményekkel beveződött Wellington herceg hadvezéri szerepe; a magán élet, s a politikai tevékenység mezején szemléljük őt azóta. Működése ez utóbbin csak ritkán találkozott azon elismeréssel, mely őt katonai pályáján követte, eljárásának helyessége sokszor vétetett kérdésbe, még indokai is gyakran gyanúsítottak és gáncsoltattak, míg végre a meghiggadt közvélemény e tekintetben is elismerte, hogy ha államférfiúi és politikai képessége nem is ért föl a hadvezér lángeszével, ha nem is mutathatott föl oly fényes és kétségtelen eredményeket az állam vezérletében, minőknek hosszú és változatlan sora katonai pályáját jellemezte, mégis végeredményben a nyilvános élet békemezején, hazájának színt oly szolgálatokat tett, melyek közelszerűt nyertek és honfiainak hálás visszaemlékezését biztosították. És itt is főleg jellemének befolyása képezte a döntő elemet. Wellington herceg egyik fő részese volt azon irányzatnak, mely az angol nyilvános élet általános hangulatát, komoly kötelességérzet, férfias őszinteség és igénytelen önzéstelenség által, az erkölcsi emelkedettség magasabb fokára emelte, s századunk angol államférfiuit a pártoskodás, az önzés, némelykor a haszonlesés azon megszokottságától elszoktatta, mely a XVIII. század embereit, nagy többségökben, jellemezte, s melytől csak oly magasztos érzelmű egyéniségek mint Pitt és Burke mutatkoztak teljesen menteknek. Nem szándékunk ezen észrevételek által a herceget egy Cato színében feltüntetni, kinek ridegsége egyszerű jellemének igénytelenségétől távol állott. Ha nagy emberekről van szó, sokan egész életüket, még külső jelenségeiben is, oly összhangzó egyöntetűségben szeretik magoknak képzelni, mely akaratlanul a gyermekek azon naiv felfogására emlékeztet, kik a királyokat és királynékat, sétájokon és aluva, mindig csak koronával fejkön és királyi palástjukkal vállukon tudják képzelni. Nem olyanok szoktak lenni az emberek, és nem is volt olyan hercegünk; az akkori időből közzé tett angol levelezések, leginkább a húszas és harmincas évek első felében, a pártszellem és a társadalmi versengések befolyása alatt, nem e színben tüntetik őt elő. Greville Károly például⁷ majd gögjét és rideg magatartását említi, majd állítólagos nagyravágyását kárhoztatja, majd, társasköri adomákban, egy-egy hibáját vagy ballépését jegyzi föl; de évről évre ritkul e gáncsokkodások sora, hogy végre a tiszteletteljes hódolatnak engedjen helyet. Ily egykorú jegyzetek általán véve történelmi becslések az események sorának és idejének meghatározása, egyes feledékenységbe ment részletek felelevenítése, némely titkos rugók földerítése tekintetéből; de, a tények valódiságát tekintve, gyakran inkább a pillanat benyomásait, s azt tüntetik elő, ami bizonyos körökben történtnek állított vagy gondoltatott, mint azt, mi valóban történt; épp azért talán annyival megbízhatóbbak, mennyivel őszintebben tükrözik vissza a vélemények és a szárnyaló híreknek változó fordulatait.

A háború utáni első években Wellington herceg a Franciaországban maradt egyesült szövetségi hadsereg főparancsnokságát viselte. Befolyás, tekintély, hatalom szempontjából valódi királyi állást élvezett. Ez időben Napóleon, aki Angliát és az angolokat soha sem volt képes megérteni, és kinek katasztrófájában, mely vele főleg az emberiség gyöngéit és rossz szenvedélyeit, de csak ritkán erényeit és nemesebb érzelmeit vétette számba, teljes komolysággal azon különös jóslattal állott elő, hogy Wellington hatalma veszélyé válik az angol trónra nézve, minthogy nem maradt részére más föladat mint biztosítania személyes hatalmát és saját fejére tennie a koronát. De még mások is, például Gentz,⁸ legalább azt hitték, hogy nem fog könnyen lemondani kivételes magas állásáról, melynek méltányossága, engesztelő szelleme és szigorú igazságszeretete által még nagyobb jelentőséget tudott volt szerezni, s hogy legalább az occupatio szerződésileg megállapított időtartamának némely hatalom által célba vett megrövidítése nála inkább ellenzésre mint támogatásra fog találni. Az aacheni congressus megcáfolta e felfogást, s újra bizonyította, hogy személyes indokoknak nincs döntő befolyásuk a herceg javaslataira és föllépésére.

⁷ Lásd: *the Greville memorials, Diary of Charles Greville.*

⁸ *Depeches inedites du Chevalier de Gentz.* Két kötet.

Castlereaghnak és lord Liverpoolnak halála előtérbe állította az akkori toryk sorában Canninget. A herceg nem volt Canning barátja. Egy mély ellentét jellemezte egyéniségeiket. Canning személyiségének kápráztató és leigéző szellemi fénye nem állott összhangzásban Wellington nyugodt, igénytelen jellemkomolyságával és egyszerűségével. Rég ismerték egymást. A herceg nagyravágyó cselszövénykedést látott Canning azon nyugtalan tevékenységében, melyet egy elfogulatlanabb ítélet inkább egy erejét és hivatását érző egyéniség tettvágyának kész tulajdonítani. A parlamenti szónoklatnak és vezérletnek, az irodalmi szellemiségnek embere volt az egyik; a tettnek a fegyelemnek, a kormányzás komoly tekintélyének képviselője a másik. Midőn Canning a kincstár első lordjának neveztetett ki, Wellington az angol hadsereg főparancsnokságáról lemondott s egynéhány kormánytársával visszavonult. Nevelte ellenszenvét azon külpolitika, melyet Canning követni kezdett, nem némi tüntetés és népszerűség hajhászása nélkül, szakítván a continentális szövetségek solidaritásának azon eszméjével, mely a század kezdete óta egyrészt a forradalom, másrészt egy világalomra törekvő hódító ellenében, Európa nyugalmanak és az egyes államok függetlenségének biztosítékaként tekintetett, ámbár, mint azt a mind inkább napfényre jövő okiratok a nagy közönség előtt is tanúsítják, ez általános solidaritás nem zárta ki az egyes hatalmaknak némelykor ellentétes részletes érdekei óvatos szemmel tartását.

A Canning minisztérium alakulása és Wellington hercegnek akkori magatartása a parlamentális történet egy sokat feszegtetett epizódját képezik. Személyes benyomásunk, ha azt főlemlítenünk szabad, hogy a herceg ez idő tájt egy előtte még némileg járatlan téren mozgott, hogy jellemének férfias egyenessége nem ismertette föl vele mindig a szövevényes személyes és párt-állások természetét és kellékeit, s így némelykor nyilatkozataiban és föllépésében túlmént azon célon, melyet magának kiszabott volt. Megesik ez gyakran olyanokkal, kik már előbbre haladott férfi korban, a harcmezőről a tanácskozási termekbe átlépve, a megszokott parancsszót a discussió sokoldalú indokolásaival kénytelenek fölcserélni. A szavak szabatosága nem áll mindig a tett embereinek rendelkezésére a parlamenti viták hevében, s ide sorozandók hősünknek azon sokszor idézett, és ellene fölhozott szavai, midőn kevéssel a kormány élére lépte előtt a felső házban kijelentette, hogy „örültnek kellene lennie, ha a kormány vezérletének elvállalására gondolna.”

És, mégis, nagy államférfiúi tettek emlékét hagyta fenn hazája történetében, melyek, mint a katolikusok emancipációja, vagy egyenesen általa vitettek keresztül, vagy, mint a gabona törvények eltörlése, egyedül az ő támogatásával voltak keresztülvihetők. Mind a két esetben szint annyi államférfiúi belátást mint elhatározottságot tanúsított. De, ha a szó teljes értelmében államférfiúnak mutatkozott, főleg midőn komoly bonyodalmak döntő föllépését vették igénybe (és pedig, jogérzeténél és hazája törvényei iránt mélyen gyökerezett tiszteleténél fogva, alkotmányos államférfiúnak) tagadhatatlan, hogy nem volt parlamentális államférfiú, a szó és fogalom szorosabb értelmében. A parlamentarismus inkább az alkotmányos jogok gyakorlatának eredménye mint alapja; számos történelmi előzményeknek és tényleges föltételeknek összevágó behatásától függ életrevalósága; gyöngéd gépezet az, melynek kezelése minden részletének gondos figyelembe vételét és kellő mérlegezését igényli, midőn Wellington herceg, ki a katolikusok emancipációját sokáig ellenzette volt, annak elkerülhetetlenségéről meggyőződött, ha csak Ír-honban a dolgok a polgári háború széléig vitetni nem akarnak, kétségtelenül szintannyi politikai belátást tanúsított a helyzet veszélyeinek felismerésében mint férfias jellemszilárdságot és bátorságot azon eltökélésében, hogy a szükséges törvényes intézkedéseket a parlamentnek elfogadásra ajánlandja, s azokat, tekintélyének egész nyomatékával, keresztül viendi. Magasztos hazafiúi és államférfiúi eltökélés volt, nem tekinteni a személyes következetességnek igényeit, midőn azon alapos meggyőződést szerezte magának, hogy a mellőzhetetlen törvényes intézkedéseket, a pártok és dolgok akkori állásában, csakis egyedül ő maga képes keresztülvinni. De eljárása megingatta egyúttal az angol Parlamentarismus rendszeres működésének egyik alapföltételét: a parlamentális pártok szervezetének és ellentétének következetességét és szabatoságát, mely nélkül az egész gépezet rugóinak rendszeres működése alig képzelhető. Ismétlődtek ezen viszonyok 1846-ban. A „salus reipublicae” tekintete igazolja kétségkívül a herceg eljárását, és pedig annál inkább, mert, mind két ízben, az alaki törvényesség határain belül

tudta azt biztosítani; az angol politikai élet gondos tanulmányozása mindazonáltal kétségtelenné teszi, hogy a létező pártok ismételt szétröpítése és hitvallásuk egyik főágazatának rögtöni átalakítása nem volt hátrányos befolyás nélkül az angol parlamentális életre. A reformmozgalom alkalmával ezt maga a herceg is észlelhette. — 1828-ban, mint 1846-ban, Peel volt a herceg politikájának főrésze, azon egyetlen különbséggel, hogy az első alkalommal a herceg, az utóbbiban sir Robert Peel vitte a főszerepet. Ritka tünemény, hogy egy nemzet éppen államférfiai következetlenségeihez csatolja hálás visszaemlékezésének lelkesedett hódolatát; még ritkább, és jellemisztaságuknak legfényesebb tanúsága, hogy az éveken át főnhirdetett nézeteknek földadása — egy gyorsan letűnt személyes ellenzék kivételével — nem csonkítja, de fokozza az ezen jellem iránti tiszteletet és közelsimerést. Még feltűnőbb talán, ha ily nézetváltozás által nem gyöngül annak gyakorlati tekintélye kortársainál, nem halványul el hírneve utódaiknál, ki, mint sir Robert Peel, kétszer vallotta be nyilvános életében, hogy évek hosszú során át, politikai hitvallásának két főágazatát illetőleg, téves utakon járt. Magyarázza ezt némileg az angol szellem gyakorlati iránya. A logikai rideg következetességnek kevesebb befolyása volt az angolok eszmemenetére mint más nemzetek szellemi mozgalmaira, s valamint a tények gondos mérlegelésének nagy súlyt tulajdonítanak a dolgok megítélésében, úgy a nézetek azon módosításában, mely a tények vizsgálatának és bővebb fölismerésének alapján fejlődik, nem annyira következetlenséget szoktak találni, mint inkább oly áldozatot, mellyel a meggyőződés őszintesége a tények valóságának meghódol.

Wellington elhatározott ellene volt a reformnak, s mindig az maradt, ámbár annak törvényes megállapítását köteles tisztelettel és minden utógondolat nélkül elfogadta. A politikai jogokat mindig törvény adta történeti jogoknak, nem valamely természetjogi igény kifejezésének, az alkotmányt nem az egyesek, de az állam és társadalom tulajdonának tekintette, melyen változtatni nem szabad és nem kell, míg az állam céljának megfelelőleg működik. (As long as it works well.) A nép felizgatott szenvedélyei ismételve fordultak, mint megemlégettük, ez időben a haza nagy hőse ellen: személyes biztossága nem egyszer volt veszélyeztetve; két Waterloo nyugalmazott katona egy ízben sétájában váratlanul lova mellett termett, s őt, a csöcselék nép fenyegető rivalgásai közt, házához kísérte; vas táblákkal kellett ellátni Apsley-house ablakait, és ezeket a herceg későbbi időkben éppen oly kevéssé engedte eltávolítani, mint hosszú ideig nem akarta kijavíttatni lord Lyndhurstnak, első felesége ebédlőjében függő arcképét, melyet egy kőhajgálás nyakán átlukasztott. Mindezen méltatlan megtámadások épp oly keveset hátráltatták őt, mint a reform hátrányai és veszélyei iránti meggyőződésének változatlansága, közvetítő befolyásának érvényesítésében, midőn, a hosszas harc vége felé, a felső ház további ellenállását tarthatatlannak tekintette. De ezért nem mondott le abbéli nézetéről, hogy a reform-bill kiszármíthatlanul módosította Anglia létföltételeit, és például egy előrelátó, öntudatos, következetes külpolitika követését fölötte nehezé, ha nem lehetlenné tette: oly jóslat, melyet azóta az angol külpolitikának némely fordulatai és időszakai bizonyos mértékben igazolni látszottak.

Magatartásának önzéstelensége, mérsékletessége, elfogulatlansága mindinkább biztosította neki még politikai elleneinek is tiszteletét és bizodalját. Mindenki kezdé érezni, hogy ha a pártokon kívül és azok fölött némileg kiváltságolt állást iparkodik elfoglalni, teszi ezt, nem hogy a pártok fölött uralkodjék, de egyedül, hogy a koronát és hazáját sikeresebben szolgálhassa. És így, midőn 1834-ben IV. Vilmos, a Melbourne minisztérium váratlan elbocsátása után, a kormány alkotását az Olaszországban távollevő sir Robert Peelre bízta, s visszatértéig a három államtitkár teendőit és pecsétjeit Wellington hercegre ruházta, az alaki dictaturának ezen szokatlan neme alig hívott fel némely, gyorsan elnémuló ellenvetéseket, s nem keltett komoly bizalmatlanságot az alkotmányosság legföltékenyebb hívei soraiban sem. Viktória királynő trónra léptével a gondviselés az agg kor szélén álló hercegnek azon ritka szerencsét juttatta, hogy dynastikus és monarchikus érzelmei az uralkodó személye iránti vonzódással, majdnem atyai érdeklődéssel és évről évre növekedő tisztelettel párosulhassanak, a politikai meggyőződésnek és a személyes érzelmeknek oly összhangzása, mely, III. György elmeháborodása óta, se IV. György, se IV. Vilmos alatt (az elsőhöz való bizalmas viszonya dacára) neki osztályrészülnem esett volt. Még egyszer látjuk őt sir Robert Peel utolsó kormányában; megemlégettük, mily részt vett a gabona-

törvények eltörlésének keresztülvitelében. Emlékezetem szereti azon jelenetet fölívni, midőn, az utolsó szavazás és a „combul” elfogadása után, mely nagy részben személyes tekintélye befolyásának tulajdoníttatott, nap keltekor a felső házat elhagyva lovára szállott és Apsley-housenak vette útját, s midőn a nép kitörő öröme őt hangos „cheer”-ekkel, és „Isten őrizze kegyelmességedet” kiáltásokkal üdvözölve, az aggastyán, félig megilletődve, félig nevetve, a közel állókhoz e szavakkal fordult: „Köszönöm, köszönöm, jó emberek, de ne ijesszék meg lovamat.”

A népszerűség a politikai hatalomnak fontos tényezője, sokszor elragadó varázssal hat az egyesekre; de valamint a régiek a sorsnak csak azon kedvezményeit tekintették valódi szerencsének, melyekben annak önkéntes jutalom-adományát látták, úgy csak azok népszerűsége bír valódi, benső beccsel, kik, mint Wellington herceg, éltökön át mindent megtettek, hogy kiérdemeljék, de semmit, hogy megnyerjék. És ily értelemben vált mindinkább népszerű alakká; viszonya a királynéhoz és Albert herceghez (lásd Martin: Life of the prince consort) mindinkább magára öltötte az atyai kedélyesség azon színét, mely bizonyos értelemben a vas hercegnek (the iron duke), mint őt akkori időben címezni kezdték, anélkül, hogy ezen nevezetnek keletkezése idejét határozottan megállapítani lehetne, az egész nemzet iránti viszonyát jellemezte. Örömet használta a nép e nevet, amennyiben tántoríthatlan kötelességérzetét akarta ez által jellemezni, anélkül, hogy azért félre ismerte volna, mily gyöngéd, emberszerető kedélyt rejt a külső ridegségnek e vas páncélja. Személye, szokásai, lakása minden angol érdekltségét fölívta; mindenki akart az ismert alakkal találkozni, megmutatni őt gyermekeinek, és benne Anglia egy dicső korszakának egyik fő részesét; számosan kívántak Apsley-houseba zarándokolni, szemügyre venni azon egyszerű, igénytelen helyiségeket, melyekben, valamint Walmercastleben és Strathfieldseyben, idejének nagyobb részét töltötte, vagy megpillantani azon dicső termet, melyben június 18-án Waterlooi harctársait maga körül gyűjteni szokta. Mindenki szeretett véleményére hivatkozni: a sport hívei büszkeséggel idézték mondatát, hogy, a félszigeti háború tapasztalatai szerint, mindig azok mutatkoztak a leghasznokvehetőbb lovassági tiszteknek, kik legbátrabban és serényebben követték a falkát. Számos adoma keringett azon pontosságról, mellyel minden levélre személyesen felelni szokott, míg a kéziratgyűjtők e készségét kiaknázó fondorlatai őt nem kényszerítették, hogy e szokásáról lemondjon; vagy azon száraz és találó humoros megjegyzéseiről, melyek közül csak egyet akarok fölemlíteni. Midőn a herceg egy ízben, a híres Wilkienek, a chelseai rokkantak festésének megállapított díját 1200 guineával akarta készpénzben kifizetni, a művész azon észrevételt tette, hogy ez ügyet egy bankári utalvány által kényelmesebben lehetne elintézni; mire a herceg nevetve felelte: „Azt hiszi-e kegyed, szeretném ha Coutts (a híres bankár) írnoikai tudnák, mily bolondul költöm pénzemet?”

A herceg gyönyörű képeket bírt, nagy részben az európai uralkodók ajándékából; de a tárgy őt rendszerint inkább érdekelte mint a művészi kidolgozás. Nem versenyezhetett e tekintetben tőle oly különböző magas művészi és irodalmi műveltségű bátyjával, Wellesley marquisval, ki a latin költészet mezején még több babérokat aratott mint politikai életében, és kiről öccse mondani szerette, hogy őt hatalma tetőponton még mindig úgy váratta, mint midőn Wellesley hadnagy volt. De ha a herceg nem is volt az ékesszólásnak vagy az irodalomnak embere, jegyzékei és okiratai, melyek népszerűségének és valódi jelentősége felismerésének oly hatalmas eszközei voltak, neki az angol irodalom terén is kitűnő helyet biztosítottak. Lord Ellesmere beszéli (l. On the life and character of the duke of Wellington) — és lord Ellesmere, az akkori Sutherland hercegnek öccse, ki sokáig lord Francis Egerton neve alatt ismertetett, Wellington hercegnek legmeghittebb tisztelőihez és barátihoz tartozott, — hogy midőn egy orosz tábornok oly angol munka iránt tudakozódott, mely legalkalmasabb volna a nyelv jellemének és szellemének elsajátítására, a hercegnek egy nagy tekintélyű politikai ellene azt felelte: „Nem ajánlhatok alkalmasabb munkát mint Wellington hercegnek közzétett jegyzékeit.” Élte utolsó éveiben még egyszer hívta őt a sors a tevékenység terére. A continensen majd mindenhol győztek volt a forradalmi mozgalmak, a chartisták föllépése fenyegette London nyugalalmát és Anglia belbékéjét, komoly aggodalom szállta meg a kedélyeket, s kényszerítette az ingadozó wigh-kormányt, hogy a rend fönntartását a majdnem nyolcvan éves hercegre bízza. Mondatik, hogy a Windsorba távozó királynő azon

kérdésére, fogja-e a visszatörlés anyagi eszközeit használni, mely kérdés azon óhajt látszott magában foglalni, hogy az lehetőségig kerültesse, szokott nyugalmával azt felelte volna: „Addig és ott, de csak addig és csak ott, hol és míg azt a közérdek igényli.” Akár valójában mondtak ezen szavak, akár csak tulajdonítottak legyen neki, bizonyosággal szolgálnak mindenesetre, mily irányban várta tőle a közvélemény, hogy föladatát megoldandja. — Maga körül gyűjtötte a rendnek barátjait, kik feles számmal és lelkesedett bizalommal sereglettek körülötte, mély hadvezéri belátással tette meg intézkedéseit, s mert mindenki tudta, hogy mérséklete oly nagy mint elhatározása, április 10-ike vérontás nélkül látta a rend és törvényesség azon diadalát, melyen még jelenleg is minden angol emlékezete férfias büszkeséggel csügg. És így a sors azon érdemlett jutalmat tartotta fenn erényeinek, hogy őt oly győzelemmel léptette le a tevékenység teréről, melyben nyilvános életének irányzatait egyesítve és ugyanegy föladat megoldásában, mint hazájának legnagyobb polgára és legnagyobb katonája tündökölt.

1852. szept. 14-én terjedt el a hír, hogy az öreg herceg jobb életre szenderült. Ámbár a természet törvényei ez esetet közel kilátásba tették, mély gyásszal fogadta mégis a nemzet hőse kimúltának hírért. Százezerek sereglettek össze temetésénél, s midőn a díszes gyászmenet a világváros utcáin keresztül, Pál templomának vette útját, a mély csend zálogul szolgált, hogy egy közös érzelem él keblökben és hogy egy egész nemzet összhangzó fájdalommal látják sírba szállani egy eseménydús kor nagy férfiát.

Nem mindenkinek adományozta a gondviselés a hadvezéri lángészt vagy az államférfiúi képességet, nem mindenki van hivatva csatákat nyerni vagy államokat kormányozni; de mindenkire nézve bő tanulság rejlik azon életben, melyet e sorok röviden ecseteltek, s biztosítva lenne azon nemzetnek és országnak léte és jövője, melynek minden fia, bármily szerény legyen állása és hatásköre, jelszavául választaná a herceg életének és jellemének két fővonását, melyek e szavakban foglaltatnak: kötelességérzet és önzéstelenség.

GRÓF ESTERHÁZY BÁLINT EMLÉKIRATAIRÓL.

1877.

A történelem nagy eseményei közepette, s azok mellett fejlődik az egyéni életpályák folyama, sokszor azokkal érintkezve, majdnem mindig behatásuktól föltételezve. Ily egyéni életpályák és tapasztalások följegyzései élénkítik a nagy történelmi események általános vonásait, s mennyivel számosabbak, mennyivel jelentékenyebb irodalmi becsök, annyival élethűbb és valódiabb lesz maga a komoly történelem, annyival inkább mennek át annak adatai, épp úgy mint tanulságai a nemzetek öntudatába.

A francia irodalom e tekintetben talán minden modern irodalmak leggazdagabbika. Az angol irodalom, ily művek számát illetőleg, leginkább megközelíti a franciát, de jellemök sok esetben más, és irodalmi tökélyököt illetőleg, néhányat kivéve, alig állnak az ebbeli francia munkák színvonalán. Hazánkban, ily egyéni följegyzések, ha tisztán irodalmi beesőktől eltekintünk is, nem kerülnek éppen feles számmal elő: és ezért talán nem leend érdektelen egy honfitárs feljegyzéseinek töredékeit e helyen megismertetni; — annyival inkább, mert a munka szerzője az utolsó század végtizedének világrendítő eseményeihez, s ezek némely főszereplőihez közel állt, neve és családja által továbbá, azon városban és megyében, hol ez alkalommal találkozunk, mindig számot tarthat rokonszenves figyelemre.¹ Gróf Esterházy Bálint, kiről itt szó van, ugyan csak származása és neve által tekinthető magyarnak: emlékirásai, melyek eddig csak töredékesen, rövid kivonatokban jutottak nyomtatásban a közönség elibe, franciául vannak szerkesztve, de ezen töredékek ismertetése (ámbar ezek alig tarthatnak igényt komoly történelmi jelentőségre) előbb-utóbb talán egész szövegük közzétételére adand lendületet és némi érdekléssel bírand azok előtt, kik az egyének és családok sorsának változó folyamát figyelemmel szeretik követni.

Feuillet de Conches XVI. *Lajos, Mária Antoinette és madame Elisabeth* című okmánygyűjteménye negyedik kötetében legelöl közölte ezen töredékeket.² Az általa közzétett okmányok és levelek némelyikének hitelessége több illetékes részről jelesen Arneth, Sybel és Geffroy urak által, kétségbe vonatott ugyan, de az erre vonatkozó élénk és érdekes polémia, főleg csak Mária Antoinette királyné némely levelének hitelessége körül forgott, s az Esterházy emlékiratokat annál kevesebbé érinthette, mert ezek, amennyire értesítve vagyunk, a kiadóval közvetlenül, egy épp oly szellem- és kedélydús, mint szeretetre méltó — jelenleg már elhunyt — női családtag által közöltettek. Létezésök egyébiránt már elébb is ismeretes volt több olyanok előtt, kik ily dolgok iránt érdeklődéssel viseltetnek.

Gróf Esterházy Bálint 1740-ben született. 1764-ben már francia huszárezredes, 1780-ban tábornok, 1786-ban kék nagykeresztes (cordon bleu), 1791-ben a francia hercegek megbízottja volt Oroszországban, s 1806-ban Angliában meghalt; unokája volt azon Esterházy Antalnak, ki a Rákóczi mozgalmakban részt vévén, mint bujdosó halt meg Rodostóban.

Esterházy Antal fia: Bálint József, apjának halála után, Franciaországban keresett menedéket, hol az oda bujdosottak egy része szint oly élénk és őszinte személyes támogatásra talált az udvarnál, mint amily gyöngé, önző és kétszínű volt annak idejében azon politikai segély, melyet a francia kormánytól nyert volt azon ügy, melyet szolgáltak.

Bercsényi befolyása által, Esterházy Bálint József egy magyar menekültekből alakított huszárezredbe felvétetvén, megnősült; de már három esztendővel később elhalván, özvegyét, egy régi, de elszegényedett család ivadékát, két gyermekével, kiknek egyike apjának Bálint keresztnévét viselte, majdnem vagyontalanul hagyta maga után. Mária Lesczinska királyné érdeklődött az elhagyatott özvegy és gyermekei iránt; Bercsényi befolyásával és vagyonával

¹ Ez előadás Pozsonyban olvastatott fel a történelmi társulat gyűlésén 1877-ben.

² L. Feuillet de Conches: *Louis seize, Marié Antoinette et madame Elisabeth* — Lettres et documents inédits. Paris. 1866.

támogatta régi bajtársa családját, s ezen befolyásoknak köszönte a fiatal Bálint, az emlékiratok szerkesztője, hogy még ifjú korában Szaniszló király lotharingiai udvaránál azon fényes társadalmi körbe lépett, melyben mozogni születése s neve által hívatva volt, s ahol azon szereplők közül némelyekkel találkozott, kikkel utóbb Páris és Versailles nagyobb színpadán benső és bizalmas érintkezésbe lépett. Ez időben családja, nevezetesen gróf Esterházy Miklós szentpétervári nagykövet és gróf Esterházy Ferencz, később Magyarország főkancellárja és Mária Terézia egyik meghitt tanácsosa, fiatal rokonukat hazájába akarták visszahíni, de herceg Esterházyinak, ki a család lépéseiben ez időben szinte részt szándékozott venni, közbejött halála, az akkori háborús eseményeknek Ausztriára nézve kedvezetlen fordulata, mely a császár-királyné minden figyelmét elfoglalta, némi részben nagyatyja politikai szereplésének még élénk emlékezete meghiúsították az e tekintetben tett kísérleteket. Mária Antoinette királyné eljegyzése alkalmával gróf Esterházy Bálint bízott meg a vőlegény arcképének Bécsbe vitelével. Choiseul herceg, az akkori mindenható miniszter, ki e házasságot tervezte és keresztülvitte, bécsi nagykövetségének idejéből, ott számos baráti és társadalmi összeköttetésekkel bírt s azok némelyikének ajánlatára örömet fölhasználta az alkalmat, hogy Esterházyink előtt a bécsi udvar útját újólag megnyitván, őt annak köreivel közelebb érintkezésbe hozza. Kegyes fogadtatása egyébiránt életpályájára és hazájába való tartós visszatérésére épp oly kevésbé volt döntő behatással, mint egy későbbi bécsi útja, mely alkalommal a császár-királyné és József császár által ismét kiváló jóakarattal s kegyelemmel fogadtatott. De ez időben ő maga már alig kívánczolt Franciaországból vissza, hol mindinkább kellemes és fényes udvari s társadalmi állásra tett szert. 1774-iki bécsi útja alkalmával Esterházy Bálint nagybátyjánál, a magyar főkancellárnál, szállt meg; ki emlékiratai szerint, „Bécsnek talán legeszesebb, de bizonyosan legszeretreméltóbb embere, szereti hazáját, ismeri törvényeit s ott nagy tekintéllyel és tisztelettel bír. Meghitt barátja volt az elhunyt császárnak s halála óta gyakran ellentétben állott felséges özvegyével. József császár tiszteli, de nem kedveli; bizonyos benne, hogy nála ellentállásra talál azon intézkedéseket illetőleg, melyeket Magyarország részére tervez.”

De térjünk vissza, az események sorozatát illetőleg nem éppen szabatos francia kiadónkkal, azon évekre (1762—1773), melyek Esterházy Bálint első bécsi föllépését második útjától elválasztják. Azok kezdetén, 1764-ben, mint mondók, a 24 éves, fiatal ezredes főleg a Choiseul hercegi család körében mozgott. Itt, ezen körnek számos, szépségök vagy szellemök és társadalmi állásuk által kitűnő női egyéniségei közül kiválólólag Gramont hercegnőt véljük megemlítenednek, Choiseul herceg nővérét, ki azon befolyás sőt határtalan uralom által, melyet erélyes jelleme magára a hercegre gyakorolt, éppen úgy rendkívüli társadalmi jelentőséget biztosított magának, mint másfelől fivéréhez való viszonya lelkületének élénksége miatt legsúlyosabb vádakra s legmesszebb menő föltevésekre adott alkalmat. Az egykorú francia emlékiratokban és levelezésekben neve gyakran és kitűnőleg, ha nem is rokonszenvesen szerepel, míg az általa folyvást háttérbe szorított sógorasszonya, Choiseul hercegnő (kit a ritkán elragadott és gyakran cynicus Walpole a „legkedvesebb, legszeretreméltóbb és legtisztességesebb kis lénynek” nevez, „melyet valaha egy varázstojás nemzett”) önzetlensége, szellemének finomsága és kedélyének gyöngédsége által magának, egy bár szerényebb, de bensőbb baráti kört tudott biztosítani, melynek, közbevetőleg legyen mondva; személye iránti élénk és tisztelő ragaszkodása, a hercegné madame du Deffand-sal folytatott levelezésének csak újabb időben történt közzététele által,³ az utókor előtt is teljes megfejtését s igazolását találta.

Ha Gramont hercegnőt kiválólólag említjük e helyen, azért tesszük ezt, mert egyesülve mutatkoznak egyéniségében és sorsában az akkori francia aristocrazia jellemének s végzetes kimenetelének azon elemei és mozzanatai, melyek, bár szerényebb mértékben, Esterházy Bálint egyéniségére és életére is oly nagy befolyással voltak. A társadalmi előnyöknek és udvari befolyásnak gyakran elbizakodott fölhasználását, s az élet anyagi és szellemi gyönyöreinek sokszor könnyelmű és kihívó élvezését tapasztaljuk e század egy bizonyos korszakában, a személyek magatartásában, míg az események mezején, egy az előbbi közletről követő

³ L. C. de St. Hilaire: *Correspondance de madame du Deffand avec la duchesse de Choiseul*. 2. V.

korszakban, minden létező viszonyok rémteljes összebomlásának, s a vérengző halálítéleteknek tragicus befejezésével találkozunk. És ha éppen Gramont hercegnőt, az egykorúak tanúsága szerint, gyakran személyének s állásának azon kíméletlen érvényesítése jellemzi, mely az „ancien régiment” a nép számos rétege előtt oly gyűlöletessé tette, ennek a rémtörvényszék előtti magatartása és azon szavai, melyekkel egy kínálkozó védőököt visszautasított: „életem nem ér föl egy hazugsággal”, még a hatalom és könnyű szerencse idejében való elbizottsága iránt is kíméletesebb ítéletre hangolja az utókort, midőn elismerni kényszeríti ezt, hogy az, mi csak elbizottságnak látszott, a fenyegető halállal szemben, még a nőknél is, férfias bátorsággá és hősiességé tudott átalakulni.

De valamint a forradalom előtti időkben a befolyások és állások gyors változása, melynek előidézésében némelykor az uralkodói önkény a tömeg későbbi önkényének útmutatója, volt halvány előképét képezte azon megrendítő csapásoknak, melyek a század végével a francia társadalom magasabb köreit érték, úgy azon lovagias hűség és határozottság, melyet némelyek az élet ily fordulatai irányában tanúsítottak, még a társadalmi könnyelműség alakjában is sejtették némileg azon bátor közönyösséget, mellyel utóbb, a sorsnak sokkal súlyosabb csapásait tudták az illetők elviselni. Choiseul herceg váratlanul, bár nem minden alapos ok nélkül, a király kegyét és bizalmát elvesztvén, hivatalaitól megfosztatott és Chanteloupba vonulásra utasított. Tüntetőleg zarándokoltak hozzá barátai. Esterházy Bálint, kinek katonai pályája, s azzal egész jövője az udvar jóakaratótól függött, azokhoz csatlakozott, kik a bukott miniszternél személyes ragaszkodásuk hódolatát tanúsítani siettek. Bármily része lett legyen ezen lépésében a divat befolyásának (mert a chanteloupi tisztelgés bizonyos körökben csakhamar divatossá vált), tagadhatatlan, hogy a gondatlan könnyelműséggel határos, önző utógondolat nélküli lovagiasság, mely ily lépésekben nyilvánulni szokott, a kor és társadalom jobb elemeinek egyik jellemző oldalát képezte. Szó volt, hogy Esterházy ezredétől megfosztassék, s csak a fiatal dauphine közbejárása mentette meg állását. — Mária Antoinette nem szűnt meg ezúttal is érvényesített jóakarátát iránta minden alkalommal kimutatni; a később oly szerencsétlen királyné ez időben még élvezte a fiataliságnak teljes elfogulatlanságát, dacára állása azon számtalan nehézségeinek, melyek súlyukat vele azon perc óta éreztették, midőn lábát francia földre tette. Szenvedései, melyeket nemes büszkeséggel és keresztyén megadással viselt, gyászos és bűnös kivégeztetése, életének egész folyama, mely az emberi nagyság és emberi elhagyatottság végletei közt mozog, egyaránt hódoló tisztelet s rokonszenves szánakozás varázsfényével környezék dicső emlékét. De az irányzatok változékonysága, s a pártszenvedély azon elfogultsága, mely Schiller szavai szerint „szereti elhomályosítani azt, ami fénylik és porba húzni, ami magasztos”, koronként elfordul a királyi vértanú utolsó éveinek megható és lélekemelő képétől, és a „gouillotine nemes áldozatának” alakját egy más Mária Antoinette, egy fiatal, könnyelmű, pazarló, szeszélyes női alakkal véli fölcserélhetni; az egyik magas erényeinek szellemi hatását, a másik gyöngeségeinek és hibáinak fölsorolásával hitte ellensúlyozhatni.

A szerencsétlen fejedelemasszony életének éppen ezen szakában érintkezett Esterházy legtöbbit magas pártfogónéjával, s így tehát nem lehet talán helytelen éppen ezen időszakot, és a fiatal királyné akkori állását behatóbban elemezni. Minden ellene irányzott megtámadásoknak kezdettől fogva bő alkalmat szolgáltatott azon ellenszenv, mellyel Mária Terézia leányát a francia udvar egy része fogadta. Ezen ellenszenv számos hagyományos, családi és politikai fölfogásokon alapulva, s az új francia-osztrák szövetség szerencsétlen hadi eredményei által élesztve, szülte nagy részben azon gyanúsításokat, ferdítéseket és rágalmatokat, melyek rövid idő lefolyása után, a fiatal dauphine minden lépését kísérték. Az akkori társadalom és az irodalom egy részének erkölcstelensége fogékony talajt nyújtott elterjedésüknek s azon könnyelmű hiszékenységeknek, mellyel sokan fogadták. Mert egy szellemileg megmérgezett légkörbe jutott a fiatal főhercegasszony, midőn a francia trón közelébe jött.

Versaillesban XV. Lajos arcképeinek egész sorozata látható gyermekségétől fogva aggkoráig, kezdve a ritka szépségű, elbájoló kifejezésű kis fiúnak mester kéz alkotta ábrázatán, a fiataliság, a férfikor időszakain át, mindinkább eltompuló szellemi kifejezéssel, míg annak vonásai, a közelgő vénség küszöbén még mindig fölismerhetőleg, elaljasodva, elkorcsosodva állnak előttünk. És

midőn így az uralkodó arcképein, eltekintve az idő rendszeres behatásától, az eredetileg ígéző arcvonásokat, mindinkább nem annyira az anyagi, mint a szellemi és erkölcsi hanyatlás félreismerhetetlen jeleivel látjuk alakulni, mintegy önkénytelenül az állam, a régi francia monarchia képe áll élénk, mely épp úgy átvette egy még dicső múltnak számos hagyományát, mint gyerek királya örökölte őseitől azon nemes arcvonásokat, melyeket sokan hajlandók voltak épp oly nemes szellemi tulajdonok zálogainak tekinteni. De sem az állam, sem királya, nem találtak oly vezénylő szellemre, mely mindkettőjükben föntartani, fejleszteni, éleszteni tudta volna azt, ami jóban és nemesben hagyományként rájuk szállott. Buja szenvedelmeinek és közönyös önzésnek esett áldozatul a király; lélektelen külszíné változtak az államélet hagyományai, s az életnek lüktető ereje, a romboló és feloszlató, nem a föntartó és élénkítő elemek és irányok felé fordulván, az előbbieknél támogatásában érvényesítette hatását. Anyagi hatalom szellemi tekintély nélkül, hagyományos intézmények, melyek előtt mindenki meghajlott, de melyekben vajmi kevesen hittek, külfény és benső rothadás, új eszmék és irányzatok, melyek a törvényszerű testésülés minden lehetőségét nélkülözték, végre az állam intézményeinek és a társadalom hagyományos szokásainak, a nemzetben uralkodó szellemi irányzatoktól majdnem teljes elszigetelése és pedig még azoknak is egy nagy részénél, kik a fejedelmet szolgálták vagy a társadalmi hagyományok előnyeit élvezték; — ez volt XV. Lajos Franciaországa, midőn Mária Terézia leánya az uralkodó család körébe lépett. Böven fejlődhetnek ezen viszonyok közt a személyes érdekek, aspirációk, cselszövények ellentétei, s könnyen képzelhető, mily kényesnek kellett lenni azok közepette, egy fiatal fejedelemasszony állásának, ki sem intézményekben, sem emberekben nem talált biztos támaszt. Növekedtek szerepének nehézségei, midőn XV. Lajos halálával 1774-ben, férjével trónra lépett.

XVI. Lajos, ki a szenvedésekben ritka lélek-nagyságot tanúsított, éppen csak tűrni és megbocsátani tudott keresztyéni odaadással és egy nemes lélek kedélyes méltóságával; míg a kormányzás terén érezte ugyan a fennálló viszonyok tarthatatlanságát, de sem szellemi tehetsége, sem jelleme nem volt képesítve annak fölismérésére, mi módon kellessék a létező bajokat orvosolni. Semmi sem veszélyesebb a politika mezején, mint ha azon érzelem, hogy valamit tenni kell, nem találja kiegészítését annak tiszta tudatában, mit kellessék tenni; mennél őszintébb ily esetekben az orvoslás szándéka, annyival nagyobb a tétovázás és kapkodás, s gyakran szeszély színében tűnik föl az, mi nem egyéb, mint a jó szándék határozatlansága ott, hol érvényesítésének gyakorlati eszközeiről van szó.

A királyné ellen fölhozni szokott vádak nagy részben, éppen csak állásának voltak következményei; az újabb időben feles számmal közzétett, életének éppen ezen szakára vonatkozó okmányok következtelenségeket, majdnem gyermekies ballépéseket tüntetnek ugyan élőkbe, de semmi olyast, mi későbbi időkben tanúsított nemes és magasztos tulajdonaival ellentétben volna. Fiatalságának minden balfogása korának vagy a pillanat benyomásának tévedése; melyek főleg csak a társadalmi és udvari viszonyok szűk, bár személyére nézve nem jelentéktelen korlátaiba ütköztek, anélkül, hogy magasabb törvényeket sértettek volna. A társadalmi viszonyok ezen terén találkozunk ismét Esterházyval, s emlékiratainak följegyzése, többek közt példát mutatnak a ballépések azon nemére, melyek, benső ártatlanságuk dacára, a szeszély és kedvenckedés színét viselve annyi balértelmezésre adtak alkalmat. — Gróf St. Germain az új hadügyminiszter, ki a kiváltságolt hadtesteket nem kedvelte, föl akarta oszlatni Esterházy huszárezredét, s midőn ebbeli szándéka a királyné közbenjárása folytán megghiúsult, Esterházyt, szerinte az ország legkellemetlenebb részébe szállásolta. „Versaillesbe siettem” úgy mond, „és elmondtam a királynénak, mennyire elvagyok kedvetlenül.” „Bízta azt rám” felelt a fejedelemasszony, „ön maga leend tanúja annak, mit mondandók a hadügyminiszternek”. Elhívatta a minisztert, és alig lépett ez a szobába. „Elég tehát”, monda neki, „hogy valaki iránt érdeklődjem, hogy kegyed magát hívatva érezze őt üldözni. Mért küldi Esterházy ezredét Montmédyba, mely rossz szállás, hová nem küldetik soha lovasság? Iparkodjék őt más valahol elhelyezni.” „De asszonyom”, felelé a megdöbbszent miniszter, „az intézkedések már megtétettek; lehetséges-e, hogy egy régi ezredet elmozdítsak és helyébe mást küldjek?” „Amint kegyed akarja; de intézkedjék úgy, hogy Esterházy meg legyen elégedve, s eljárásáról számoljon.” — Kétségkívül a személyes

beavatkozás ezen neme ily közönyös tárgyban nem volt nagy fontosságú, de bármennyire megfejthető is az akkori udvari szokások által, annak közvetlensége és határozottsága egyenes ellentétben áll azon általános irányzattal, mely a közigazgatás és kormányzat minden ágaiban, egyedül a közügy következetes számbevételét sürgeti. XIV. Lajos hangsúlyozta volt, hogy „az állam a fejedelem személyével összeesik”, de korában, minden egyéni hibái és tévedései dacára is, alig volt fejedelem, ki monarchiájának bel- és külállami dolgaiban személyét és személyes akaratát, annyira és oly következetesen azonosította volna azzal, mit helyesen vagy helytelenül, az állam valódi érdekének tartott.

Egyedül ezen fölfogás, mely az igényelt jogtekintélyt mindig a felismert köteleességhez méri, biztosíthatja a tisztán személyes uralkodás hatalmát. Ennek fölismerése mindinkább háttérbe lépett közvetlen utódjának kormánya alatt, s nem vala se reménylhető, se követelhető, hogy annak érzete vezessen mindig egy, a gyermekkorból alig kilépett fiatal királynét, főként ott, hol olyanokról volt szó, kik jóakarátát bírták. Állásának nehézségei és kellemetlenségei ellenében, egy kisebb, bensőbb részben a hagyományos és rideg udvari etiquette szabályainak mellőzésével választott társadalmi és baráti körben keresett szórakozást és menedéket, biztosságot és bizalmat. És valamint a személyek választásában, úgy azok érdekeinek előmozdítására és kívánataik teljesítésére nézve, jogosítottnak hitte magát csak hajlamát és szíve sugallatát követni.

Nem érezte, s koránál, bevégtetlen neveltetésénél, környezeténél fogva alig érezhette, mily szoros összeköttetésben állottak, főleg Franciaországban, a társadalmi viszonyok és befolyások a politikai ügyekkel; miben és mennyire érinték a személyes kérdések a közigazgatás rendszeres menetét, és főleg a már bonyolult pénzügyi viszonyok szigorú követelményeit. A társadalmi téren is, hol azoknak alakzata a tényleges viszonyoknak többé meg nem felelt, nem azok mellőzésében keresendők a hibák, melyeket a régi udvari pártok oly keserűen vetettek a királyné szemére, de igenis abban, hogy egy elavult rendszer helyébe nem más következetes fölfogás, hanem a pillanatnyi szeszély vagy az egyéni hajlam lépett, mely a dolog természeténél fogva, kevesek kedvéért, számosak hiúságát és önző igényeit sértette.

Barátjai, kiket nem mindig szerencsésen választott, nagy mértékben visszaéltek azon előzékenységgel, mellyel kész volt hozzájuk kegyességét és érdekeltségét kimutatni. Sőt egy része az udvari férfivilág azon fiatal tagjainak, a férfikörnek, mely őt a király beleegyezésével ez időben, bár csekély számban, de annál irigyeltebb bensőséggel környezte, s kiknek egyike éppen Esterházy Bálint volt, a királyné kedélyének gondatlan és tapasztalatlan érdekeltségét nemcsak az egyesek anyagi érdekeinek előmozdítására használta föl, de főleg arra is, hogy személyes hiúságuk kedvéért, Mária Antoinette iránti viszonyukat oly színben tüntessék fel a világ előtt, mely a valóságnak éppen oly kevésbé felelt meg, mint a trón méltóságának.

Számosak e tekintetben, a célzások és figyelmeztetések Mária Terézia, később József császár leveleiben; de csak az előre haladó kor, a tapasztalás és számos keserű csalódás, mely az önzést a fiatal királynéval a látszólagos barátok körében is felismertette, értette meg vele, hogy nem elég királyi és női méltóságát megóvni, mint azt minden alkalommal tette, midőn azt kétségbe vonták, de hogy kerülnie kell annak lehetőségét is, hogy ily alkalom előállhasson.

Esterházy Bálintot mindenestre kedvezően jellemzi, hogy bármikor említi a királyné baráti jóakarátát, nem felejt el soha, hogy királynéja volt.

Az évek folyama nem változtatta Esterházy kedvező társadalmi állását. Élvezte a király kegyeit, a királyné jóakarátát. Bármily bizodalmas viszonya volt is a király öccsével, az Artoisi gróffal, ki későbbi időben mint X. Károly lépett a trónra, — fölváltva Párisban és rocroyi parancsnokságában tartózkodott; de bármily fényes és kecsegtető alakban mutatkozott légyen is előtte az élet: a közlő vihar előjelei, az elégedetlenség és bizalmatlanság minden oldalról tornyosuló felhői, a növekedő nehézségek és az állami pénzügyek bonyodalmai nem kerülhették el figyelmét, s emlékiratainak kivonatai ebbeli aggodalmainak ismételve kifejezést adnak. — Nem lehet eziránti észrevételeitől a józanság és elfogulatlanság egy bizonyos mértékét megtagadni, de ezzel nincs kizárva azon felületesség, mely a nagy forradalom előestéjén a veszély okait, a pénzügyi zavarnak, az udvar hibáinak, a miniszterek szerencsétlen választásának, végre és főleg a modern bölcsészek vakmerőségének felemlítésével kimerítették tekinteli, — „mely

utóbbiak számukra egyelőre azokból alakítottak pártot, kik az amerikai háborúban részt vettek, később mindazon fiatal elemekből, melyek ez utóbbiak amerikai babérjait irigységgel tekintették, míg végre a bármi okból elégedetlenek egész seregével szövetkeztek.” Ezen fölfogás, mely szem elől téveszti, hogy a fönnemlített tényezők majd ugyanazon mértékben voltak a dolgok általános helyzetének okozatai, mint okai, s mely némileg társadalmi és politikai korállapot jelenségeit annak lényegével zavarja össze, annyiban bír némi történelmi jelentőséggel, amennyiben a szoroson politikai körökön és föladataikon kívül, de azokhoz közel álló, magasabb társadalmi körök benyomásait tükrözi vissza. És e nézetei éppen egyszerű és igénytelen kifejezések által válnak jellemzőkké. Nem sokkal behatóbbak vagy mélyebbek Esterházy ítéletei az ezen időszakban a kormány élén szereplő egyéneket illetően, kik megújuló sorozatban váltották föl egymást a közügyek vezérletében.

A személyes tekintély és a személyes tekintetek oly sokáig és oly kiválólag képezték Franciaországban az államügyek eldöntésének főtényezőit, hogy könnyen megfeythető, miként XVI. Lajos kormányzatának első felében, a növekedő nehézségek ellenében, szintén a személyváltoztatásban keresték első sorban az óvszert. És természetesen, bár kellő belátás nélkül bármikor is az egyes miniszterek nem látszottak alkalmasoknak sikeresen megvívhatni föladataikkal, mindig olyanokat ajánlottak megmentőknek, kik tulajdonaikban vagy irányzataikban a hivatalban lévők személyes ellentétét képezték. Esterházy futólag áttekinti azoknak hosszát sorát. Neckernek, kinek szerinte komoly magatartása, ékesszólása, az erény és erkölcsiség szüntelen hangoztatott kívánalmi, végre a divat biztosítottak egy időre lelkesedett követőket, második minisztériuma alatt elfogadott eljárását határozottan bűnösnek, s egyedül arra irányzottnak jellemzi, hogy állását, mint a nemzet minisztere, függetlenül a királytól és annak akarata ellenére is megőrizhesse; kétségkívül e tekintetben is azon körök hangulatának adván kifejezést, melyekben évek óta mozgott. Legbehatóbban és legtalálóbban jellemzi Loménie de Briennet toulousei érseket, kinek kormányra léptéhez sok reményt csatoltak, de ki szinte csak siettette a monarchia bukását, ezen férfiút, ki erélyes lépéseket tenni nem tudott, de merész elhatározásokat javasolt a királynak, melyek éppen a szándékolt eredmények ellentétét idézték elő; ezen kétségkívül eszes férfiút, kinek egyik főgondja volt, hogy jó hírneve sok oldalról terjesztessék, s kit barátai szüntelenül mint a közigazgatásban és a pénzügyi dolgokban legjártaabb egyéniséget emlegettek, ki egyedül volna képes az ország bajainak orvoslására. „Mi engem illet”, így végzi Esterházy Brienne érsekre vonatkozó megjegyzéseit, „én őt mindig jellemtelen embernek tartottam és képtelennek szembeszállani azon előreláthatatlan nehézségekkel, melyek a közdolgok kezelésében majd mindig előkerülnek. Egyébiránt kezdeményező képessége mindig mások eszméinek nyomában járt, melyeket maga számára elsajátított. Bensőleg zsarnok, bár szüntelenül hangoztatta a szabadság bölcsészeti kifejezéseit. Félénk, és előrelátás nélküli; a királynak oly ígéreteket és engedményeket javasolt, melyekről hitte, hogy kijátszhatja. Rosszul ismerte az embereket, s felölök való ítéletét azon körhöz mérte, melyben élt, és amely kizárólag állítólagos tehetségeinek némely jóhiszemű bámulóiból vagy olyanokból állott, kik hiúságának hízelegtek, s befolyása által hivatalokra és előmenetelre szert tehetni reményltek.”

A forradalom első fellobbanása, Valenciennesben találta Esterházyt, ki időközben Hallewyll grófkisasszonnyal házasságra lépett. Személyes tekintélye, s főleg a parancsa alatt álló ezredek fegyelme, egy időre lehetővé tették neki a rend fenntartását, olyannyira, hogy a menekülő francia hercegeknek, Artoisi grófnak, Condé, Angoulême és Berry hercegeknek, biztos utat nyithatott Namur felé; de az 1790-iki év kezdetén, a Valenciennes körül elhelyezett katonák fegyelmetlensége, valamint a népnek növekedő izgatottsága, oly tarthatatlanná tették állását, hogy nem maradt egyéb hátra számára, mint a hadügyminiszter rendeletére, melyet a királyné közbenjárása eszközölt volt ki, Parisba menekülni. Első lépései a Tuillériákba vezették őt, hol a királytól és királynétól áradó megilletődéssel fogadtattott: „Visszatértem lakásomba” — úgy mond — „a halállal szívemben.” Ezen párisi tartózkodásának jegyzetei némely fontos részleteket foglalnak magukban, melyek eddig a történelem előtt nem valának ismeretesek. „Monsieur de La Fayette” — mondja többek közt — „találkozni kívánt velem; nem utasítottam vissza fölhívását,

előbb a király és királyné beleegyezését megnyervén; találkozásunk alkalmával, hosszasan igazolta eljárását és biztosított engem a király személye iránti ragaszkodásáról, melyet mindazonáltal csak annyiban volna képes tanúsítani, amennyiben a fejedelem minden önkényes hatalomról lemondana; végig hallgatván őt nagy béketűréssel, azon kérdésre szorítkoztam, Cromwell vagy Monk szerepét akarja-e játszani, véleményem szerint mind a kettő rendelkezésére állván? Újólaj biztosított mennyire óhajtáná a rend tartós helyreállítását, és hogy kész volna az arra vezető eszközöket jelezni. — . . . Beszélgetésünket a királynak és királynénak jelentvén, fölhatalmaztattam, hogy másnap La Fayette-el újra találkozom; ez alkalommal egy jegyzéket vettem tőle át, melyben a király és a nemzet kölcsönös hatalmának határai ki valának jelelve; ezen jegyzék szerint a király megtartotta volna teljhatalmát a hadsereg fölött, valamint a bírák kinevezését, s az udvartartására szánt összeggel való rendelkezést illetőleg; a miniszterek a nemzetnek felelősek leendettek minden összegről, melyek a hadügy, tengerészet és a külügyek számára szavaztattak meg; a királyt illetve volna a béke és hadizenet joga, de a háborúra megkívántató rendkívüli összegek, a nemzet által valának megszavazandók; a katonatisztek nem bírnának semmi polgári hatósággal, és minden polgári hivatal választás útján lenne betöltendő. — Mindezen tárgyak csak nagy általánosságban voltak följegyezve; La Fayette óhajtá, hogy a király e jegyzéket helyeselje, azonkívül néhány nagykövet és M. de Bouillének tartományi parancsnokságától való visszahívását követelvén. A király azon véleményben volt, hogy a tett ajánlatok fölötte általánosak, s hogy azoknak nagyobb részletezése és szabatos körülírása szükséges. Visszatértem másnap La Fayette-hez, közöltem vele a király feleletét, s ő megígérte nekem, hogy a jegyzéket úgy módosítandja amint azt jeleztem Két nappal később kifejté azon óhajtását, hogy a királynéval találkozassék. Ezen találkozásnak, melynél a király is jelen volt, az vala az eredménye, hogy a király szabadkozott ugyan a jegyzéknek tőle követelt aláírásától, de annak helyébe késznek nyilatkozott egy más, sajátkezü irat kézbesítésére, mely által La Fayette biztosíttatnék, hogy a király teljesítendi követeléseit, ha a nemzetgyűlés, az általa javasolt intézkedéseket elfogadná. — Kevéssel ezután a nemzetgyűlésben a bírák kinevezésének kérdése került vitatás alá; La Fayette nem jelent meg a gyűlésben, melynek határozata szerint, a bírának a nép által kellett választatniuk, s a királytól csak megerősítettienők. Nem titkoltam el meglepetésemet La Fayette barátjai előtt, ki részéről újabb találkozást kívánt. – Beszélgetésünk fölötte rövid volt: „Önnek” — mondtam — „vagy volt szándéka a bírák kinevezését a király számára biztosítani, s nem volt képes azt keresztülvinni, vagy javaslatának keresztülvitele egyáltalában nem állott szándékában; az első esetben fölösleges, hogy a király engedményeket tegyen, melyek nem viszonzhatók, a másodikban nem kell és nem szabad neki kegyed ígéreteiben bízni.” Eléggé elégedetlenül váltunk el egymástól, s e naptól fogva nem akartam többé La Fayette-el bizalmasan találkozni Azon gondos elővigyázat, mellyel az üléstől elmaradt, midőn a bírák kinevezéséről szó volt, előttem tanúságul szolgált, hogy nincs elég befolyása a többségre, a király támogatására s hogy nem akarta veszélyeztetni tekintélyét, azáltal hogy a kisebbséggel szavazott volna. Meggyőződtem, hogy fölösleges volna vele további tárgyalásokat folytatni.” Ismeretes dolog, hogy ő ismételve megkísérelte, az akkori időben még fölötte befolyásos LaFayette-t, a királycsaláddal bizalmas érintkezésbe hozni; az itt oly részletesen és igénytelenül előadott, magának La Fayette-nek részéről kezdeményezett kísérletnek mindazonáltal alig van valahol nyoma, s feltehető, hogy Esterházy épp azért választotta ez alkalommal közbenjáróvá, mert társadalmi viszonyai és összeköttetései az érintkezést könnyítették, s mert az udvarnak kedves, megbízható híve volt, anélkül, hogy akár mely politikai szerepet vett volna igénybe.

A forradalom idejebeli emlékiratokban és levelezésekben a király esetleges lemondásáról és arról, hogy ezt az udvar komolyan tárgyalta volna, ritkán vagy nem is történik említés. És mégis ezen lépés lett volna, főleg ha sikerül a trónörököszt előbb Párisból eltávolítani, talán az egyedüli, bár kétségkívül vészteljes eszköz, az állások ama belső ellentétének és kétszínűségének tisztázására, mely a forradalom vérengző és rémteljes fejlődésének egyik főokát képezte. — Esterházy e tekintetben egy jelentékeny adatot említ: egy alkalommal 1790. a királyné figyelmét egy károsnak és veszélyesnek tartott, kir. rendeletre fölhíván, azt a feleletet vette, hogy ezen rendelet tartalma tisztán alaki természetű, s hogy a király annak intézkedéseit (melyek a nemzeti

kokárda kötelező viseletére vonatkoztak) csak ezen föltevésben és értelemben szentesítette. Midőn a rendelet szövegének későbbi gondosabb áttekintése folytán kétségtelenné lőn, hogy egy közönyös alaki intézkedés színe alatt, fontos elvi kérdések akartak melleleg eldöntetni, s döntettek el tényleg, a király élénken panaszkolta miniszterei kétszínűséget és rosszhiszeműségét, végre könnyekre fakadt tarthatatlan állásának érzetében. „A királyné” mondja világosan Esterházy „fölszólította volt, hogy mondjon le a koronáról, melyből mindennap leszakítatik egy-egy fényes díszjel. De a szerencsétlen fejedelem nem bírt elég jellemerővel, hogy egy erélyes határozatot elfogadjon.” A lemondási eszméhez legközelebb állottak a szabadulási kísérletek, ki valaha figyelemmel követte a varennesi menekvés szomorú fordulatait, melyek a történelem letragicusabb jellegű esetlegességeihez és emlékeihez tartoznak, nem fogja érdeklődés nélkül fogadni a következő részleteket, melyek a még egy fél évvel előbb kínálózkodó lehetőségeket tüntetik elő. Az udvar St.-Cloudba vonult vissza, a király az utóbbi hónapokban az októberi események után nem vadászott többé, de rendszeren lóháton tett kirándulásokat, melyek alkalmával nagyobb részt meghitt emberek kísérték. Rendszerint fölötte sebesen lovagolt. — „Egy nap a st.-cloudi magaslatokon menve ki a vésineti erdőbe jutottunk és egyenesen ellenkező irányát követtük azon helyiség felé, melyhez voltak a váltásra szánt lovak rendelve. Mindinkább meggyőződünk, hogy a király Maisons felé menekülni akar, s ott a királynéval találkozandunk, ki maga részéről sétájára szinte kocsikat rendelt volt. Eltökéltünk magunk közt, hogy ámbár csak vadászkezeinkkel voltunk ellátva, megtámadandjuk a történetesen velünk lévő és jól fölfegyverzett nemzeti őrtiszteket, ha a király átkelését a Szajrán meg akarnák akadályoztatni. A király váratlanul megállította lovát s a visszatérésre megtette intézkedéseit. Rendeletei meghíúsíták reményeinket; de mennél többet eszmélkedtem az akkori lehetőségek fölött, annyival szilárdabbá lett meggyőződésem, hogy a kedvező eredmény könnyen biztosítható lett volna. Visszatérve, megemlítettem a királynénak meghíúsult reményeinket és mennyire szükségesnek tartom a menekvési elhatározást addig keresztülvinni, míg arra a királyi családnak még némi személyes szabadsága marad. Osztotta nézetemet; de kijelenté, hogy nincs reménye előbb rábírní a királyt annak elfogadására, míg lehetetlenné nem váland, azt keresztülvinni; saját személyét illetőleg, kijelentette, hogy soha sem váland el a királytól, s hogy el van tőkélve azon sorsban osztozkodni, melyet a végzet férje számára föntartott.”

Élénk és jellemző ellentétet képez ezen komoly előérzetekkel és aggodalmakkal, a párisi nemzetország ingerült neheztelése azért, mert a király egy nap szürke felső-öltönyben, és nem vörös egyenruhában jelent meg hadiszemléjükön mint az a francia királyi gárdák s katonái hadgyakorlatainál szokásban volt. La Fayette kötelességének hitte a királyt ezen ingerültségről azon megjegyzéssel figyelmeztetni, hogy fogadtatására nézve semmi kezességet sem vállalhatna, ha a legközelebbi alkalommal ismét szürke felső-öltönyében jelenne meg, s másodízben sem csillapult egészen a nemzetország ingerültsége, mintán a király aranyaszomántos, nem pedig azon arannyal hímtett vörös egyenruhában jelent meg, melyet követeltek.

Mennyivel komolyabbakká s aggasztóbbakká lettek az idők, mennyivel bonyolultabb a politikai dolgok menete, annál inkább kellett az oly kiválólag társadalmi és udvari jelentőségű egyéneknek, mint Esterházy Bálint, háttérbe szorulni. Az Artoisi gróf ismételve híttá őt magához. Miután azonban elhatározását a király és királyné jóváhagyásától tette függővé, a fölszólításoknak egyelőre nem volt sikere. A szerencsétlen királyasszony nem bízott a francia hercegekben; azt hitte, hogy föllépésükben csak a polgári háborúnak, s tarthatatlan állapotok egyszerű visszahelyezési kísérleteinek veszélyeit kell tekintetbe venni, s jóhízemű bár téves fölfogásával, mely számos újabban napfényre jutott okmányból derült ki, a rend helyreállításának egyedüli eszközét hosszú ideig az európai hatalmak összhangzó föllépésében vélte föltalálhatni, melyek a francia pártokon kívül és fölül állva: a francia bel- és alkotmányos kérdések részleteibe nem avatkozva, egyedül az európai rend és a nemzetközi viszonyok igényeinek hangsúlyozása által, legkevésbé valának sértendők a francia nemzet önérzetét. Az események menete e reményeket és fölfogásokat mindinkább megcáfolván, Esterházy az 1791. év első felének vége felé, úgy látszik a

király és királyné inkább hallgatag, mint egyenes jóváhagyása folytán, jogosítva érezte magát, az Artoisi gróf ismételt fölhívásának engedve, Párist elhagyta.

Coblentzben találkozunk ismét vele. Följegyzései újabb tanúságot nyújtanak a francia hercegek és menekültek, s az európai nagy udvarok többsége közt levő azon ellentétéhez, melytől a francia közvélemény és a forradalmi francia történelmi irodalom rendszerint elszoktak tekinteni. Nehezteléssel említi főleg Leopold császár állítólagos közönyösségét. Már a kölni választó fejedelem, a császár öccse, figyelmeztette őt, hogy ezen oldalról hatályos támogatásra ne számoljanak a francia hercegek, a császár egyéniségét illetőleg elmésen inkább, mint találóan, megjegyvezve: „Bátyám olyan ember, ki nem tudja azt mondani ‚nem‘, de ki még kevésbé tudja érvényesíteni az igen-t.”

Esterházy a királynak meghiúsult menekvés kísérlete után, az Artoisi grófot Bécsbe kísérte; itt a császárnál egy hosszabb beszélgetés folytán, fölfogásainak megfelelőbb hangulatot vélt föltalálhatni, mint várta. Kaunitz hercegnél egyedül agg korának tulajdonítá azon óhaját, hogy a bécsi udvar minden tényleges beavatkozástól tartózkodjék, miben egyébiránt csatlakozott, miután a híres államkancellár, a francia forradalmat illetőleg, elvileg nem azon a téren állt, mint amelyen Esterházy hitte. Megemlíti, hogy más befolyásos egyéniségek, nevezetesen Spielman báró, Franciaország gyöngítését nagy előnynek tekintik az osztrák házra nézve, és hibás politikát látnának minden lépésben, mellyel ez, régi vetélytársa fényének és hatalmának helyreállítását előre mozdítná. Ezen nézetek a fejedelmek pillniti összejövetelénél is éreztették befolyásukat, s csak hosszú harc után sikerült Calonnenak, a volt francia miniszternek s az Artoisi gróf megbízottjának, a francia hercegek, s az emigráció nézeteinek, bár fölötte szerény mérvben, befolyást szereznie.

Bizodalomuk és reményeik most főleg Szt-Pétervár felé fordultak. Már Pillnitzben figyelmeztette őket az Oroszországból érkezett Nassau herceg, hogy Katalin császárné élénken érdeklődik a francia ügyek iránt, s hogy nem lévén semmi érdeke Franciaország gyöngítésében, üdvös befolyást gyakorolhatna a koalícióra, sőt hogy kész volna, a francia hercegeket személyesen is segíyezni. Ugyanazon oldalról megjegyzték, hogy hiba volt senkit sem küldeni a császárné udvarához, s hogy a pillniti eseményék jelenleg kedvező alkalmat nyújtanak ezen mulasztás orvoslására.

Esterházy szemeltetett ki ezen megbízásra. Szabadkozott némileg az akkori időben fárasztó út és megbízás ellen, de végre engedett és útnak indult. — Katalin császárné, ki élénken pártolta volt a francia szellemi mozgalom kezdeményezőit és bölcsészeit, Voltaire-rel, d'Alembert-rel, Grimm-el levelezett, Diderot-t nyílt karokkal fogadta, a forradalom óta valóban megváltoztatta némileg eljárását és élénk érdeket tanúsítva a francia hercegek és menekültek iránt, minden módon siettetta a koalíció erélyes föllépését. De birodalmának geográfiai fekvésénél fogva ezen érdekeltsége tényleg inkább csak egyes személyek, mint maga az ügy előnyére érvényesülhetett, s alig volt ment azon utógondolattól, hogy Nyugat- és Közép-Európa háborús bonyodalmai neki más politikai céljai keresztülvitelére szabad kezet nyújtanak. Ezen irányzatok befolyása alatt kellett szükségképp Esterházy küldetésének is lefolynia.

Pétervárra megérkezte után tüstént írt Zouboff tábornoknak Katalin császárné akkori és utolsó kegyencének, tanácsát kérve, mi módon nyerjen maga számára kihallgatást a felségnél, miután a francia megbízottnak, kit lelkesedett forradalmárnak ismert vagy ismerni vélt, közbenjárását igénybe nem vehette. Zouboff feleletét véve, hogy ő maga fogná őt a császárnénak az Hermitageban bemutatni. „Megjelentem” — úgymond — „és találkoztam vele, ki elem jött, egy zárt ajtónál megállván, s azt fölnyitván, monda nekem, „itt van ő felsége” és evvel visszavonult. Alig lettem urává ezen rendkívüli bemutatás fölötti meglepetésemnek, siettem átadni ő felségének, a néki szóló levelet, megjegyvezvén, hogy utasítva vagyok, legnagyobb bizalommal viseltetni magas személye iránt, tanácsát kérni ki a hercegek számára, s végre rendelkezése alá bocsátani több okmányt, melyek terveiket tartalmazták és helyzetekre nézve némi fölvilágosításokat nyújtottak. Kérdésére, kezemenél vannak-e az irományok, s feleletemre, hogy igen és hogy azokat Zouboff tábornoknak leszek átadandó, rögtön monda: „Nem, adja azokat nekem, kényelmesebben olvasandom.” Karszékben ülve, s fölszólítván, hogy ugyanazt tegyem,

kezdett a dolgok állásáról kérdezősködni. Őszintén feleltem, s látván, hogy bizalmamat kegyesen fogadja, szabadságot vettem, kijelenteni, hogy ezen magas személye iránti határtalan bizodalammánál fogva, kész vagyok közvetlenül néki részletes utasításaimat is kézbesítem. Nevetve vette át azokat, szólott családomról, nagybátyámról, kit ismert volt Magyarországról, a pilnítzi dolgokról; összehasonlítja a szász udvari szertartásokat azon igénytelen fogadtatással, melyben részesített; fölszólított, hogy ha nincs más dolgom, nézzek meg egy kis színi előadást, melyet belső termeiben rendezett, s a melyben mindössze is csak kevesen veendnek részt. Köszönetemet kijelentvén, kérdezett, ismerem-e Cobentzl grófot, a császár nagykövetjét, St.-Priest grófot és Stedingk báró svéd megbízottat? Felelém, hogy az első némileg atyámfia is (anyja Pálffy leány lévén), hogy jól ismerem a másikat, a forradalom áldozatját, mint saját magam is az vagyok, s hogy a harmadiknak ezrede, annak idejében, hainauti parancsnokságom közelében volt elhelyezve, minek folytán a három említettek estélyére elhívatván, ajánlkozott, hogy időközben kis remetelakját megmutatja. Keresztülvezetett számos termen, melyekben a legjobb mesterek remekei fénylettek . . . de beszélgetésünk oly kellemes és oly víg volt, hogy a művészet minden benyomásait némileg elhalványíták, s egészen el valék foglalva magatartásával s azon összehasonlítással, melyet önkénytelenül tevék egyszerűsége s világhírű dicsősége közt, és modorának kelleme egy nehezen leírható érzelmet keltett keblemben. . . Végre visszatérünk a billard-terembe; a császárné helyet foglalván, Zouboff tábornok mellé ült, míg részemről, parancsára szinte helyet foglalván, egy üres karszéket hagytam magam és a fejedelemasszony közt. A beszélgetés élénken folyt, míg Cobentzl megérkezvén, s mellettem, kit St.-Priest grófnak tartott, elmenvén, a császárné közt s köztem helyet foglalt. A felség kérdésére, tudja-e ki szomszédja, mintegy eszmélkedve monda: „Oh, azt hiszem, hogy Esterházy gróf.” „Ő az”, felelé a császárné, „ölelje meg tehát rokonát”. Néhány perc múlva a színterembe menénk; az első darab alatt, a császárné szüntelen vagy az egyikkel vagy a másikkal beszélgetett, mindig ritka vígsággal és igéző modorral. Unokái (a későbbi Sándor császár és Konstantin nagyherceg) is jelen voltak; a nagyhercegek idősbike 14 éves, 16 évesnek látszik s kitűnő szépségű; a másik nem oly szép, de teli élénkséggel és jellemző vonásokkal bír. Nagyanyjuk végtelenül látszik őket szeretni. A színi előadás bevégezte után, elkísértük a császárnét egy teremig, hol orosz köszöntéssel vált el tőlünk. Meghajolván mint a férfiak vagy helyesebben mint az apácák, szobáiba visszavonult.”

Ezen élénk, de némileg felületes udvari képpel válunk el mink is Esterházytól, kinek emlékiratai, vagy legalább azoknak közzétett kivonatai ezzel végződnek, megemlítvén még azon jóakaratot, melyet minden oldalról tapasztalt Oroszországban; de politikai szerepléséről és megbízatása, eredményéről nincs többé részletes tudomásunk. Hosszasabb ideig élt Volhyniában, míg később a francia-orosz háború kitörte folytán, Angliába visszavonult és ott, mint följebb mondók, 1806-ban meghalt.

Esterházy egyénisége nem kiváló, inkább udvari és társadalmi, mint katonai vagy politikai volt, s feljegyzései is, amennyire azokat ismerjük, inkább társadalmilag jellemzők, mint történetileg jelentékenyek. Azon elvek, melyeket szolgált, azon irányzatok, melyeket képviselt, alig tarthatnak korunkban, általános rokonszenvre számot. A francia emigráció, melynek soraiban vele utolszor találkozunk, nem volt, s nagy számánál fogva nem is lehetett, tagjai magatartásában, minden selejtes elemektől ment; némelyek könnyelműsége és elbizottsága gyakran ellensúlyozta másoknak önzetlen odaadását, vallásos türelmét és nemes méltósággal viselt szenvedéseit. De midőn a rodostói bujdosónak unokáját, ki más ügynek és irányzatnak volt híve, mint elődje, életének végnapjaiban, új hazájának politikai mozgalmi folytán, szinte mint menekültet, látjuk távol annak szeretett földjétől, elhalni, nem lehet meg nem indulnunk az emberi dolgok változékony, s változó külalakjok dacára mégis oly gyakran ismétlődő fordulatán, s reményijük, hogy alig csalatkozunk, ha azt hisszük, hogy minden véleménykülönbség dacára, a jobb keblek egyhangú rokonszenves méltánylására tarthat számot az olyannak emléke, ki férfiasan ragaszkodik kitűzött zászlajához s nem a fölkarolt ügy külsikeréhez méri hűségét.

VERESMARTI.¹

1877.

Már hosszabb ideje, hogy ez önéletrajzot hazánk egyik lelkes és tudományos főpapja fölötté érdekes történelmi bevezetés kíséretében közzé tette. A történelmi és hittani dolgokkal foglalkozó körökben jelentőségét nem ismerték féke, röviden és megérdemelt méltánnyal megemlíttetett a lapokban is, de tárgyánál és némileg terjedelménél fogva, alig hívhatta föl a nagyobb közönség részvétét. És mégis, kellő figyelemmel tekintve, van benne mind történelmi, mind lélektani tekintetben elég, mi azt épp oly érdekes, mint tanulságos olvasmánnyá teszi. Egy protestáns lelkészből katolikussá lett egyszerű kanonok életéről és vallási küzdelmeiről van itt szó, ki az akkori felekezeti irodalom terén kitűnő szerepet játszott ugyan, s előadásának élénkségevel, írásmódjának velősségével mint a magyar próza alakulásának egyik sikerkoronázott úttörője még ma is leköti figyelmünket, de ki ezért mégis csak szűk körben mozgott és korának eseményeire soha döntő vagy csak észre is vehető befolyást nem gyakorolt. És magának ezen szerény életpályának lefolyása is csak olyan eszmék, érzelmek, lelki belharcok és külső összeütközések körüli forog, melyek jelentőségét az illető egyénre vonatkozólag senki sem vonandja ugyan kétségbe, de melyek fontosságukat belérzelmeinek őszinteségéből és komolyságából meríték, a nagyobb körökre, főleg napjainkban, csak közvetett érdekléssel bírhatnak, amennyiben a fogékony emberi kebel azon eszméket, melyek korának és az őt körülvevő társadalomnak legfőbb mozgó elemei, gyakran öntudatlanul tükrözi vissza. Ezen összeköttetés egy kornak általános és az egyéneknek szellemi irányzata közt gyakran annál tanulságosabb, mennél igénytelenebből nyilvánul az. Ez értelemben helyes Johnsonnak állítása, hogy az életírási följegyzések az irodalom legtanulságosabb és legélvezetesebb alkotásai közé tartoznak.

Azon aggodalmak, melyek a jelen esetben a felekezeti béke szempontjából Veresmarti kéziratának közzététele ellen felhozattak, elenyésznek a történelmi tárgyilagosság ama főkívánalma előtt, hogy igyekezzenek a jelenkor a múltnak harcaival és szenvedélyeivel közelebbről megismerkedni, s tanulja azokat történelmileg megérteni, anélkül, hogy átvinné azoknak túlkapásait a jelenkor nézetellentéteire, s anélkül, hogy a történelmi múlt szenvedélyeinek hagyományaiiban inkább keresné a nap harcának élénkítő táplálékát, mint a tapasztalás kijózanító tanulságát.

A jelen esetben egyébiránt a nagyérdemű kiadónak épp oly mérsékelt, mint méltányos bevezetése, melynek talán egyedüli gyöngéje az, hogy hősének élete, a kor folyamához és eseményeihez mérve, nem nyújt a terjedelmes rajzhoz eléggé téres alapot, a felekezeti félreértés vagy ingerültség lehetőségét úgy is teljesen kizárja. Nem óhajtunk a felekezeti kérdések kényes terére lépni, de magának az életírásnak főtartalma, Veresmartinak a katolikus hitre való áttérése, alig teszi lehetővé, hogy azt teljesen elkerüljük. De e tekintetben van annak egy oldala, mely figyelmünket kiválólag igénybe veszi, új tanúságot szolgáltatván ahhoz, hogy a szellemi és kedélyi élet jelenségei némelykor egy titkos láncolat által vannak egymással összekötve, bármennyire eltérők legyenek is különben a korszakok, külviszonyok vagy maguk az irányzatok, melyek befolyása alatt fejlődnek azok. Így a katolikus vallásra áttért protestáns Veresmarti fellépésének némely árnyalatai egy, a katolika egyház kebelében fejlődött jelentékeny mozgalomnak, a Jansenismusnak és főleg a Portroyali apácák történelmének némely jellemző részleteire emlékeztetnek. Midőn ugyanis Veresmarti, protestáns létére, a legtiszteletreméltóbb lelki harcok közt, szüntelen követeli hittanár társaitól, hogy cáfolják meg ellenvetéseit, nyugtassák meg aggodalmait, mert ha ezt tenni képesek, nem szándékozik soraikból kilépni, egyházukat elhagyni, feledi, hogy a meggyőződés és meggyőztetés, eltekintve kölcsönösen fölhozott okok benső valóságától, mindig egyéni dolog, mely az emberi kebel mélyében fejlődik és abban veri

¹ *Veresmarti Mihály megtérése históriája. Bevezetésül Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkáihoz.* Korrajz a hitújítás idejéből. Írta Ipolyi Arnold. Budapest, 1877. 8. r. 502. és 358. l. (Régi magyar egyházi írók I. kötete).

gyökereit, s hogy e szerint ő oly vallásos tekintély eldöntését veszi igénybe, mely képes legyen a tisztán egyéni felfogás hatalmát ellensúlyozhatni.

Veresmarti kételyeinek és ellenzéseinek kiindulási pontja pedig éppen az, hogy meggyőződése szerint a protestáns egyházban ily tekintély jogosan nem létezhetik. Épp úgy a Port-royali apácák is, midőn azt állították, hogy ők nemcsak vallásuknak s egyházuknak, hanem egyházi főnökeiknek is minden rendeleteivel s parancsaival egyetértenek, s azok iránti bódulatukat elvileg ki is nyilatkoztatták ugyan, de a kérdések részleteire nézve tényleg eltérő felfogásaikhoz lelkiismeretesen ragaszkodtak hasonló, magában ellentétes állást foglaltak el, mely az illetőkre nézve, az adott egyházi viszonyok közt, a valódi gyökeres megoldás lehetőségét majdnem kizárta. — A megoldás Veresmartira nézve a kathohka hitre való áttérés volt. De a mennyivel őszintébbek és mélyebben gyökerezők is az egyénre nézve a vallásos meggyőződés végalakulásának ily benső harcai, annival nehezebb azoknak kellő és elfogulatlan méltánylása az olyanok részéről, kikkel ő egy téren állónak hiszi és vallja magát, habár eszmemenetének következményei őt, gyakran öntudatán kívül, már egy egészen eltérő alap elfogadására vezették. Még nehezebbé lesz az érintkezés, ha oly egyéniség forog kérdésben, minő volt kétségkívül Veresmarti, kiben a vallásos buzgalom és áhítatosság nemcsak ésszel s tudománnyal, de túlradó lelkesedéssel és eréllyel is párosult, s ki azonkívül az akkori egyházi polémiák nem éppen gyöngéd iskolájában nevelkedett. Úgy hisszük, az áttérését megelőző viták, zsinatok, szakviták alkalmával nem egy tanártársa vagy főnöke lett volna hajlandó a maga szempontjából Veresmarti személyére alkalmaztatni azt, mit későbbi időkben a kedélyes Perefije püspök az előtte elvileg meghajló, de tényleg, s a kérdések részleteire nézve vele szüntelenül vitázó Port-royali apácákról mondott, hogy „szentek mint az angyalok, de elbízottak mint az ördögök.” És mégis, ezen látszólagos elbizottság nem annyira az egyén jellemének hibája, mint inkább következménye azon szellemi ellentétnek, mely ott mindig nyilvánul, hol valaki újonnan fejlődött lelkiismeretbeli meggyőződését vitatja, de még sem tud elválni nézeteinek régiebb alapjától és alakjától, habár ez az előbbinek érvényesítését ki is zárja.

Semmi sem viselheti könnyebben magán a megátalkodott elbizakodás színét, mint egy önmagában bensőleg ellentétes, de az illető által olyannak még föl nem ismert álláspont lelkesedett védelme.

Ha már a lélektani szempontról a történelmire megyünk át, Ipolyi püspök bevezetése nagyobb mértékben híja föl figyelmünket, mint magának Veresmartinak megtérési históriája. Mély tudománnyal, bő olvasottsággal, ritka tárgyilagossággal élőkbe állítva látjuk itt Veresmarti korszakának képét; vallási, politikai, társadalmi tekintetben megfejtve találunk minden célzást, élethűn rajzolva minden szereplő egyént, s kitűnőket épp úgy, mint a szerényebb állásúakat, az országnagyokat és államférfiakat csak úgy, mint a szerény tudósokat s a bel- és külföldi hittanárokat, Forgách bíbornokot és Pázmány Pétert épp úgy, mint Súrít vagy Taksonit, Bellamint és Jampianust épp úgy, mint Parenst. És mily beható figyelemmel s kritikai lelkiismeretességgel vizsgáltnak és határozatnak meg az események színhelyei, mily gazdagok és érdekesek az irodalmi és bibtiographiai adatok! Ritka mintáját bírjak ezen bevezetésben a monographiai dolgozatok azon nemének, mely éppen a történelmi társulatnak képezi egyik kedvenc föladását s melynek hivatása mintegy egyéníteni és ez által élénkíteni az általános történelmi vonásokat. Magának Veresmartinak, a tárgy dacára is eléggé drámai előadása épp ezen bevezetés által nyer valódi életet és jelentőséget.

Minden vallási mozgalom szellemi tényezői közt épp úgy ügyelembe veendő a kedélyi befolyások, mint a tisztán észbeliek. Egyik tényező sem zárja ki a másikat, hatásuk gyakran egy nyomon jár, míg máskor majd az egyik, majd a másikkal befolyása érezhető túlnyomólag. Legtöbbnyire a kedély mélységén és bensőségén alapul a vallási érzelmek buzgósága, őszintesége és melegsége, melyet az észnek működése előkészít és támogat ugyan, de egy maga nem pótolhat. Hazánk vallási mozgalmait a kedély szempontjából tekintve, Magyarországon is minden felekezeteknél kétségkívül éppen annyi meleg, őszinte vallásos érzelm és meggyőződés létezett, mint akármely más országban. De (amennyiben e kényes kérdések irányában egy majdnem teljesen hívatlannak szabad egyéni benyomását kifejezni), alig tagadható, hogy ott, hol a tisztán

észbeli tevékenység befolyásáról van szó, a vallásos meggyőzések és a felekezeti alakulások képzésénél hazánkban az akkori szellemi mozgalmaknak főleg csak egy oldala volt képviselve, mennyiben a kölcsönös felekezeti nézetek és hittételek alapossága és belértéke rendszeresen sokkal inkább tisztán hittörténelmi és alaki, mint bölcsészeti és transcendentalis szempontból vétettek vitatás alá. Veres-marti megtérése történetében az ellentétes felek egyaránt át vannak ezen eszmétől hatva. Kétségtelen, hogy ezen szempontok érvényesítése jellemezte Európaszerte a reformáció első korszakát, de ezen uralkodó irányzat mellett már akkor is mutatkoztak sok helyütt talán nagyobb mértékben, mint nálunk, azon mélyebb vallás-bölcsészeti aspirációk, melyek későbbi időben a vallási ellentétek vitáiban oly hathatósan fejlődtek, míg hazánkban a mi bölcsészeti vita csak a pozitív vallás határain belül volt is, az a legtöbbször, fejlődését és bevezetését ezen határokon túl kezdte mind inkább keresni.

S habár a vallási mozgalmak ezen oldala nem szorítkozott kizárólag Magyarországra, a magyar reformáció és ellenreformáció korának sok jelenségeit megfedi. Számos előkelő családnak a XVII. század folyamán a katolika hitre való visszatérése, melyet rendszerint nagy részben vallásos közönyösségnek, nagyravágyási kombinációknak vagy más külső okoknak szokás tulajdonítani, tán némileg az által is előmozdított, hogy a reformáció tanainak elfogadása alkalmával a vitázó hitfelekezetek ellentéteit főleg az egyik és másik részről fölhozott tényleges és alaki okok alapján vélvén megítélendőnek, az újólag vagy új színezéssel fölhozott színleges okoskodásokban könnyen találunk elegendő indokot vallásos nézeteiknek, vagy helyesebben felekezeti állásuknak módosítására.

Fölötte jellemzők e tekintetben Forgách Ferencnek szavai, melyeket Komjáti samarjai superintendenshez intézett, midőn Veresmarti dolgában nála megjelent. Hazánk felekezeti harcainak és vallásos mozgalmainak itt jelzett oldala kétség kívül nem meríti ki azok valódi jellemét; fejleményükre és annak különböző korszakaira mindenesetre még számos más általános és egyéni, szellemi, felekezeti és politikai tényezőnek volt döntő befolyása, de nem akartuk fönt említett történelmi megjegyzésünket elhallgatni, mert az Veresmarti történetének átolvasásánál, mintegy önként kínálkozik és bizonyosságul szolgál arra, hogy tárgyának egyszerűsége és egyhangúsága dacára mennyi anyagot nyújt az Veresmarti kora irányzatainak és szellemének többoldalú méltánylására. Messze túl mennénk szerény ismertetésünk és megbeszélésünk határára, ha a t. kiadót, mindazon részletbe követnők, melyeket a személyeket illetőleg épp azért hoz föl, mert helyes történelmi érzetétől vezetett, tisztán állott előtte, hogy mennyire jellemző Veresmarti megtérése történetének története a szerző korára nézve, nem az által, hogy bővebb vagy új adatokat hoz föl, de igenis az által, mert a történelmi élénkítésre termékeny talajt nyújt. Ha a kiadónak tudománya és buzgósága a személyes és tényleges fölvilágosítások és jellemzések terén még bővebb és gazdagabb eredményeket aratott, mint melyekkel a kedvező talaj kínálkozni látszott, fogadjuk azokat kétszeres köszönettel, annyival inkább ott, hol, mint a jelen esetben, a ritka irodalmi tökély a tárgy érdekességével párosul.

Legyen szabad e tekintetben rövid ismertetésünk végén főleg Forgách Ferencz bíbornok alakjára utalni, mely élénk életvalósággal domborodik ki a kor szereplőinek mesterkézzel rajzolt alakjai közül. Akármiképpen vélekedjünk is ezen eszes és erélyes férfiúról, kiből híres családja fényének és hatalmának érzete a buzgó és tevékeny főpap öntudatával egyesült, helyeseljük bár vagy kárhoztassuk föllépését, nézeteit, vallásos és állami politikáját, nem fogjuk könnyen fogadni, hogy a magyar történelem egy nagy jelentőségű és befolyású egyénisége az utókor számára kitűnő élethűséggel ismét föllelevenített. És éppen ezért nem csekély, már öntudatlan érdeme az öreg Veresmartinak, (ki egyébiránt mint számos irodalmi és történelmi idézései, adomái stb. gyanítani engedik, abban nem kevésbé gyönyörködött, sőt talán némileg büszkélkedett volna is), hogy „megtérése története” által hazája története egy érdekes időszakának ily módon lett föllelevenítésére alkalmat szolgáltatott.

DANTE.

1878.

Több mint hatodfél százada múlt, hogy Dante Divina Commediája az olasz nyelv és költészet alapjait megvetette.

Voltak Dante előtt is kezdemények az olasz költészetben, főleg a Provence trouvèra nyomán és azokkal karöltve; előtte és körülötte alakult és fejlődött a nyelv és költészet; de neki volt fenntartva, hogy mind a kettőre lángesze bélyegét nyomja s személyében nemzete költészetének megalapítóját és legnagyobb költőjét egyesítse.

Annyi évszak lefolyása alatt, fő műve hatásának, fölfogásának és népszerűségének sok változáson kellé átmennie. És pedig annyival inkább, mert a Divina Commedia, míg költői belbecsét a költészet legmagasztosabb elemeiből merítette, tartalmában, tényleges alapjában és külső alakzatában saját kora eszményeivel, politikai, vallásos és tudományos eszméivel állott a legszorosabb összefüggésben.

A XIV. században tanszékeket állítottak magyarázására, s Boccaccio az elsők közt volt, kiket a firenzei köztársaság kormánya e feladattal megbízott; de azon arányban, amint Olaszország földén a viharos közélet, a köztársasági szellem, a középkor erélyes, bár durva szenvedélyei a fejlődő jóllét, az egyeduralom megszilárdulása, az élet könnyű élvezete s az udvarok növekedő fénye által háttérbe szorítottak, a komoly gondolatok, az elvont philosophiai és vallási aspiratiók költőjének is háttérbe kelle némileg szorulnia. Neve tisztelettel említettett, egyes sorait s nagy műveinek episodjait folyvást idézték még, büszkén állítottatott a nemzeti dicsőség élére, Rafael *Parnassójában* és *Disputájában*, a költők és philosophok fényes csoportjában szemléljük őt a Vatikán falain; de az Ariosto és Tasso Olaszországa nem a Dante Olaszországa volt többé! Némely kiváló egyének, kik szellemök és jellemök fő vonásaiban közel rokonságban voltak, mint Michel Angelo, érezték és hirdették nagyságát, de az általános ízlés mind inkább ellentétben kezdett állani e költői nagyság összes magasztos és lényeges elemeivel.

Az olasz költészet s művelődés befolyása, mely a XVI. század utolsó negyedéig, főleg a nyugat-európai irodalmakon, észlelhető volt, Dante költészetének kellő méltánylását annál kevésbé mozdíthatta elő, minél inkább gyöngült magában Olaszországban is a költői mélység és bensőség iránti érzék; minek tanúságát egy könyvész barátunk a Dante-kiadásoknak a XV. század második felétől a jelen század elejéig folyvást ritkuló számában igen találóan vélte kimutathatni; s mi, a renaissance korában, oly neme volt a közönyösségnek, mely a hagyományos kegyeletet a középkor nagy költője iránt nem zárta ugyan ki, de mind határozottabb ellentété fejlődött, midőn a társadalom, az irodalom és a művészet teljesen elfordult mind azon eszméktől s érzelmektől, melyek Dante alkotásainak egyik fő elemét s lelkesítő szellemét képezték.

Voltaire szellemes ellenének, de Brossesnak, épp oly mulattató, mint korára nézve jellemző *Olaszországi leveleiben*¹ a középkor műremekei iránt nem csak a legteljesebb közönnyel, de a megvetés bizonyos nemével találkozunk. S e szellemnek hódol irodalmi tekintetben Voltaire maga is, midőn Dantéről így nyilatkozik: „Az olaszok Dantét isteninek nevezik; rejtelmes istenség, melynek jós-szavait kevesen értik . . . Van vagy húsz költői nyomás benne, amit mindenki ismer, ami elég arra, hogy megkíméljen a többi tanulmányozásának fáradságától.”² És más helyt: „Nagyra becsülöm azt a bátorságot, mellyel kimondatott, hogy Dante egy örült s munkája szörny-alkotás. Dante helyet foglalhat a könyvtárakban, de olvasni soha sem fogják. Tőlem minduntalan ellopja valaki Ariosto egy-egy kötetét, de Dantét még soha senki sem lopta el tőlem.”³ Még Goethe is, ki először állapította meg a világirodalom fogalmát, alig foglalkozik Dante költői egyéniségének s nagy művének összességével; csak előre haladottabb korában

¹ *L'Italie il y a 100 ans*, par le Président de Brosses, deux volumes.

² Dictionnaire philosophique: *Dante*.

³ *Lettres au P. Berzinelli*; idézi Ste Beuve: *Causeries de Lundi*, 11 d. 1854. 167-68. II. V. 11.

nyilatkozott egyszer, röviden és alkalmilag, Dantéről, egy német fordítása megemlékezésénél;⁴ és bár lángesze jellemzően emeli ki a középkori költő egyik legsajátosabb tulajdonát, alkotásainak érzéki szemléletességét, mely a legrendkívülibbnek s legcsodálatosabbnak is a természetesség és lehetőség színét kölcsönzi, e mély kritikai belátásról tanúskodó, de csak futólag oda vetett észrevétel s egy pár rövid bevezető szó Dante nagy szellemi és kedélyi tulajdonai elismerésével, nem meríti ki, sőt meg sem közelíti azt, a mit egy Dantéről egy Goethe mondhatott volna, ha rokonszenves figyelmet szentel vala művének s egyéniségének.

Századunknak s a lefolyta alatt fejlődött történelmi érzéknek, mely a letűnt korszakok jellemét részleteiben fölismeri, megérteni s fölleveníteni törekszik, volt fenntartva Dante és művei új megismertetése, s így a *Divina Commediának* is, minden jellemző elemei méltánylására kiterjedő s azokat összefoglaló behatóbb tanulmányozása. Történet-buvár, nyelvész, műtudós szolgált itt gyakran úttörőül s útmutatóul a költészet barátjának.

A német irodalom, ama tárgyilagos fogékonysággal, mellyel a szellemi nagyság minden neme iránt viseltetik, ragadta meg e tekintetben ja a vezérszerepet. Streckfusztól és Kannegiessertől Philaletesig, Witteig s legújabbban Bartschig, egyik sikerült fordítás és beható kommentár a másikat követte; a Hoffinger-fordításban még a nőnem is hódolt a középkor komoly és férfias költője hatalmas varázsának. Franciaországban, hol a múlt század végén Rivarol fordítását, mely csak a Pokolra szorítkozott, csak merész kísérletnek tekintették, a közelebbi évtizedekben Dante fordítóinak és magyarázóinak száma, hogy csak néhányat említsek, Guingenétől és Faurieltől kezdve Ozanamig, Lammenaisig, Fiorentino és Brizeuzig, mindinkább szaporodik. Angliában Ford J., Carry, Wright, Rosetti és mások, a Dante-irodalom jeles képviselőinek tekintetnek.

E nevek felsorolása tulajdonkép csak oly valakit illethetne komolyan meg, ki fordításait mind behatóan tanulmányozta s összevetette; de a névsor magában is bizonyítja az újonnan ébredt világirodalmi és egyéni érdeklődést.

Ez érdeklődés a költő saját hazájában sem maradhatott visszhang nélkül. A Dante iránti tisztelet ugyan, mint már említettük, soha sem aludt el ott; de e tisztelet és érdeklődés, amennyiben komoly volt, s egyes epizódok vagy kitűnő szépségű sorok magasztalásánál többre terjedt, csak kevés beavatottnak volt valódi tulajdona, s amennyiben tágabb körben is nyilvánult, főleg csak a dicső név és hagyomány iránt való hódolat kifejezése volt. Az olasz nemzeti és függetlenségi mozgalom befolyása csak emelhetette ama költő népszerűségét, ki nemzete irodalmában egymaga volt egy nagy történelmi korszak viharainak, harcainak és szenvedélyeinek élethű és életerős tolmácsa; habár politikai, vallási és philosophiai felfogásai és meggyőződései messze elütnek a jelenkor aspirációitól s irányzataitól, s gyakran a legmesterkétebb magyarázgatásokra volt szükség, hogy ezekkel azonosíttassanak.

Végre hazánkban sem hiányoznak, Császár Ferencz régibb fordításán kívül, az újabb időben fordítási kísérletek, melyek némelyike, mint Szász Károly mutatványai, a közönség és irodalmi körök figyelmét már is fölébresztették, míg mások nem kerültek ugyan még eléjük, de azok előtt, kik velők történetesen megismerkedtek, újabb tanúságot nyújtanak, mennyire tágult korunkban Dante híveinek köre.

A most vázolt irodalmi mozgalom általánosabb, komolyabb és tartósabb mintsem csak szeszélyes és múlékony irodalmi divat szüleményének tekinthetnők. De fennmarad még az a kérdés: van-e a *Divina Commedia* egészében valódilag tartós vonzó erő oly olvasóra nézve, aki nem hódol vakon a névnek és a tekintélynek? Helyesen mondja e tekintetben Ste-Beuve: „Dante költeménye kora történetének kifejezése a szó legtágabb értelmében; kifejezése nemcsak a szenvedélyeknek, politikai ellentéteknek és harcoknak, hanem az akkori tudománynak, hitnek és képzelődésnek is. Az emberiség szótárát oly szavakkal gazdagította, melyek az élet és a sors döntő pillanatait jelzik, s örökre úgy fognak ismételtetni, hogy ő azokat mondta, míg csak emberek lesznek... Szépségei nagyok, s oly váratlanok, hatalmasak és magasztosak, hogy nem bánjuk meg a fáradságot, mellyel élvezetükhöz jutottunk; de fáradságba s komoly munkába kerül ez élvezet, s Dante azok közé tartozik, akiket csodálunk, bár minden percben és minden lépésnél

⁴ *Goethe's Werke*. Stuttgart, 1837. 29. k. 158 és köv. II.

kénytelenek vagyunk újra meghódítani felfogásunk számára; költészetének aranyágát szüntelen az azt környező tüskék közül kell kiszakítani: oly munka, mely már magában is tanúskodik azok belértékéről, kik abban gyönyört tudnak találni, s szellemök nemességének kétségtelen bizonyítéka.”⁵

Sainte-Beuve soha sem tette Dantét és korát kritikai tanulmányai egyik fő tárgyává; nem tagadja, hogy „minél inkább saját századának volt embere Dante, annál kevésbé a mienké”; de épp azért bír kétszeres súllyal az ő tanúságtétele, midőn rövid szavakban kimerítően jelzi, azt, ami Dantében mind azok érdeklődését fölhívja, akik fogékonysággal bírnak az emberi érzések és szenvedélyek magasztos kifejezése, a költői alkotások lélekiemelő és nemesítő hatása iránt, s akik a szellemi élvezet valódiságát nem elsajátításának könnyűségében keresik.

Bármely költői mű megítélésénél, mely keletkezése korában életre való volt, szem előtt kell tartanunk épp azon kor szellemét és befolyását. Shakspereről és Moliéreről szint úgy áll ez mint Dantéről; s a hol e szempont tekinteten kívül hagyatik, mellőzése vagy arra vezet, hogy a minden nemzedékeket egyaránt megható állandó szépségek érzete a lefolyt idők sajátságai megértésének nehézségein hajótörést szenved, vagy ellenkezőleg, hogy ami csak egy bizonyos korszak hatásának mulékony szüleménye, a szellemi emelkedettség és varázs tartós nyilvánulásaival azonosíttatik. Az első tévedés közönyt szül az emberi szellem legnemesebb alkotásai iránt; a második a mesterkéltséget magasztalást, mely míg bámulja és dicsőíti azt is, ami mulékony, gyakran azt is elhomályosítja, ami az idők és felfogások változásaitól függetlenül, állandóan fénylik. Kegyeletes figyelem, de az előítélet elfogultsága nélkül; őszinte fogékonyság minden szellemi és költői szépség iránt; de tartózkodás minden dicsőítéstől, mely nem saját meggyőződésünk bensőségén s felfogásunk tisztaságán alapul; elismerése annak, hogy az irodalom, mint a művészet mezején, minden nemesebb élvezet azon képzettség és műveltség arányában növekszik, mellyel a nagy művekhez közelítünk; de kerülése azon tévedésnek is, mely belbecsöket főleg tanulmányozásunk nehézségeihez s fáradalmaihoz méri: íme, ily szellemben kell foglalkoznunk a világirodalom, különböző korszakok s nemzetek szülte nagy alkotásaival, ha jelentőségöket felfogni, szépségeiket áttérteni és érezni, eszméiket s érzelmeiket állandóan elsajátítani óhajtjuk. És ha valakit, Dantét e nemesebb szellemben kell olvasni és tanulmányozni.

A *Divina Commedia* magyarázásában mindig három szempont érvényesült: az általános philosophiai és hittani, a történelmi és politikai, végre a költő egyéniségének szempontja, s ez az utóbbi úgy lélektani mint egyszerűen életrajzi értelemben. Így például mindjárt nagy vándorlása küszöbén (a Pokol első énekében) nem csak eltérők voltak a nézetek ama politikai egyéniségeket illetőleg, melyek a három vad állat: a párdúc, oroszlány és nöstényfarkas, s az agár által személyesítettnek tekintendők; hanem maga az ily értelmezés is kétségbe vonatott azok által, akik ez állatok képében nem annyira történelmi személyeket mint inkább az embert általában környező veszélyek- és kísértéseknek, vagy a költő egyéni szenvedélyeinek és tévedéseinek allegóriáját keresték. De ha mind ez értelmezések egyike sem föltétlenül s kizáróan jogosult, azok egymást kiegészítő összefoglalására maga Dante utal, midőn Can-Grandéhoz intézett ajánló levelében így ír: „E mű értelme nem egyszerű, sőt állítható, hogy többszörös. Mert első értelme a betű szerinti, másika az, amit betűje jelent.”⁶

Danténak és munkájának költői jelleme hatalmas egyéniségében s legbenső érzelmeiben és meggyőzésekében gyökerezik ugyan, de lelkében a *Divina Commedia* eszméje, mindazon szellemi irányzatok, tudományos tanulmányok, politikai aspirációk befolyása alatt fogamzott meg, melyek elméjét egész életében oly élénken foglalkoztatták, s fejlődésére mindazon viszonyok és események hatottak, melyek költői pályáját, mint egész életét, oly rögzőssé tették; s

⁵ L. a *Causeries de Lundi*, fönnidézett cikkét.

⁶ „Dicendum est, quod istius operis non est simplex sensus; imo dici potest, quod est polysensum, id est plurium sensuum. Nam primus sensus est per litteram; alius est qui significatur per litteram.” (Dante munkáinak velencei negyed. kiadása, 4 k. 1. r. 400. I. Idézve Philaletesnél, Ozanamnál s másoknál.)

ezért, költeményének önmaga által hangsúlyozott többértelműségével szemben, mind e tényezők tekintetbe veendőek.

Dante kora, főleg hazájában, viharos események közepett, élénk szellemi mozgalom s új átalakulás csírázásának korszaka volt. E korszak látta a hatalmas Hohenstauffen-ház bukását és enyészését, a német nemzet római szent birodalmának egyre növekvő belbonyodalmaival és fejtelenségét; látta Franciaországban az új állameszmék első csiráit, hazánkban az Árpád-ház kimúltát és az Anjouk fényes uralmának megalapítását, kiknek erélyes kormányzata Nápolyban, bármily zsarnoki és kegyetlen volt is, új s döntő súlyt vetett az olasz föld ingatag államviszonyainak mérlegébe.

Nagy Károly kora, de főleg a X. század óta a császári és a pápai uralom voltak az európai nemzeti élet központjaivá s azok is maradtak a XIII. század közepéig, leghevesebb összeütközéseik s ellentéteik idejében éppen úgy mint amikor karöltve működtek. A Hohenstauffenek bukásával és kimúltával más tényezők léptek előtérbe. VII. Gergely és IV. Henrik, III. Innocenc és a Hohenstauffenek közt a világi és egyházi hatalom határai, felsőbbsege vagy alárendeltsége fölött folyt a harc; de egyikük sem vonta kétségbe, hogy ők ketten állanak az európai világ élén. A római császári hatalomnak, mely a római köztársaság világalumát örökölte volt, s a Nagy Károly által alapított keresztyén császárságnak varázsfénye előtt századokon át meghajolt a keresztyén világ; s bár Byzanc félre állott, bár nyugaton, főleg Franciaországban és Angliában az önálló állami élet magvai kezdték csírázni, s keleten Magyarország királyai nemzetük függetlenségét a legtöbb esetben meg tudták védeni, míg a távolabb eső népek és országok csak ideiglen vonattak a császári hatalom körébe: ezzel, az akkori nemzedékek szemében mégis csak ama másik hatalom vala egy sorba tehető, mely szintén Róma dicső nevéhez kapcsolta létét, s a szellemi tekintély és isteni küldetés nevében szintén világalalomra tartott igényt. Az emberi dolgok sajátsága, hogy a fő cselekvők öntudatos működését rendszerint számos, föl nem ismert tényező öntudatlan közreműködése kíséri, s hogy a kitűzött célok mellett s azokon kívül, valósuljanak bár azok vagy hiúsuljanak meg, oly eredmények keletkeznek, melyeket a nyugtalan tetterő tekintetbe sem vett és az elbizakodott tervező kifejejtett számításából.

A császárok és pápák harcainak folyama alatt megingott a világvezérlés több százados alapja; megszilárdult az egyes országok önállósága s élénkült annak érzete; a világi ügyek során mind jobban elhalványult egy, a keresztyénség fő elemeit képviselő s egyesítő hatalom fogalma; s midőn a francia Szép Fülöp durva önkénye és cselszövő erélye a XIII. század vég éveiben az ősz Bonifác pápát Anagninban megtámadtatta cinkosai által, többé nem oly hatalmak összeütközéséről volt szó, melyek még, ellentéteik dacára és viharos harcaik közepett is, irányzatuk és hagyományaik egyetemességében, a szellemi közösség egy bizonyos nemével bírtak volna. S minél inkább gyöngült e közösség érzete, s minél inkább támaszkodott a világ-hatalmak mindenike oly tényezőkre, melyek nem az általa képviselt eszméknek voltak kifejezői, hanem saját étellel, vagy — gyakran öntudatlanul — annak legalább elemeivel bírtak, annál inkább meg kellett inganiok mindazon alapoknak is, melyeken világrészünk legfőbb állami és egyházi intézményei s összes szervezete századokig nyugodott volt.

Sehol sem volt érezhetőbb ez mint Olaszországban, hol a XIII. század vége felé a császári hatalomnak csak neve s külső jelvényei maradtak fenn. A szent szék, régi császári vetélytársai legyőzése után, más ellenséges elemekkel látta szemben magát, melyekben előbb támaszát kereste, míg hatalmok növekedésével ellenségeinek bizonyultak és végre római világ-állását avignoni szolgaszerepre voltak képesek átalakítani. Az önálló külön államélet magvai, nagyobb és kisebb körökben, mindig bőven voltak elszórva az olasz félszigeten, majd a városok köztársasági intézményeinek, majd az egyeduralom zsarnoki, de erélyes szervezetének alakjában érvényesülvén. A hatalmi vezérelmek gyöngülésével kétszeres eréllyel kellé amazoknak kifejlődniük; de minden kiegyenlítő vagy közvetítő hatalmi tényező hiányában a fejlődés erélye az ellentétek élénkségét csak öregbítette s az eréllyel többnyire szenvedély és erőszak járt karöltve.

Költőnk szülővárosa már fél század (1215) óta volt élénk és vérengző pártharcok színhelye, mikor ő (1265) született. A Guelfek és Ghibellinek, a császári és pápai érdekek és igények

nevében vívták harcaikat Flórenc pártjai; de sokszor egészen más indokokból merítették élénkségüket és szívósságukat. A szűk tér, melyen a városi mozgalmak keletkeztek és fejlődtek, kétszeresen nyomatékossá tette az egyéni érdekeket és szenvedélyeket, s valamennyi szereplő családi viszonyainak vagy személyes tulajdonainak jelentőségét döntő mértékre emelte. A szoros kapcsolat, melyben minden egyesnek sorsa a közélet eseményeivel állott, az egyének és családok barátságának vagy ellenségeskedésének, emelkedésének vagy süllyedésének közvetlen összefüggése mindennel, ami a polgárok és városuk sorsát illette, e szoros összeköttetés drámai élénkséget adott az események menetének, költői bensőséget az érzelmeknek és szenvedélyeknek, még ott is, ahol a közélet legridegebb föladatai körül látszanak forogni. A fiatal Buondelmontiban, kinek meggyilkoltatása idézte föl Flórencben először a pártok tusait (1215), nem annyira politikai hittársuk halálát siratták barátai s rokonai, mint családja egyik díszét, körük egyik meghitt társát, nem politikai nézetkülönbséget, hanem családi sérelmet s meggyaláztatást akartak megböszülni az Amideik és Ubertik, mikor azt ledöfték, ki családjok egyik leányának adott szavát megszegte; s bár a Guelfek és Ghibellinek neve alatt mérköztek egymással, de e neveket csak azért tüzték zászlaikra, mert „Guelf” és „Ghibellin” a legszenvedélyesebb ellentét, a legengesztelhetlenebb gyűlölet, a legszívósabb harc jelszavai voltak. Mikor, évekkel később (1260), Farinata degli Uberti, az arbiai csata után a győztes ghibellinek élén szülővárosába bevonult, s egy maga szegült ellen párthíveinek, kik Flórencet a ghi-bellin érdekeknek feláldozni s megsemmisíteni tökélték el: félreismerhetetlenül nyilvánult a hazafiság azon neme, mely nem általános politikai eszmékben, sem a fönnálló világrend két fő tényezőjének egyike iránti kegyeletben gyökerezett, hanem a szülőföld, az anyaváros iránti ragaszkodó szeretetből merítette jogosultságát és erejét.

A középkori császári és pápai hatalom átalakulása, Európa százados alapjainak megrendülése, a külön államélet fejlődésének csirázása, költőnk szülővárosában egy páratlanul szenvedélyes és a politikai kísérletek változékonyságában végletekig menő pártküzdelem s belmozgalom; s mind ez egy átmeneti korszak szokásos jellemével, mely szerint a hagyományos intézmények és eszmék még folyvást éreztetik hatalmukat, bár valódi erejük már tűnő félben van, míg az új fejlemények a tények nyomatékával jelentkeznek, bár még az általános jogérzelem s meggyőződés által nincsenek szentesítve: íme, ezekből az elemekből alakúit Dante és a *Divina Commedia* korának történelmi légköre.

A történelmi fejlemények elválhatatlan kapcsolatban állanak a szellemiekkel; felváltva készíti elő vagy követi egyik a másikat; de kölcsönös hatásuk változó sorozata egyikre nézve sem szünteti meg a befolyás valódiságát. És így Dante korában a szellemi téren is az egyéni kezdeményezés váltotta föl azt, a magában bár csekélyebb tevékenységet, mely a középkor első századaiban főleg egyházi testületek körében működött. De azért ez az új, gyakran lángeszű kezdeményezés még sem működött túlnyomóan az egyházon kiviül, s még kevésbé az egyház ellen. Aquinoi Szent-Tamás és Szent-Bonaventura, kiket Dante oly lelkesült bensőséggel magasztal, feladatuknak ismertek: az anyagi világot, az ember testi és lelki szervezetét, a jelen élet feladatait s a jövő élet reményeit egyaránt felölelő tanulmányaikat és rendszereket a keresztyén hittelt, tanaival, valamint az egyház hagyományaival és tekintélyével szoros összhangzásban tartani; szerették a philosophiát az ő egyik fő támaszának tekinteni.

Ahol Dantéről van szó, lehetetlen a skolastikus philosophiáról s mestereiről megfeledkezni, kik oly mélyen hatottak egész eszmemenetére, minden fogalmaira, legbenső erkölcsi és vallásos meggyőződéseire, s kiknek befolyása, mind szellemileg, mind alakilag a *Divina Commedia* annyi lapján észrevehető. De éppen e befolyás következtében találkozik itt a mai olvasó azon nehézségekkel, melyek leküzdése annyi fáradságba kerül; azon műkifejezésekkel, melyek, mint Ozanam jellemzően mondja,⁷ „magok is meglepetve látják magokat összhangzatos strófákba szorítva össze”; azon arányos osztályzatokkal, melyek keretében az eszme teljes szabatsággal nyilvánul ugyan, de melyek a lelkesedést annyira lehangolják; egy szóval a stagirita ama műnyelvével és módszerével, melytől Dante, bármennyire erőködött, sem bírt soha menekülni. S minél inkább iparkodtak mesterei s ő maga is az akkori tudományos ismeretek összegét

⁷ Dante el la philosophie catholique.

philosophiai rendszerbe foglalni össze, annál kevésbé követheti őt. e téren az, aki ily tudományos egyetemességre még saját korának művelődése irányában sem tarthat igényt, annál kevésbé érezheti magát hivatva a múlt idők tudományos fejlődését, minden tekervényein s gyakran eszmédús tévedésein át, kíséni. A felületes tanulmányozás, e rideg mezőn, csak tévutakra vezethet; a főfeladat: biztos kalauzok vezérlete mellett legalább a fölvekre és irányzatokra nézve tisztába jönni. S bár ez már magában is fáradalmáé munka, de jutalma sem marad el; nem csak abban, hogy nagy költőnk és műveinek helyes felfogását s megértését elősegíti, de az által is, hogy e téren sok oly nézettel ismerkedünk meg, melyek az egyének és a kor eszmemenetére fölötté jellemzők s melyeket sokan alig keresnének ott, ahol található. Aquinoi Szent-Tamásnak, ki buzgó egyházi atya, a rend és törvényes tekintély embere, s maga is fényes család ivadéka volt, majdnem radikális eszméi a népek ellentállási jogáról a zsarnok hatalommal szemben, sokat megfejtenek költőnk életpályájában szint úgy mint kora történetében. És a szent philosophnak gyakran idézett szavai: „Mindnyájan egytől vesszük eredetünket; — nem olvassuk, hogy az Isten ezüstből teremtett volna egy embert, kinek ivadéka a nemesek, s sárból egy másikat, kitől a nem nemesek szármáznak”,⁸ a Dante költeményében, minden családi önérzete dacára, ismételtén visszhangra találunk.⁹

Az egyéniség öntudata s az egyetemességi irányzat nem csak a philosophia és hittudomány mezején vala észrevehető. Dante kedves mesterének, Brunetto Latininak munkái épp úgy tanúskodnak e befolyásról mint a kezdetleges költői kísérletek; de hatásuk, különösen az egyéniség hatásának bélyege van nyomva az új fejlődésnek indult művészet alakításaira is. A valóság azon érzete, a naiv élethűség és mesterkéletlen bensőség szelleme, mely mindenütt nyilvánulni szokott, ahol az egyéni teremtő erő széttöri az elavult és lelketlenné vált típusokat, Giotto műveiben, habár némileg szerényebb mérvben is, szint úgy nyilvánul mint a Dante költészetében. Mellőzve azt a kérdést, mennyire volt vagy nem volt Danténak egyenes befolyása Griottóra, elég a paduai Madonna dell Arena frescót¹⁰ megtekinteni, hogy megértsük, mennyire elérkezett a költői és művészi bensőségnek, a lelki emelkedettségnek, a tényleges élethűségnek, az egyéni szellem és felfogás érvényesítésének kora, bár az éltető szellem kifejezésének eszközei még a mestereknél sem mindig feleltek meg magasztos céljaiknak, s azért néha legnemesebb eszméik is csak tökélytelen vagy bizarr és homályos képekben s fordulatokban nyilvánulnak.

Azt a hatást, melyet Dante költeményére korának történelmi és szellemi légköre gyakorolt, harmadik s legfontosabb tényezőként a költőnek saját egyénisége és életsorsa egészítette ki. Százszor el volt mondva, s többek által mesterien is, Dante fiatalsága; lefestve ama saját szerű érzélem, mely őt már kilenc éves korában Beatricejéhez vonzotta, s kedvese haláláig mint lángoló, bár tisztán eszményi szerelem, halála után mint életének vezércsillagként fénylő, hú és lélekemelő visszaemlékezés, saját haláláig kísérte.

Szülővárosának történelmi emlékei, épp úgy mint vele egykorú vagy korához közel álló életíróinak följegyzései, tanúskodnak ama viharos pártharcokról, melyeknek végtére ő is áldozata lett: a campaldinói ütközetről, melyben hősies bátorsággal küzdött, a fehérek és feketék tusáiról, Flórenc szakadatlan politikai mozgalmairól s változó állami alakulásairól; Dante fontos személyes szerepléséről, követségeiről, száműzetéséről; vándorlásairól, melyeknek nyomdokait változó, tartózkodási helyeinek kegyeletes büszkesége fenntartá emlékezetének; tanúskodnak végre hanyatló éveinek csüggedő komorságáról, míg idő előtti halál vetett véget az életnek, melyből az éltető remény már rég eltűnt volt.

Dante szelleme magasztos és komoly, kedélye fogékony és mély bensőségű, érzelmei élénkek, szenvedélyei viharosak; öntudat, büszkeség és erély hatják át egész valóját s egyéniségének tragikus látást kölcsönöznek. Keblében a vallásos érzet uralkodik, míg elméje, a tudomány szomjától s a philosophiai nyomozás varázsától eltelve, híven tükrözi vissza kora szellemi mozgalmainak két főirányát. Tettereje és hazafisága, mely ott is átcsillámlik, a hol szülővárosát

⁸ *Summa theologia* 91. 96. Idézve Ozanam fönnidézett munkájában.

⁹ V. ö. *Purgatorio* VII. 121. 123. v. „Rade volte...” stb. *Paradiso* XVI. 7. 9. v. „O poca nostra nobilita...” stb.

¹⁰ Itt főleg Joachim visszatérte és visiója, a virágok csodája, a boldogságos szűz Mária látogatása, Lázár föltámadása, a teremtés, az erkölcsök és bűnök veendő tekintetbe.

átkozza s a legkeserűbb szemrehányásokkal és gáncsokkal halmozza el, a nyilvános élet és vérengző párttusák közé sodorja azt, ki hivatva lett volna a pártok fölött állani mindig; s élete végéveiben (*Paradicsomában*) ösével, Cacciaguidával mondatja: „Dicsőséged lesz, hogy magad leszel párt magadnak.”¹¹

Ez volt valódi dicsősége, s nem csak a politikai harcok terén. Mert az őt környező történelmi és szellemi légkör befolyásának, sőt saját egyéniségének azon nyilvánulásai dacára, melyekkel részéről a tevékenység minden terén találkozunk, volt azok mellett s azokon kívül keblében egy sajátos benső élet, melyben a gyöngédség és a szenvedély, az élet realistikus ösztöne és az elvont eszményi aspirációk jellemzően vegyülnek, de mindig a komoly, erélyes és öntudatos jellem alakító befolyása alatt. Számosak a *Divina Commediában* e jellemerélynek s a költő egyénisége érvényesülésének tanúságai, még ott is, ahol általános emberi érzéseket akar kifejezni. Ki nem ismeri egyik kedvenc írója, Boetiustól kölcsönzött ama híres szavait: „Nincs nagyobb fájdalom mint a nyomor közepett emlékezni boldog napokra!”¹² s ki ne érezné hogy Dante itt főleg saját sebzett keble sugallatának ad kifejezést, melyben az egyéni keserűség erélye elnyomta a visszaemlékezés engesztelő s kibékítő hatását. Hányan lesznek, kik, meghatva bár Dante szavainak fájdalmas komolyságától, mégis legbenső érzelmeik nevében csatlakoznak Musset lelkesült tiltakozásához, melyet „a bú e megsértése ellen” kegyeletesen emel, s kik azt vallják a francia költővel, hogy a földön egy boldog emlék talán valódibb mint a boldogság maga!¹³ Vagy, mikor Dante hasonlíthatatlan harmóniájú versekben emlékezik meg amaz óráról, „mely vissza felé fordítja a hajózók vágyait, s meglágyítja szíveiket az nap, melyen istenhozzádot mondtak kedves barátoknak”,¹⁴ ő maga is a kegyeletes visszapillantás épp oly méla mint édes varázsának hódol. A nemesebb boldogságnak is van szellemi hazája, mely felé fájdalmasan fordulnak vissza érzelmeink, ha a sors kitiltott köréből, de szívünk ellágyul, mint a távozóké az esti órákban, ha visszagondolunk arra, s az elveszített üdv emlékének keserűségét enyhíti a szív hálás érzete, hogy mégis volt idő, melyben a szerencse ily napjait élhettük.

A *Divina Commedia* (mely egyébiránt címében a jelzöt nem magától a költőtől nyerte) nem csak, mint mondtuk, általános szelleme, hanem tárgya s kivitelének számos részlete által is mindig némileg idegenszerűen hat napjainkban. Vándorlás a más világba, a poklon és purgatóriumon át a paradicsomba, a szellemi és eszményi világ ily érzékítése, mely annál meglepőbb hat reánk, minél élénkebb: egyaránt távol áll a modern világ fogalmaitól és érzelmeitől. Növeli a benyomás idegenszerűségét a Dante költeményében felhasznált és érvényesített elemek sokszerűsége, mondhatnók tarka vegyülete Virgil, a pogány költő, szolgál vezérül és mesterül az ájtatos zarándoknak; a görög mythologia istenei és démonai szabadon s fesztelenül vegyülnek a keresztyén hagyomány és tanok főképviselői közé; Brutus és Cassius Judással együtt marcangoltnak a pokol fenekén; s a történelem minden időszakának legnagyobb emberei és eseményei egy időben említetnek a költő saját korának oly egyéneivel, és eseményeivel, s gyakran oly helyeken is, ahol, s amelyek csak mulékony vagy tisztán helyi jelentőségre tarthatnak igényt.

A középkor emberei előtt azonban a *Divina Commedia* alapeszméje nem volt új, sem szokatlan. Korunk történet- s irodalomtörténeti példái több hasonló, más világi vándorlások költői példái hozták napfényre, melyekben nagyobb része volt ugyan a vallási mysticismusnak és rajongásnak mint a költői képzeletnek s bensőségnek, de amelyek mégis tanúskodnak arról, mennyire népszerű s elterjedt volt az ily vándorlások eszméje. Dante maga, bármily sokértelműséget tulajdonított is művének, de alapeszméjét kétségkívül nem akarta allegóriának tekinteni, s azt a ténylegesség jellemével s legmeggyőzőbb színeivel ruházta föl.

A XIII. század Virgilben nemcsak költőt, hanem jóst is látott, ki hatodik eclogájában (állítólag) a megváltó eljövetele iránti sejtelennek adott kifejezést; amellet a néphiedelem a bűvész hírét is fűzte nevéhez. Cato, épp, úgy mint Brutus és Cassius, nem annyira mint történelmi alakok, hanem

¹¹ *Paradiso*, XVII. 60. 70. v.

¹² *Inferno* V. 121. 122. v.

¹³ Alfred de Musset: *Poésies nouvelles: Souvenir*.

¹⁴ *Purgatorio* VIII. 1-3. v.

mint bizonyos erkölcsök vagy büntettek képviselői szerepelnek, amelyek dicsősége vagy gáncsa, némely régi írók alapján, neveikhez tapadt. A pogány világ istenségeinek a keresztyén fogalmakkal kapcsolatba hozását némileg maga az egyházi philosophia közvetítette, midőn a mythologia személyeiben a sátáni hatalom nyilvánulását volt kész látni. Végre az egykorú s főleg helyi érdekű események és egyének fölémlítése adta meg az egész költeménynek a közvetlenség és ténylegesség ama színezetét s életerős jellemét, mely korára gyakorolt hatásának egyik fő eszköze lón; s még ma is, az olasz félszigeten, élénk rokonszenvet biztosít a költemény egyes helyeinek, azok részéről, akiknek szülővárosai, vidékei, polgártársaik vagy őseik azokban említettek.

A *Pokol* terve egyszerű és, színhelyének szövevényes helyi berendezése dacára, egészében könnyen fölfogható. Az első énekek magasztos komolysága, amellet drámai élénksége azonnal leköti figyelmünket. A *Pokol* bejáratának megható fölirata századok óta forog az emberiség ajkain. Mélyen érezzük a költő nyelvének és verselésének varázsát, melynek sajátosságát Rivarol oly találólag jellemzi: „Dante versei” — úgy mond — „egyedül a főnév és az ige erején sarkallanak, a melléknevek minden segélye nélkül.”¹⁵ — A büntetés köreinek osztályozása s alosztályozásai némileg zavarba hoznak; meglepetéssel tekintünk a vétkeknek az akkori philosophia tanaiból merített sorozására; iszonytal fordulunk el olykor a szenvedések borzalmaitól, s lelkünk ellankad a nyomor sötét képeinek szemléletén. De mily gazdag kárpótlást nyerünk az érzelmek bensőségében, az eszmék magasztosságában, az ábrázolatok változatosságában s életteljes erejében! Mély belátással figyel a költő valamennyi részletre, melyeknek összehangzása kölcsönözhet egyedül valószínűséget és valódiságot képzeményeinek; fáradhatatlan következetességgel tartja szem előtt egész művét át azt a különbséget, mely, választott tárgyának alap-föltevései szerint, őt, a még életben és testben levőt, a túlvilágnak, habar külalakkal fölrúzott, de csak árny lényeitől elválasztja, s mely egy csónak egyenetlen megterheltségében épp úgy nyilvánul, mint a fény és árny, vagy a hang különböző hatása.

E következetesség s benső élethűség jellemzi általában valamennyi hasonlatát, melyek a *Divina Commediában* majd gyöngéd és elbájoló, majd erélyes és megdöbbenő színezettel oly dúsan vannak elhintve, hogy egyenkinti elősorolásuk vagy jelzésük majd minden egyes ének ismertetését igényelné. A Pierro delle Vigue és Farinata degli Uberti epizódjai,¹⁶ a történelmi jelentőség és tragikai komorság teljes érdekével bírnak, s alig lehetne a hősi büszkeséget s a sors megvetését pár szóval erősebben jellemezni mint amikor Farinatáról azt mondja: „És fölemelkedett sírjából mintha mélyen megvetné a pokolt.”¹⁷ Az akkori Olaszország egy részének államviszonyai, minden cselszövényeikkel s árulásaikkal, híven tükröződnek vissza a montefeltrói Guido elbeszélésében.¹⁸ De mind e részletek benyomása elhalványul Francesca da Rimini és Ugolino, a tragikus gyöngédség és a tragikus erély eme két, egyaránt páratlan megszemélyesítése mellett. Századok óta a magasztalás minden kifejezései kimerítették irányukban, a művelt világ majd minden nyelvében. A fiatal szerelem bensősége és odaadása sobasem nyilatkozott elbájolóbb és meghatóbb hangokban mint a Francesca szavaiban; s bár Rómeó és Júlia, Faust és Margit szerelmi jeleneteiben a költészet nemtője hasonló varázsú hangokat sugallott híveinek: Dantéé mégis a dicsőség, hogy néhány rövid strófában, s igénytelenségük által kétszeresen megható szavakban, a szerelem egész tragédiáját meg tudta értetni s ki tudta meríteni. Alig van a világirodalomban valami, ami lélekrendítő tragikai hatásban az Ugolino és gyermekei sorsának rajzával versenyezhetne, még pedig annál inkább, mert az éhhalál iszonyainak benyomása háttérbe szorul a pisai hadvezér fájdalomának hatalma előtt. — Sophokles, Shakspeare, Goethe — *Faustja* tömlöc-jelenetében — szint oly megható kifejezést tudtak adni az emberiség egész nyomorának,¹⁹ mely az egyesek sorsában s lelki fájdalmaiban testesül meg; de a Dante rövid, költői mestervonásainak a helyzet és az érzelmek gyászos jelentőségét kimerítő erélye sajátóságos

¹⁵ Sainte-Beuve fennidézett cikkében.

¹⁶ *Inferno*, XIII. és X. ének.

¹⁷ *Inferno*, X. 36. 37. v.

¹⁸ *Inferno*, XXVII. ének.

¹⁹ „Der Menschheit ganzer Jammer fasst mich an.” Goethe *Faustja*, első rész, utolsó jelenet.

megható magasztosságot ad nagy műve e jelenetének s tartós hatását biztosítja. Újabb történelmi kutatások valószínűvé tették ugyan, hogy az Ugolino fiai elérték volt már a férfikort;²⁰ de az utókor előtt Dante örökre megállapította alakjaikat, és Gaddo még Anselmuccio, Ugucione és Brigata, „kiket zsenge koruk ártatlanokká tett”, szemünkben a fejlődő gyermekkor vagy a serdülő fiatalság ama varázsával bírnak, mely kétszeresen meghatóvá teszi szomorú sorsukat

A *Purgatórium* küszöbén más légkörbe lépünk. Nem vagyunk többé a „csillagtalan ég országában”; elhagytuk azt a szomorú vidéket, hol — a költő merészen jellemző szavai szerint — „maga a fény is elnémul”. Lágyabb szellők lengenek itt, bajosabb színekben mutatkoznak az alakok; s bármily fájdalmakkal, szorongatásokkal s vezeklésekkel találkozunk: a remény és hit enyhítik a sújtottak szenvedéseit. Mert tudnunk kell, hogy Dante a *Purgatórium* rajzában egészen eltér a középkori felfogástól, mely szerint a lelkek tűz által tisztíttatnak. Az ő *Purgatoriuma* egy hegymagaslat, melynek főlebb-főlebb menő köreiből mind enyhébb a vezeklés, míg a tetőn a földi paradicsom terül el. A néhol fárasztó, bár mindig ritka élességű s gyakran beható mélységű filozofiai és hittani eszmélkedések közé bőven vegyülnek a rendkívül költői szépségű képek és ábrázolatok, a magasztos érzelmek, a történelem s a pártharcok életteljes alakjai. Találkozunk Rudolf császárral és hatalmas ellenével, a cseh Ottokárral; az Anjou első Károlyval és áldozatai egyikével, a Hohensfanffeni Manfréddal,²¹ tovább a Romagna változó politikai sorsának főintézőivel.²² Csodáljuk a költőnek az olasz köz- és magánélet minden jelentékeny eseményére és szereplőire kiterjedő figyelmét, s meghatva hallgatjuk a komoly intelmeket, melyekkel Albert császárt tisztének teljesítésére ösztönzi, s szenvedélyes kitérőseit, melyekkel Olaszországot és saját szülővárosát a hazafias méltatlankodás hangján illeti.²³

A *Purgatórium*ban ismételve jelzi a költő azt a politikai irányzatot és rendszert, melyet *De Monarchia* című könyvében fejtett ki s mely a császári egységes hatalom fölelevenítésében gyökerezett. Fellengző reményeit Luxemburgi Henrik személyéhez csatolta; de kiválóan eszményi combinatója — bármily jogosultnak s életre valónak hitte azt, mikor lelkében megfogamzott s annak kivihetőségét saját lelke erélyéhez mérte — hőse kora halálán s a durva való ellentállásán megtört, a szomorú kiábrándulás egy új példájával szaporítva a nemes kebleknek oly gyakran meghiúsuló reményeit. A politikai és egyházi kormány felőli fogalmi Róma irányában is saját eszményisége jellemét viselik magukon: mert bármily szenvedélyes kitérőekkel forduljon egyes főpapok, sőt korának több pápája ellen, kik magas hivatásukról megfélemedve, az egyház kegyeit árúba bocsátották s főpásztori méltóságukat szenvedélyes párt-tusákban vagy méltatlan cselszövényekkel alázták le;²⁴ bár a pápák világi uralmát kárhóztatja, s Konstantin adományát vészhozónak nyilvánítja szemében Róma mégis, Isten akaratából, már kezdettől fogva Szent-Péter székhelyül volt kitűzve s ezért kiváló jelentőséggel és dicsőséggel volt fölruházva;²⁵ s támadásai nem az egyház ellen, hanem az egyházi tanok és hagyományok keretében csak azok ellen vannak intézve, akik, szerinte, nem valódi szellemében képviselik azt. Szeme előtt az egyház oly főnökének a képe áll, ki soha vissza ne élhessen állása tényleges történelmi föltételeivel s mégis képesítve legyen ez állás történelmi föladatainak minden irányban megfelelni. Ez eszményi kép azonban nem nyer határozott körvonalozást Dante költeményében. E tekintetben ő is azon változó és ellentétes benyomások hatása alatt állott, melyet némely főpapok s pápák pártviszályai és botránnyai, saját vallásos érzelmeinek megsértett bensősége s politikai eszményének követelményei idéztek elő fogékony lelkében.

De e változó benyomások teljességgel nem gyöngítik a vallásos érzés amaz őszinteségét s élénkségét, mely főleg a *Divina Commedia* két utolsó énekét oly összhangzólag hatja át, s melynek egyik jellemző fővonása, hogy bármennyire megtámadtassanak is az egyház egyes fejei mindig érvényesül az egyház tekintélyének tisztelete, s az a komoly törekvés: soha szem elől nem

²⁰ Lásd Philaletes fordítását és jegyzeteit.

²¹ *Purgatórium*, III. és VII. én.

²² *Purg.* XIV. én.

²³ *Purg.* VI. én.

²⁴ *Inferno*, XXVII. én k. *Purgat.* XX. XXXII. XXXIII. *Parad.* XII. XVII. XXVII. ének, stb.

²⁵ *Inferno*; XIX. 115—116. II. 22-24.

téveszteni a hit tanaival és hagyományaival való egyetértést. Hogy Dante e vallásos érzelmének mindig költői kifejezést tudott adni: bőven tanúsítja, mily ritka mértékben rendelkezett a nyelv és költészeti műtökély minden eszközeivel. E műtökély a *Purgatórium* utolsó énekeiben, a földi paradicsom, a mystikus díszmenet a diadalszekér leírásában, az allegorikus állatok: a griff, sas, róka és sárkány jelenetében,²⁶ teljes erejével érvényesül. E szövevényes allegória, melynek képletei a ténylegesség egész valóságában állanak előttünk, s mely elkábító fényében s színezetének varázsával mintegy versenyre látszik hívni a festő művészetét, a költői alakító tehetség legfényesebb nyilvánításai közé számítandó, még pedig annál inkább, minél távolabb áll tárgya az anyagi világ rendszerinti s természetes jeleneitől. Méltán sorozható melléje Danténak Beatricével való találkozása:²⁷ mint amott a képzelet legmerészebb alakjai ténylegességet nyernek, úgy itt az emberi érzelmek benső valóságára ruháztatik a vallásos élet legelvontabb elmélkedéseire és rejtélyeire. Értjük és érezzük, hogy Beatrice — költőjének sokértelmű fölfogása szerint — a hittan bízató vezérletét képviseli, de amellet halljuk egyszersmind a szívnek saját emberi érzelmeinkkel rokonszenves hangjait, s meghajlunk a költő előtt, ki a lángész egész hatalmával uralkodik költeménye tárgyán.

Mint a *Pokolban* és a *Purgatóriumban* az elkárhozottak és a vezeklők különböző osztályozásával találkozunk, úgy a Paradicsomban is a boldogok lelkei a különböző égi testek körében lépnek élőkbe, melyek az akkori csillagászat osztályozásaival s az astrologok némely fölfogásaival függnek össze. A mennyei boldogság fokozatai s a jutalmak különbözők; de az üdvözültek teljességökben élvezik azokat minden körben, s gyönyörködhetnek a mások üdvében is, nem ismerve sem irigységet sem hiú vágyakodást. A philosophiai és hittani elvont elmélkedések nagy tért foglalnak el a Paradicsom énekeiben; de nem hiányzanak a „lét” e nagy tengerében²⁸ a legmagasztosabb költészet gyöngéd és megható hangjai sem.

Ott van Dante találkozása ősével, Cacciaguidóval, s a régi Firenze egyszerű erkölcsének jellemző rajza; ott a költő szülővárosa nemes családjainak elősorolása, enyésztek s a város hanyatlásának megragadó képe; a költő változékony sorsának s száműzetésének megható jóslata; Szent-Péter erélyes kárhoztató beszéde, mellyel méltatlan utódait, VIII. Bonifácot s az első avignoni pápákat sújtja; ott a Beatricéhez intézett oly mély bensőségű s elragadó varázsú kérelem; s végre a magasztos ima a szent anyához, mely méltó koronája a nagy költemény szépségeinek.²⁹

Mind e szépségek azonban nem merítik ki a *Divina Commedia* jelentőségét; nem is egyenetlik teljes fölfogásának és megértésének az útját; de újra meg újra fölhívják arra mindenkit, aki varázsukat egyszer érezte, hogy keresse és élvezze a költészet e gyöngyeit, melyek a nagy munka minden lapján oly bőven s oly változatosan vannak elhintve. Vannak Danténak egyes helyei, melyek a bennök nyilatkozó nemes érzés, magasztos szellem, valamint erőteljes és találó kifejezésök által, soha el nem haló visszhangot költenek lelkünkben. Ki ne ismételte volna keble belsejében, az élet változó eseményeivel s az emberi ingadozó véleményekkel szemben, a költő szavait: „Nem több a világi hírnév mint a szél fuvallása, mely majd innét, majd onnét kél s változtatja nevét, mert változtatja irányát.”³⁰ És ki ne szeretne visszaemlékezni a legnemesebb önzetlenség sugallta ama sorokra: „Csak oly dolgoktól kell tartanunk, melyeknek hatalmuk van ártani valakinek, másoktól nem, mert nem félelmesek.”³¹

Hazánk nevével is találkozunk a *Divina Commediában*, midőn, elősorolva kora némely uralkodóinak tévedéseit és bűneit, e szavakra fakad a költő: „Szerencsés Magyarország, ha nem engedi magát félre vezetetni többé!”³² A magyarázók a XIV. század kezdetén dúlt magyar pártharcokkal szemben Martell Károlynak Dante iránti barátsága dacára haboznak némileg e

²⁶ *Purgat.* XXVIII. XXIX. XXXII. ének.

²⁷ *Purgat.* XXX. XXXI. ének.

²⁸ *Paradiso*, I. 113.

²⁹ *Parad.* XV. XVI. XVII. XIX. XXXI. XXXIII. ének.

³⁰ *Purgat.* XI. 10. 12.

³¹ *Inferno*, II. 88-90.

³² *Parad.* XIX. 142. 143.

szavak valódi értelme meghatározásában.³³ Minden korban tulajdona a pártoknak a félrevezetés lehetőségét s veszélyeit csak a *másik oldaton keresni*, de bármelyik trónkövetelő iránt érdeklődött legyen Dante, fogadjuk szavát megtisztelő megemlékezésésként s értelmezzük azokat a rokonszenvező jóakarát szellemében.

Sok utazó, aki Veronán át lép először Olaszország szép földére, megdöbbenve áll meg a Scaligerek síremlékei előtt. Komoly, hatalmas, bizarr emlékek, a művészileg érvényesülni törekvő egyéni a ténylegességi érzélem félreismerhetetlen jellegével; emlékei egyszersmind egy oly kornak, mely az erélyt és nagyszerűséget szerette, s ez érzetnek megfelelő kifejezést keresett, de összhangzó kinyomatát még nem tudta.

Sok tekintetben ilyen a *Divina Commedia* külalakja és szerkezete is; s ennek felel meg az első benyomás, melyet ránk tesz. De ha mélyebben hatolunk be költőnk lángeszének birodalmába, mind inkább meggyőződünk, hogy bármennyire volt legyen is, mint minden életerős egyéniség, saját korának embere: nem egyedül annak emelt emléket művében. Új életet öntve a rendelkezésre álló formákba, bővítve s szellemileg átalakítva azokat, emléket emelt — hogy mi is az általa annyira kedvelt filozofiai osztályozás nyelvén szóljunk — mind annak, mi az emberiség életében és érzelmeiben, a korszakok változó menetétől és szellemétől függetlenül, *jó, szép és igaz*.

³³ Lásd Philaletes jegyzeteiben

A TÁRSASÁG IRODALMA FRANCIAORSZÁGBAN.

1879.

I.

Szokássá vált majd minden nemzetnél a társadalom felsőbb rétegeit a „társaság” nevével külön megjelölni. Korunknak demokratikus hajlama és iránya még nem szüntette meg ez elnevezés használatát; ámbar azok az elemek, melyek általa jeleztenek, nem képviselik többé oly mértékben és oly kizárólag a művelt társalkodás eszméjét, mint még csak félszázad előtt is.

Azonban a fogalom akkor is sokkal rugékonnyabb volt, mint sokan hitték, kik magukat vagy köreiket annak egyedüli képviselőiként tekintették. A társaság eszméje és szerepe nem volt ez értelemben sehol oly korán és általánosan kifejlesztve, mint Franciaországban; sehol sem volt annak befolyása az irodalomra oly jelentékeny és tartós; s ezért csakis ott lehetett és lehet a *társaság irodalmáról*, mint olyanról, szó. Az irodalom ezen neme, melyhez nem csak a számos emlékiratok és levelezések, de, bizonyos fokig, oly írók is számíthatók, mint La Rochefoucauld, La Bruyère s némileg maga Voltaire is, az általános francia irodalmi és politikai folyásnak, egyik nem csekély tényezője volt. E befolyást egyébiránt a francia nyelvnek és nyelvtannak rokonsága a latin nyelvvel nagy mértékben elősegítette. Századokon át ez a nyelv volt a nemzetek szellemi érintkezésének terén a műveltségnek, tudománynak, az eszmecsereinek fő és általánosan elfogadott eszköze. Midőn az élénkülő modern szellemi élet magát önkénytelenül valamely élő nyelv használatára látta utalva, a latin nyelv örökségének, az általános szellemi közvetítés föladatának megoldásában, természetsszerűleg (és bár milyen lett légyen a többi nyelvnek benső értéke és jövődjé jelentősége) első sorban a latinnal rokon román nyelvekre kellett szállnia, és azok közt a legtartósabban arra, melynek uralma a geographiai fekvés előnyeiben, az állam politikai és katonai hatalmában, az anyagi fejlődésben s a szellemi és társadalmi művelődésben legtöbb támaszt talált. Így addig, míg a társaság felsőbb rétegei – állásuk hagyományos tekintélye, anyagi előnyei, társadalmi kiváltságai által – kizárólag a nemzeti képviseletére látszottak hivatva, a vezérszerep az európai művelődés terén azon országnak jutott természetsszerű osztályrésztül, melynek felsőbb rétegei társadalmi előnyeiknek legkorábbi, legfolytonosabb és legszellemdúsabb fejlesztését, voltak képesek fölmutatni. Ezen fejlődés ugyan Franciaországban inkább a magasabb állás külfényének, mint belső értékének szolgált; a kiváltságok élvezetét képviselte inkább, mint az azokkal járó fontos jogok és komoly kötelességek gyakorlatát; de, bár a tizenhetedik és tizennyolcadik században is, egy angol pair állása sokkal nagyobb, valódi nyomatékkal és jelentőséggel bírt, mint egy francia főnemesé: még a politikai élet sem volt képes Angliában a francia példák varázsát megtörni, és azoknak gyakran nehézkes utánzását teljesen kizárni. Kétség kívül volt a francia szellem természetében valami, ami azt a társasági érintkezés fejlesztése terén kiváló szerepre képesítette. A fölfogás élénksége, a gyakran fölületes, de mindenre kiterjedő érdeklődés készsége, eszmemenet finomsága és találó élce: mind oly tulajdonok, melyek a francia népet még jelenleg is jellemzik, és a melyeknek fokozott mértékben kellett hatniok oly időben, midőn azok más népeknél, épen ezen irányokban, hasonló mértékben kifejlődve nem voltak. A történelmi események ismételve félbeszakították a csiráiban oly gazdag német művelődés folytonosságát, s a politikai alakulások mindig nélkülözték Németországban egy általánosan elismert társadalmi központnak szellemi hatását. Népének önálló jelleme és sajátsszerű intézményei Angliát ép annyira elszigetelték a száraz föld nemzeteitől, mint a tenger hajjai és partjai „fehérlő szikláinak védfalai”, míg a politikai élet élénksége és föladatainak komoly jelentősége soha sem engedte, hogy a nemzeti szellem ereje kizárólag az irodalomban vagy a társasági műveltség csínjaiban központossuljon vagy nyilvánuljon. A franciánál sokkal korábban fejlődött olasz művelődés, bár mily nagy lett légyen is irodalmának és művészetének befolyása egy bizonyos korszakban, nem szolgálhatott a társas élet maradandó mintájául ott, hol Olaszthon mély, kék egével, szellői lágy fuvallatával, egy dicső múlt magasztos romjaival és egy élvezetdús jelen fényes alkotásaival, mind az hiányzott, mi az olasz életet, számos csapások

dacára, melyeket az egyének bűnei, tévedései és szenvedélyei a gyönyörű földre mértek, még pusztulások és szenvedések közt is, oly könnyűvé tette, és saját szerű, önként érvényesülő költői varázssal környezte. A spanyol nyelv és szellemi befolyása még akkor is, midőn Spanyolország hatalma tetőpontján állott, főleg a politikai térre és az udvari szokások külalakjára szorítkozott, s irodalmi és társadalmi tekintetben csak ott vált aránylag rövid ideig érezhetővé, mint Franciaországban, az érintkezések közvetlensége segítette elő.

Az egyének emlékiratai megelőzték Franciaországban, a társasági élet teljes kifejlődését. Csirái ugyan a tizenhatodik század folytában már igen észrevehetőek; de főleg ott, ahol fényes ünnepélyekről, politikai találkozásokról vagy szerelmi kalandokról van szó. Mellőzve a durvaságnak, a vad és vak szenvedélynek, az erkölcstelenség legmegvetendőbb nemeivé elfajult érzékiségnek számos jelenségeit és jeleneteit (melyek a tizenhatodik századi Franciaországban oly gyakran mutatkoztak és bár később időkben is felismerhetők, mégis – rövid időszakok, mint p. a regence, kivételével – oly kirívóan és leplezetlenül soha nem léptek napvilágra, mint a Valoisk korában) a mívelt társalkodásnak eszméje valódi értelmében még alig volt fölismerve. A tudósok vitatkozhattak egymás közt, a költők elzenghették énekeiket kedveseik zsámolyánál; de csak későbbi a társaság elemeinek azon fesztelen érintkezése, mely a közönséges, mindennapi élet folyamával karöltve jár; mely az ünnepélyeket, az előkészületeket, a rendkívüli szellemi vagy anyagi élvezeteket ki nem zárja ugyan, de létezésében nincs azoktól föltételezve; mely a fényt és a fényűzést alig csodálja, mert azt szabad fejlődésének egyiktermészetes föltételeként elfogadja, mely végre a személyes hiúságnak, a felsőbbbségi váagnak, a születés és vagyon, a szépség és ész igényei versenyzésének tág tért enged, de e versenyzésekkel szemben – a közös szellemi légkörben – a kiegyenlítés és azonosítás hatalmas eszközével bír. A társalkodás ezen nemét Franciaország, és annak nyomán Európa, a tizenhetedik század alatt látta először teljesen kifejlődve.

Mindenki ismeri Molière rövid, de komikai erőben és élcben bővelkedő *Précieuses-Ridicules*-jeit. Molière minden szabadkozása dacára, a közönség nagy része ebben a darabjában éppen azt a kört akarta személyesítve látni, melyben az újabb francia irodalom, a modern társalgás első képviselőit véli föltalálhatni.¹ – Vita tárgya lehet, üdvös vagy káros volt-e az Hotel Rambouillet társalkodási és irodalmi befolyása? – az érzelmek és formák szelídítése és nemesbítése fölért-e az uralkodóvá vált túlfinomítás és mesterkéltség hátrányaival? – maga a nyelv vesztett-e vagy nyert azon új kitételek és fordulatok által, melyeket számos régi, nyers, de találó, erélyes vagy naiv s költői szó és szójárás helyébe léptetni akartak és léptettek is, melyeken meg volt a „talaj íze”? De tagadhatatlan, hogy oly kör képzésének, mely nem bizonyos napi érdekeket, nem a zajos mulatozást, nem a szerelmi találkozást, de egyedül a bizalmas szellemi érintkezés és eszmecsere élvezetét, s legfeljebb a gyengéd, bár némelykor túlfinomított tűzte volt ki magának célul, élnkítőleg kellett hatnia a társalgás fejlődésére, s pedig annál élénkebben, minél tekintélyesebb és fényesebb volt azoknak állása, kik körül és kiknek vezérlete alatt e kör sorakozott. A fiatalabb nemzedékek rövid idő alatt megszabadultak mind azon szeszély- és divatszülte kötelékektől, melyek e kör társalgását oly feszessé és mesterkeltté tették s amelyekben, bizonyos egyéni befolyásokon kívül, a spanyol szellem behatása is könnyen felismerhető vala; de megtartották és elsajátították a szellemi érintkezés és társalkodás eszméjét, mely ez idő legfényesebb oldalát és varázsát képezte s az irodalomra ép oly tartós, mint üdvös befolyást gyakorolt.

A francia írók közvetítették és népszerűsítették hosszú időn át legvonzóbban és legsikeresebben az uralkodó eszméket s a tények ismeretét. És pedig ép azért, mert a tudomány és irodalom emberei nem szigetelték el magokat soha az élettől és mozgalmaitól. Ez összeköttetés biztosította számukra a kifejezés könnyűségét, az ízlésnek finomságát, a hatásnak és befolyásnak általánosságát. A *társaság* egyébiránt befolyását az irodalomra, nem csak szellem, eszmemenete, hajlamai és szokásai által gyakorolta; de közvetlenül azon tárgyak által is, melyeket nékie szolgáltatott, vagy melyeket köreinek kitűnő egyénei – sőt némelykor a nem kitűnők is – saját maguk földolgoztak, gyakran anélkül, hogy némelyikük gyanította volna, mily irodalmi jelentőséggel birandanak följegyzései vagy bizalmas közlései az utókor előtt.

¹ Röderer, Walckenaer, Ste-Beuve, Cousin. s. a. t.

Retz bíbornok nem ez utóbbiak közé sorozandó. Át volt hatva azon szerep fontosságától és érdekességétől, melyet a fronde mozgalmában játszott. Eszes, bátor, erélyes; de mind ezen tulajdonai csak kifelé fordulnak s hiúságát, nagyravágyását, élvezetszomját szolgálják; nélkülözik azt a bensőséget, mely minden komoly és tartós sikernek mellőzhetetlen föltétele. Emlékiratai drámai élénkségekben, fölfogásaik élességében és ítéleteik finomságában egyik legelső fényes példáját nyújtják annak, hogy a tett, vagy helyesebben: a tevékenység embereinek irányzatai miként párosulnak az irodalmi szellem sugallataival. Az események, melyeket elbeszél, a cselszövények, melyeknek szálaait kifejti, az emberek, kiket szenvedélyesen támad vagy véd: elvesztették jelentőségüket; kisszerűnek tűnik fel az utódok előtt, mi a kortársak szemeiben a nagyság bélyegét viselte; de a sikert, melyet a párizsi „coadjutor” fiatal tevékenysége személyes és politikai célzatainak kivívni nem tudott, azt a kítúnó bíbornok irodalmi hajlamai, egyénisége és kora emlékének biztosították. Van egyébiránt ezen emlékiratokban valami, mi azoknak is sérti erkölcsi érzületét, kik nem szoktak túlszigorúak lenni. Retz szerelmi kalandjai, melyekben a hiúságnak és hideg számításnak szint annyi része van, mind az érzékiségnek, és majd mindig sokkal nagyobb része mint az érzelemnek; gyűlöletteljes cselszövényei és erőszakoskodásai, kirívó ellentétben állnak nem csak hivatásával, de főleg azon látszólagos komolysággal is, mellyel a hitszónoki széken és az egyház szertartásaiban eljár, valahányszor a nép vallásos érzelmeit befolyásának biztosítására és öregbítésére föl akarja használni. Az újabb történeti búvárkodás eredményei² nem felelnek meg ama kegyeletteljes tiszteletnek, mellyel Mme de Sévigné a „jó bíbornokot” említeni szokta, ámbár Retz hitszónoki és hittani működése irányában nem szabad egészen szem elől téveszteni, hogy akkoriban a hittan logikai következetessége és kifejtésének dialecticus mestersége, annak vallási tartalmát némileg háttérbe szorította volt, és hogy a theologia sokak által inkább a tudomány és a szellemi felsőbbség érvényesítése egyik eszközének, mint a vallásos áhítat kifejezésének és támaszának tekintetett.

Retz emlékiratai egy, tárgyukon túlmenő, általános, történelmi és politikai tanulságot szolgáltatnak. A szellemi felsőbbség, a születési és társadalmi előnyök egész önérzetével lép föl Retz, Mazarin ellenében egy nagy pártra, fényes családi és baráti körre, a párizsi nép ragaszkodására támaszkodva. Észben, bátorságban, gyors elhatározásban, fáradhatatlan tevékenységben s a politikai hivatás minden fénylő kültulajdonában gyűlölt ellenfelével kétségkívül fölért, sőt nála magasabban áll. A körülmények ismételve az ő előnyére fordulnak, s mégis a végeredményben ő volt a legyőzött, míg a gyűlölt „olasz” üli a diadalt.

Mazarin önző, ravasz, kincs- és hatalomsóvár volt, ép annyira (tán nagyobb mértékben) mint elleneinek bármelyike. De míg ezeknek ingadozó és változó politikai s személyes céljaik voltak, a királynénak oly élénken üldözőbe vett és végre száműzött kegyence, Richelieu mestere és pártfogója nyomán járván, saját uralmának megállapításán, biztosításán kívül csak egy célt tartott következetesen és változatlanul szem előtt: a királyi hatalomnak és tekintélynek szilárdítást és öregbítést, ép úgy Franciaország, mint a külföld irányában. Mazarin diadala a fronde és kiválólág Retz fölött, a szívósságnak, az államférfiúi rugékonyságnak, a gyakorlati kormányzati képességnek volt diadala, számos, szellemileg tündöklőbb állásuk, katonai előzményeik, és fennen hirdetett elveik által látszólag a kormányzásra hivatottabb elem fölött, diadala a következetes politikai tervnek, diadala a szellemes politikai ötletek felett. Kétség kívül a középszerűségnek önző előítélete, hogy csak a szellemi tulajdonok és művelődés egy bizonyos szerény mértéke, mely a józanság, ügyesség és tapasztalás határain alig megy túl, van kiválólág hivatva a dolgok gyakorlati kezelésére; de ellenkezőleg a történet ismételve tanúsította, hogy szellemi és műveltségi felsőbbségekben s céljaik magasztosságában büszkélkedő egyének és pártok nem voltak képesek – főleg a politikai élet és föladatok terén – jelentőségüket a gyakorlat és józanság azon embereivel szemben érvényesíteni, kik sok tekintetben mögöttük állani látszottak. Angliában Walpole, Pulteney és Cartred átellenében – Lord North kormányának tartóssága a legélénkebb és szellemdúsabb ellenzékkel szemben – a koalíció és a minden képességek cabinetjeinek rövid és eredménytelen története szintén tanúskodnak ezen, a politikai életben nem ritka jelenségről, és pedig annál nyomatékosabban, mennél kétségtelebb, hogy a

² Revue d. d. M.: *Le C. de Retz et le chapeau.*

parlamentális kormány az állítólagos szellemi felsőbbbségnek a nyilvános vita által oly eszközöket szolgáltat, melyek egy absolut kormány szabályszerű, nyugodt menetében nem találhatók fel oly könnyen. És mégis nem a középszerűség, nem az egyszerű gyakorlati ügyesség, nem korlátolt, rövidlátó, hamisan annak címzett józanság mellett, - s nem a magasabb szellemi tulajdonok és aspirációk ellen szólnak ezen tapasztalások. Ne tekintsünk számos külső okot, melyek magyarázatokat szolgáltatnak, amennyiben kiválólag az egyének szellemi tulajdonaira és irányzataira vezethetők vissza, egyedül arról tanúskodnak, hogy az emberi dolgokban minden ügynek és föladatnak meg van a maga természete, s megoldásának föltétele. Aki ezen természetet és ezen föltételeket fölfogni és elsajátítani nem tudja vagy nem akarja, az adott föladattal szemben nem tarthat többé szellemi fensőbbbségre igényt. Hol magasztos közérdekekről van szó, a szellemi fensőbbbség méltó tárgya mindaz, mi az eredmény biztosítására szükséges. Az emberi hiúságnak egy sajátságos, de éppen nem szokatlan neme, mely gyakran a fölületességet és a közönyt palástolja, hinni, és másokkal elhitetni, hogy némely feladások megoldására nem vagyunk képesítettek, s egyszersmind másokkal megértetni, hogy nem alattuk, hanem fölöttük állunk. A szellemi fensőbbbségnek rovatik így fel gyakran, mi a jellem gyengesége és a férfias komolyság hiánya.

E mozgalmas korszak eseményeinek emlékét a társaság felsőbb rétegeinek köréből nem Retz bíbornok szolgáltatta át egyedül az irodalomnak. A szerény, józan, tisztességes Mdme de Motteville, a szeszélyes, büszke, regényes „grande Mademoiselle”, (kinnek emlékiratait, tartalmuk nem mindig méltóságteljes részleteinek dacára, ugyanazon tekintélyes nehézkesség jellemzi, mely arcvonásain észlelhető), Brienne, La Rochefoucauld, Gonrville, mindannyian bizonyoságul szolgálnak emlékirataikban, hogy mennyi vonzó erővel bírt az irodalmi tevékenység egy bizonyos neme némelykor azokra, kik a világ színpadján többé vagy kevésbé kitűnőleg szerepeltek, és hogy mennyire tekintették ezen tevékenységet szereplésük kellemes és méltó bevégzésének.

De ezen irodalmi hajlam és irányzat az emlékiratoknál sokkal jellemzőbben azon levelezésükben tűnik föl, melyek, csak egyeseknek vagy szűkebb köröknek szánva, élcök elevensége, eszméik és gondolatjaik bősége, irányuk mesteri egyszerűsége és találó finomsága által közös elismeréssel rögtön az irodalom classicus művei közé soroztattak, midőn a közönség elébe kerültek. Mindenki tudja, hogy itt első sorban Mdme de Sévignét nevezzük.

A levelezések közzétételében gyakran követettek el ballépések. Némelykor egész halmaza oly magánleveleknek került napvilágra, melyek az olvasók érdekére alig tarthattak igényt; számos esetben meg, leginkább újabb időkben, a közlés idő előtti volt, vagy a kegyelet, az illem és tapintat tekinteteinek mellőzésével történt. Mindamelllett a levelezések, Cicero levelein kezdve, mindig az olvasmányoknak egy épp oly tanulságos, mint érdekes és vonzó fajtát képeztek, ha nem is az olvasók minden nemére nézve. A fiatal kor p. mely az élet eseményeit, benyomásaik összegében, nem lefolyásuk részleteiben szereti fölfogni, rendesen közönnnyel, némelykor ellenszenvvel tekint olyan közléseket, melyek a dolgok mindennapi, sokszor egyhangú menetét tükrözik vissza és csak oly levelezések tekintetében teend kivételt, melyek vagy a tények fontossága és élénk rajza által hívják föl figyelmét, vagy egy pillanatilag keblében uralkodó érzelmeknek történetes visszhangjai. A tevékeny, vagy legalább mozgalmas és szórakozott életnek özöne sem szüli mindig hangulatot, mely az olvasmány ezen nemei élvezetének fő föltételét képezi. De azokban a pillanatokban, melyekben kifárasztva a nap nyugtalanságától és zajától, a csendes magányt keressük; abban a korban, melyben körültekinteni és visszapillantani szeretünk örömeinkre, sikereinkre és csalódásainkra, mindenre mit bírtunk, mit szerettünk és elvesztettünk: egy élet lefolyásának ama hű tükre, mely a levelezésekben föltalálható, bizonyos igéző hatással bír. Nem mintha a levél mindig a tényeknek teljesen megbízható tanúja, a gondolatoknak vagy érzelmeknek egészen hű kinyomata lenne. Sok esetben csak a pillanat híreinek és benyomásainak ad kifejezést, s a legőszintébb kedélyek és szellemek sem mentek egészen, azon öntudatlan szellemi kacérkodástól, mellyel érzelmek és gondolatok oly könnyen feszítettnek túl, ha a toll könnyűségével dédelgetettnek. S aztán éppen a toll megmásítja némileg az eszmék természetét, midőn maradandó és holt jegyekben állítja élénk azt, ami, mennél bizalmasabb a viszony, annál inkább a pillanat sugallata ömledezés természetével bír. Az egyes levél éppen azért néha

félrevezetheti a későbbi olvasót az író egyéniségének fölfogásában; egy hosszas levelezés folytonos fonala ellenben elég élethűn állítandja elénk szellemi képét.

Józsátság és gyakorlati következetesség élénk élccel és szellemi keccsel párosulva, mely bizonyos nyers dévajtságot ki nem zár; kész fogékonyság az élet kínálkozó örömei irányában, mely az udvar és a nagy világ fényét épp úgy tudja élvezni, mint egy bizalmas baráti kör nyugodt társalkodását és eszmecseréjét, vagy falusi magányának csendjét, olvasmányait és rendszeres tevékenységét; komoly kötelességérzet az élet gyakorlati föladásaival szemben, de minden komorság, - erős családi érzelmek és öntudat, de ritka kivételekkel sértő gőg vagy hiúság nélkül; hűség és megbízhatóság minden baráti és társasági viszonyokban; őszinte vallásosság, mellyel némi bölcselkedési hajlam vagy inkább kíváncsiság karöltve jár; ösztönszerű ragaszkodás időkorának és állásának eszméihez, hagyományaihoz, gyakran előítéleteihez, mely utóbbiakra nézve, éles esze dacára, ritkán szokott magával számot vetni; végre a fölfogás azon élénksége, a találó kifejezés azon ösztönszerűsége és természetes készsége, mely minden sorát és mondatát jellemzi: ezen vonásokkal áll Mdme de Sévigné képe előttünk, ha életének nyomait életének hosszú során át követjük. Azon túlszigázott, érzélgő szeretet, mellyel leánya iránt viselkedik, és amely, kifejezésének változatos alakja dacára, sóvárgó egyhangúságában az olvasóra épp oly fárasztó, mint látszólag arra nézve volt, ki annak tárgyát képezte, s a túláradozó anyai vonzódást némelykor elég hidegen fogadta: nem áll egészen összhangban Mdme de Sévigné általános jellemével, ámbár sokak által annak fővonásaként tekintetik. Gyermekkorában árvaságra jutván s könnyelmű férjét egy párbajban korán elvesztvén, nem ismerte volt a családi élet örömeit és bensőségét (ma van évfordulója egy apám halálának kit valamikor bírtam, mondja egyszer), gyermekei érdekében özvegy maradt, személyes bájai és fönnen hirdetett szeretetreméltósága dacára is gondosan került minden olyan viszonyt, mely a szív igényei teljesítését más kötelékekben keresve, a kor uralkodó fölfogásaiban és hajlamaiban könnyen találta volna mentségét; fia, ki, számos kicsapongások és némely különcködések dacára, sokkal rokonszenvesebb alak, mint tekintélyes szépségű, rideg és bölcselkedő nővére, (és kitől időnkint oly bizalmas közléseket fogad, melyeket kevés vallásos és erkölcsös anya vett volna oly elnézéssel, némelykor oly tréfás meglepetéssel, vagy serény sóhajokkal, mint a híres levelező,) sajátságaiiban és önállóságában, kellemes és kedvelt társalkodó volt számára, de csak csekély mértékben vette igénybe anyai érzelmeit és gondjait, kivéve ha ez utóbbiak anyagi nehézségek körül forogtak. S így visszazorított vagy az évek hosszú során át kellővisszhangra nem talált, gyöngéd és mély női érzelmeinek kitoró, egész erejével fordult azon egyetlen lány: leánya felé (midőn férjhezmenetele folytán tőle elválnia kénytelen volt), ki hivatta látszott ezen érzelmeket megérteni és akinek számára híven őrizte volt, a világ csábjai közt, túláradozó szeretetének kincseit. Lelkünknek és természetünknek minden mélyen gyökerezett tehetsége és hajlama érvényesülésre törekszik, és ahol az tőle megtagadva volt, előbb-utóbb utat tör magának, megzavarván többi tulajdonaink nehezen kivívott egyensúlyát, a szellem- és jellemgyensúlynak még oly mintamestereinél is, mint Mdme de Sévigné volt.

Levelei nem csak érdekes egyéniségét, egy szellemes emberi életnek eszmemenetét és lefolyását tükrözik vissza, de egyszersmind kora társasági köreinek hű képét is, és sok tekintetben történelmi szempontból is fölötte vonzó és jelentékenyek. Mily gazdag tárházat képezik a legváltozatosabb alakoknak, az egyének sorsa emelkedése és hanyatlása tanulságos jeleneteinek, e tréfás adomáknak és a komoly eseményeknek! Előttünk állnak Fouquet és bírái, Retz, a fronde lejárt vagy megtért szereplői, az új kormány emberei; bizalmasan elstutogtatnak a fiatal király szerelmi kalandjai, míg napfényre lépén, hősnők hódoló elnézéssel környezetnek. Szerény alakban, félig homálytól fedve lép előnkbe Mdme de Maintenon, kezdetben még mint Scarron özvegye; időnkint észlelhetjük emelkedésének óvatos lépteit. Mintegy tanúi vagyunk a gyöngéd és szerény La Vallière végképeni visszavonulásának a zárdába, a „grande Mademoiselle” elkésett szerelmi bájainak, Turenne halálának, a fiatal Longueville elestének és azon megható jelenetnek, midőn szánandó anyja, ki a fronde idejében a rang és hatalom, a politikai befolyás, a szépség és szerelmi uralom öntudatában büszkélkedett, e csapás hírért veszi, melynek fájdalmát fokozza a tévedéseire való visszaemlékezés. És a Bretagne rendeinek ülészekai, a falusi tartózkodás, a

bizalmas párizsi kör – az élethűségnek mily közvetlenségével van ez mind fölfogva és ábrázolva! A levél akkori időben fontos foglalatosság és gyakran a nap eseménye volt arra nézve aki írta, szintúgy mint arra, aki vette. Pótolta a hírlapot, megismertette az irodalom új alkotásait, számot adott az ünnepektől hitszónok utolsó föllépéséről vagy a nap kedvelt színdarabjáról, az udvarnak s a társaságnak eseményeiről és cselszövényeiről, csevegéseiről és kósza híreiről, és mind ezt a beavatottság és meghittség azon öntudatával, mely a közlésnek kétszeres értéket és érdeket kölcsönzött.

Mdme de Lafayette – Mdme de Sévigné körének egyik kitűnő tagja – nem szorítkozott levelezésekre, de a szorosán vett irodalmi tere is átment. Regényei, melyek még jelenleg sem veszítették el értéküket,³ az események egyszerű menete, az érzelmek gyöngédsége és nemessége, az irány átlátszó tisztasága által a legkedvezőbb színben tüntetik elő azon társaságot, mely bennök gyönyörködött, míg más részről Mdme Henriettenek, az orleansi hercegnőnek, története,⁴ kinek kora s rögtöni halálát St. Simon és Bossuet oly meghatólag ecsetelték, meglepőleg érezteti, mily gyorsan változnak gyakran az egymást követő időszakok szokásai és fölfogásai.

XIV. Lajos kormányzatának második felében és Mdme de Maintenon uralma alatt egy, a trónhoz közel álló fiatal hercegnő alig szólította volna fel benső barátnéját, hogy tolla által játszi kacérkodásának, kis szerelmi cselszövényeinek, imádói kísérleteinek és kalandjainak emlékét az utódoknak átszolgáltassa, - és a tizenharmadik század irodalma alig fogta volna föl ezen némileg veszélyes játékot a naiv pajzanság azon szellemében, melyben előnkbe állítatik.

Mdme de Lafayette megemlézése újra fölhívja La Rochefoucauld nevét. Hosszú évek barátsága fűzte egymáshoz e két szellemes egyéniséget; bizalmas eszmecseréjük hanyatló koroknak legkedvesebb élvezetét képezte és az *Elmélkedések* híres könyve⁵ egyes részleteinek és tételeinek megállapításában, ezen baráti eszmecserének megvolt a maga befolyása.

La Rochefoucauld egyébiránt a *társaság irodalmának* kitűnő képviselőjeként nem csak azért szerepel, mert a fensőbb köröknek magas állású tagja volt, de azért is, mert a társaság életének és fölfogásainak befolyása magát rövid, de velős munkáiban, kiválólag érezteti. Nem egészen helyes ugyan az a gyakran ismételt állítás, hogy erkölcszetét és tételeit csak udvari és nagyvilági tapasztalásaiból merítette, s hogy azok csak egy mesterkelt társasági élet tévedései, gyöngéi és titkos rugói irányában bírnak a találóság és valódiság jellemével. Van bennök sok megjegyzés és állítás, mely nem bizonyos állású egyének, hanem az emberi szív redőinek éles és mély ismeretéről tanúskodik és a kifejezés tömörsége s szellemes finomsága által, ezen ismeretnek hatásos kifejezést ad. Az önzés, mely saját cselekvényeinek rugóit föl nem ismeri, az öncsalád, a barátság színébe öltözködött versengés, a káröröm, a gyakran öntudatlan képmutatás, az érzékiség, mely a lángoló érzelmek nyelvén szól: mindez nem csak az udvaroknál és a nagy világban otthonos, ámbár természetesen ott bujálkodik a legbőségesebben, hol a viszonyok szövevényességében, az érdekek ellentétében, a külszín uralmában, s a mulandó élvezetek hajhászatának könnyűségében, a legtöbb táplálékot nyeri. Nem is az talán La Rochefoucauld hibája, hogy az érzelmek és tények jellemzésében az emberi gyöngédségeknek és árnyoldaloknak oly döntő befolyást tulajdonít, hanem igen is az, hogy általános szabályokként állít elé oly fölfogásokat, melyek egyes, sőt sok esetekben találók és alaposak lehetnek, de nem merítik ki az emberi szenvedelmek és cselekvények rugóinak és indokainak sokoldalúságát, s éppen mert általánosítottatnak, nem tűnnek föl többé mint egy éles és finom szellem észleletei, hanem mint egy elkeseredett kedély pessimisticus bölcsészettének kinyomásai. Hol az emberi természetnek oly annyira változatos elemeiről van szó, a magában elmés és helyes észrevétel könnyen ferdévé válik, ha általánosítottatni akar; ki az életből meríti eszméit, melyekben tapasztalásait összefoglalja, mindig a tévedéshez közel áll, ha elfelejti, hogy az élet hű képének, az árnyalatok kellő figyelembe vétele és művészi visszatükrözése képezi egyik főelemét.

La Rochefoucauld, sokak által veszélyes kalauznak tekintetik, olyannak, ki a nemesebb érzelmeket és aspirációkat – főleg a fiatal keblekben – aláássa, mert rugóik őszinteségét és

³ La Princesse de Clèves, Mademoiselle de Montpensier, s. a. t.

⁴ L. Histoire de Mdme Henriette, etc.

⁵ La Rochefoucauld: *Maximes et réflexions*.

önzetlenségét majd mindig kétségbe vonja; de megszűnnék ily látszólag veszélyes kalauz lenne, ha mindenki, az önámítás leleplezése ez éles és kérlelhetetlen mesterének eszméit és mondatait csak ott fogadná el véleménye és ítélete alapjául, hol saját gondolatainak és tetteinek mérlegeléséről és boncolgatásáról van szó.

Nem a világ nagy embere volt La Bruyère. Szerény állása, visszavonulása, komoly erkölcsi fölfogása, igénytelen és nemes bensőségű jelleme, nem annak körében kerestették vele élvezeteit. De mesteri jellemeiben, - melyekben a fölfogás élénksége a kifejezés finomságával, a Molièret megközelítő jellemző képesség az ecsetelés élethűségével és az irány tökélyével párosul, - a szemei előtt mozgó társaságból merítette elmélkedései tárgyát és ábrázolatai mintáit. És ez okból, inkább mint hazájának más valamely egykorú, nagy írója, a *társaság irodalma* képviselőinek számába sorozható; ámbár számos alakjainak általános, tartós, a változó divattól és szokásoktól független jelentőséget tudott kölcsönözni. Mme de Caylus rövid visszaemlékezései⁶ finom élők, találó vonásaik, ízlésteljes alakjok által, a tizenhetedik század emlékiratainak vonzó utóhangját képezik; ámbár némelyek azokban már a tizennyolcadik század eszmemenetének és irányának befolyását felismerhetni vélük.

És St. Simon, kinek neve első sorban áll, ha francia emlékiratokról van szó? A híres, tulajdonképp csak halála után híressé vált herceg, korának képét oly kiterjedésben, oly részletekkel, a tények és emberek oly beható ismeretével akarta az utókornak átszolgáltatni, milyenek párját még alig ismerte az irodalom. Ábrázolatának elemeit, a társadalom akkori szervezete folytán, csak az udvar és a felsőbb társaság köreiben kereshette és találhatta. Szenvedélyes fáradhatatlansággal és szívóssággal járt utánok; szüntelenül követte a száguldó hírek, a nyerhető fölvilágosítások vagy bizalmas értesítések nyomát; senki sem ösmert több embert, senki sem érintkezett számosabbakkal, önérzete és büszke visszatartása dacára; de mindemellett épp oly keveset volt a társaság embere, mint az irodalomé. Valamint ez utóbbivá csak halála után lett, irányának sajátos becse csak újabb időkben ismertetett fel; (a tizennyolcadik század emberei, kik emlékiratait kéziratban olvasták, majdnem egyhangúlag állítják, hogy „rosszul ír”, és későbbben felőle, ha nem csalatkozunk, Chateaubriand mondta, hogy „átkozottan ír a halhatatlanság számára”). Valamint a toll, a szó, maga a gondolat, csak eszköz volt előtte, mely nagy képéhez ecsetelését volt szolgáltatandó; úgy a társaságnak sem lehetett valódi embere az, ki a bizalmas társalkodásban is nem az eszmecsere, a bensőség, a szelleműs érintkezés élvezetét kereste első sorban, hanem, mint maga vallja, abban főleg az adatgyűjtés, a tények latolgatásának, a jellemek észlelésének eszközét látta, és alig várta a pillanatot, melyben benyomásai följegyzéséhez foghatott.

St. Simon nagy munkájában az egyes személyek és csoportozatok majd oly sűrűen érik egymást, mint Tintoretto velencei *Paradicsomában*; de míg a festő művének roppant keretében, számos részletek alig ismerhetők föl, St. Simonnál majd minden alak jellemzőleg domborodik ki és érvényesül. Szenvedelmes hívséggel rajzoltatnak az egyének, nem egyszerű nagy vonásokban: vonás éri a vonást, szín állítatik szín mellé; de az ecsetelés erélye és az alakítás mestersége mind ezen elemeknek meggyőző életerőt és egységet tud kölcsönözni. A kép talán nem mindig hű képe annak, akit ábrázol; a szenvedély, az ellenszenv, a gyűlölet vagy elfogultság befolyása sok esetben fölismerhető; de minden esetre képe egy valódi embernek. És valamint az egyének ábrázolatában az alakítás erélye és az események eleveensége: a helyiségek festésében pontosság, szemlélhetősége részletek pontos figyelembe vétele jellemzik St. Simon munkáját. Ő első sorban nagy festő, és mint ilyen kevés párját találja az irodalomban.

Történelmi szempontból azonban nem teljesen megbízható tanú. Jól ismeri a kis dolgoknak nagy oldalát, de a nagy dolgoknak gyakran csak kis oldalát látja, és azt bizonyos előszeretettel keresi. XIV. Lajos olympiai tekintélyét az emberi gyarlóság mértékére vezetve vissza, élénk színekkel rajzolja elbizakodó önérzetét, önzését, vallási érzelmeinek fölületes alakiságát, ismeretei hiányosságát, kormánya véstteljes ballépéseit és hibáit; de nem tekintve azt, hogy uralkodása fénykorának tanúja nem volt, számos dolog valódi menetéről értesítve nem vala s nem ismerte komoly rugóikat. Így p. csak a kényelemnek és a női befolyásnak tulajdonítja egy hadjárat

⁶ *Souvenirs de Mme de Caylus.*

félbeszakítását, melyet a legfontosabb katonai és politikai okok tettek elkerülhetetlenné, ámbar ezen okokat, melyeket a levéltárak tartottak fenn a későbbi nemzedékek számára,⁷ az állam érdekeinek veszélyeztetése nélkül, még gyaníthatni sem lehetett volna. Így a spanyol örökség kérdésében nem ismerte teljes jelentőségét azon, éveken át ritka következetességgel, kitartással és ügyességgel, Európaszerte folytatott alkudozásoknak, melyek egy nagy terv gondos, messzelátó előkészítésének legfényesebb és tanulságosabb mintái közé számíthatók,⁸ és a melyekkel szemben az általa annyiszor hangsúlyozni szokott személyes befolyások, indokok és cselszövények, nagy részben háttérbe szorulnak. Ismeretes és könnyen felismerhető azon szenvedélyes ellenszenv és gyűlölet, mellyel a „törvényesítettek”, Mdme de Maintenon, a Luxemburgi herceg és számosak ellen viselkedett, kik által magát rangja igényeiben sértettnek tekintette.

Mindennek megvolt nála bizonyos mértékben a maga nemes és komoly erkölcsi alapja. A király törvénytelen gyermekeinek emelkedése sértette vallási érzelmeit épp annyira, mint a családi élet szentsége iránti tiszteletét; mélyen meggyőződve saját és társai rangigényeinek alaposságáról azok mellőzésében jogsértést látott, mely élénk jogtiszteletébe ütközött. Voltak politikai eszméi és erős meggyőződései is: a francia királyi uralomnak fejlődése, mely mindinkább a hatalom központosítására, a korona befolyásának öregbítésére és a közdolgok kezelésének kizárólagos egyedárusítására volt irányozva, s ennél fogva az önálló politikai befolyású tevékenységet és tekintélyeket, mindinkább háttérbe szorította, egyenes ellentétben állott nézeteivel és hajlamaival. De ezen komoly és nemes erkölcsi alapokon buján fejlődött egyszersmind egy igen élénk személyességnek túlárado öntudata, mind azon gyarlósággal és elbizakodással, mely avval karöltve járt.

St. Simon politikai okoskodásai, reformtervei és jóslatai nagyrészt elvesztik előttünk jelentőségüket, midőn észrevevessük, hogy majd mindig egy pontból indulnak ki, s szint ahhoz vezetnek vissza: a francia hercegek és pairek állásának és kiváltságos hivatásának rögeszméjéhez, mely egyébiránt közjogilag, történetileg és politikailag elég gyöngye lábán állott.

St. Simon a születési és családi büszkeségnek szenvedélyes képviselője, ámbar némelykor rendtársai kétségbe vonni szerették, hogy e szerepre kiválólag hivatva vagy jogosítva lenne; de e tekintetben komoly szellemének és kedély idomának tanúsága, hogy – ahol szenvedélye vagy gyűlölete félre nem vezette – a jellem, a szellemi felsőbbtség, az érdem előtt meghajolni tud, főleg ott, ahol ez őszinte igénytelenséggel párosul. De kérlelhetetlenül üldözi a cselszövények és kegyencek gyors emelkedését és alap nélküli elbizottságát, egyszóval mindent, mi épp úgy sértette személyes büszkeségét, meggyőződéseit vagy előítéleteit, mint természetének némileg durva őszinteségét. És (eltekintve némely külső egyéni okoktól) lelkének ezen tartós hangulata magyarázza éppen azon szívós ellenszenvet, mellyel Mdme de Maintenont, minden alaklommal említeni szokta, és amely csak a második orleansi hercegnő, a regent anyja (mulatságos és érdekes, de történelmileg csak nagy kritikai óvatossággal használható, irodalmilag tekintetbe nem vehető) leveleiben találja párját. – Akármiképpen ítéljük Mdme de Maintenon személyisége felől, bár mennyire ellensúlyozzuk számos ellenségeinek és ellenfeleinek szenvedélyes támadásait, gáncsait és vádjait gyéribb számú, de higgadtabb kedélyű tisztelőinek véderveivel és azon, némi tekintetben kedvezőbb benyomásokkal, melyeket fönnmaradt hagyományaiból meríthetünk: minden esetre föl kell ismernünk sorsának egy uralkodó vonását, mely hosszú életének egész pályáját s annak változékony és meglepő fordulatait következetesen jellemzi. Ilyen vonás, mely egész életén át az illető egyéniség sorsában föltalálható, jellemével, szellemi és lelki tulajdonaival egyrészt épp úgy benső összeköttetésben áll, valamint másrészt azokra visszahat. Mdme de Maintenon egész életén át a ferde és félszeg helyzeteknek és állásoknak volt megszemélyesítője és képviselője, s minél nagyobb mesterséggel tudott megfelelni ily állások kellékeinek, annál gyűlöletesebbé kellett válnia St. Simon szemében. A ferde helyzeteknek és félszeg állásoknak csak a nagy szív és magasztos szellem adhat erkölcsi méltóságot, ha az események menete által történetesen olyanokba sodortatik; hol ezek hiányoznak, az állás

⁷ Duc de Noailles: *Histoire de Mdme de Maintenon*.

⁸ L. Mignet: *Négociations relatives à la succession d'Espagne*.

ferdesége – minden tapintat, ügyesség, élettapasztalás ellenére, melyekben Mdme de Maintenon bővelkedett – vajmi könnyen az egyéniség jellemébe mén át vagy annak legalább saját kétszínűsége látszatát adja.

St. Simon szenvedélyes, egyoldalú, hiszékeny ellenszenvei és előítéletei sugallata szerint, és épp ezért, történelmileg megbízhatatlan munkája hosszadalmas, némelykor fárasztó, száraz nemzedékrendi fejtegetések, végetlen kitérések a rangigények kérdései fölött töltik be annak számos lapját; de anyagának bősége és változatossága, az alakítás drámai élénksége, a jellemzés életereje, az ábrázoló képesség ritka tökélye, mindez, a büszke herceg emlékiratainak kitűnő és tartós jelentőséget biztosít, és őt azok közé sorozza, kik valóban bírták az irodalom mestereinek ama varázsvesszejét, melynek érintése új életet önt a rég koporsóba szállott egyénekbe, s valóságos kölcsönöz a letűnt eseményeknek.

II.

Azon kölcsönös befolyás, melyet a tizenhetedik században, a francia magasabb körök társasága és az irodalom egymásra gyakoroltak, a tizennyolcadikban is érvényesült. De ezen utóbbi korszakban a vezérszerep az irodalomra ment át, míg előbb az irodalom közvetítette, és terjesztette a társaságnak eszméit, ízlését, szójárásait; később a társaság lett az irodalom eszméinek terjesztője és közvetítője, s tőle vette sugallatait. Az udvar, mely XIV. Lajos uralmának fénykorában a szellemi életnek, az élénk társalkodási érintkezésnek és gyönyörnek épp úgy gyűlhelye volt, mint a legfontosabb kormányzati, diplomáciai és katonai ügyeknek központja, a király végéveiben mind komorabbá és komorabbá vált. Azon megdöbbentő és mélyen megható csapások, melyek a királyi családot rövid idő alatt rendre érték (1711—1712), a spanyol örökségi háború szerencsétlen fordulatai és elviselhetetlen áldozatai, a vallási bonyodalmak és üldözések, a pénzügyi zavarok és nehézségek, magának az udvarnak megváltozott alakja és szervezete, melyben Mdme de Maintenon sajátos állásának nagy része volt: mind ez egy bizonyos komolyság és erkölcsi ridegség fátyolát vetette éppen azon elemek és körök társalkodására, melyek hosszú ideig annak szellemi kecsét és anyagi fényét kiválólag képviselték. Fönnállott még a régi társaságnak külső alakja, s ünnepélyes alkalmakkal érvényesült hagyományos tekintélye és jelentősége; de elpárolgott éltető szelleme, s aki be nem érte annak mindinkább elhamvadó szikráival, — melyek csak némileg bizalmas és benső körökben ápoltattak még gondosan és csillogtak fel némelykor a régi társaság körein kívül, — gyakran avval ellentétben kereste örömeit és szórakozását. A tizennyolcadik század épen találta még a régi társaság keretét; de a régence és XV. Lajos kormánya alatt ez a keret mind üresebbé változott át még ott is, hol szét nem törtetett. Épp ezért e kor irodalmának azon termékei, melyek a társasági életet tükrözik vissza vagy avval állnak összeköttetésben (az egyszerű napló jegyzetek, katonai emlékiratok s. t. irodalmi szempontból itt alig vehetők tekintetbe) sokkal inkább az író vagy levelező egyénisége körül forognak, mint a tizenhetedik században. Nem mintha annak emberei nem bírtak volna jellemző típussal: sőt ellenkezőleg szellemükben, jellemükben és tevékenységükben, nagyobb részt, sokkal határozottabb és erélyesebben kidomborodó alakok, mint közvetetten utódaik. De távol áll tőlük az az eszmélkedő és bölcselkedő öntükrözési hajlam, mely mindent saját személyiségéhez szeret mérni, azt boncolgatja szüntelen és végeredményében vagy önző kedélyszárazsághoz, vagy mesterkéltnél érzelgéshez vezet, némelykor pedig mindakettőt meglepő öncsalódással egyesíti.

E kételkedő kedélyszárazság jellemét viselik Mdme de Staël-Delaunay rövid, de élénkségök, finomságuk és irányuk tökélye által, tartós irodalmi jelentőséget nyert emlékiratai is,⁹ ámbár fő tárgyakat éppen saját, önzéstelen feláldozása képezi, s pedig egy oly egyéniség irányában, ki önzéstelenségét se föl nem fogta, se meg nem érdemelte. — A kis Maine hercegnő gögös önérzete és gyerekes hiúsága; a sceaux udvarnak mindenkit kimerítő szüntelen kicsinyes mozgalmak; a szellemi élvezet és vidámság fáradhatatlan hajhászata, mely célját soha sem éri; Mdme Delaunaynak alárendelt állása olyanokkal szemben, kiknek irányában szellemi és jellemi fölényét minduntalan éreznie kellett, amint hogy érezte is azt; a kisszerű és mégis veszélyes politikai cselszövények, melyekbe kevertetett és melyek a Cellamare-féle összeesküvésben érték tetőpontjukat; az áldozatok, melyeket ez alkalommal hozott, s az olympiai érzet öntudatlan hálátlansága, mellyel úrnője részéről találkozott: mind ez elégségesen megfejtje emlékiratainak és levelezésének jellemét. Csak némelykor váltja föl valamely mélyebb érzelmek hangja, mint például elhunyt barátnéjának, Mdme de Bussynek épp *oly nemes*, mint finom jellemrajzában. De e kedvetlen hang és jellem másoknál is felismerhető, kiknél ily személyes viszonyok nem jelezhetők.

Mdme du Deffaud osztozik Mdme de Sévigné és a levelezés némely más mestereinek azon irodalmi szerepében, hogy míg életében a szorosán vett irodalmi tevékenység minden nemétől távol állott, halála után korának és hazájának legjelentékenyebb irodalmi kitűnőségei közé számítatik. Aránylag szerény társadalmi és vagyoni állása dacára, eléggé viharos fiatalság után, (ámbár később maga vallotta, hogy „nincs ter-

⁹ Mémoires et lettres de Mdme de Staël-Delaunay.

mészetében se regényesség, se heves véralkat”) sikerült nékie maga körül nagy számú és változatos kört gyűjteni, mely a tizennyolcadik század francia társaságának egy fontos és jellemző oldalát fényesen képviselte. Éveken át seregelt a megvakult háziasszony körül, szerény szalonjában, nagy része azoknak, kik Párizsban azidőt, a születés, vagyon, szellem vagy személyes állás előnyei által kiváló jelentőséget igényelhetek. A külföld diplomatái, írói, kitűnő utasai estélyeit és vacsoráit Párizs azon nevezetességei közé számították, melyekkel mindenkinek meg kellett ismerkednie, ki az ottani társasági és szellemi életet valódián élvezni és megérteni akarta.

De e megismerkedés lehetősége nem mindenki számára és nem mindig könnyen vala megnyerhető. Ott látjuk Luxemburg marechalénét, a fiatalságában elbájoló szépségéről és számos, változékony szerelmi kalandjairól ismeretes Boufflers hercegasszonyt, ki azoknak emlékezetét későbbi időkben, szellemessége, élce, tapintata, állása előnyeinek következetes és erélyes érvényesítése által oly annyira háttérbe tudta szorítani, hogy élete végnapjáig magának döntő társadalmi tekintélyt biztosított, s azt souverain hatalmának teljes önértékében háborítatlanul gyakorolta is; ott a Beauveukat, a házasság élet ragaszkodásának és hűségének az akkori korban és ezen körökben ritka képviselőit; a szellemes, igénytelen, önfeláldozó Choiseul hercegnőt, időnkint férjével, a több évig döntő hatalmú miniszterrel, s erélyes, öntudatos sógorasszonyával, Grammont hercegnével; Humet és Gibbont, a józan és becsületes, érzelmű d'Henaultot (le président), kinek hosszabb benső viszonya Mme du Deffaudhoz, mindinkább az akkoriban divatos házassági közöny jellemét öltötte; Formont és Cidevillet, Voltaire meghitt barátjait; a ferneyi törzsapa levelei által időről időre szintén jelentkezik, melyeknek hízelgő élce a kölcsönös csipkedéseket és kétes jóakarató célszavakat ki nem zárja; végre ott találjuk, sok mások közt, Horace Walpolet, ki egyedül volt hivatva az agg francia szalonhósnő kebelében mély és tartós részvétet ébreszteni. A hozzája intézett levelek a Du-Deffand-levelezésnek¹⁰ egyik legbecselesebb részét képezik. St. Beuve szokott finomságával boncolgatta és magyarázta ezen elkésett, majdnem szenvedélyes vonzódásnak lélektani rejtélyét. Bármilyen volt légyen annak kútforrása, ezen érzelmek új táplálékot szolgáltatott, új elevenséget kölcsönözött egy elhervadt kedélynek és egy kifáradt, mélyen elkedvetlenített, kitűnő szellemnek az emberi kor hanyatló éveinek végszakában, s az irodalmat egy épp oly érdekes, mint jellemző olvasmánnyal gazdagította. De épp mert oly jellemző a korra és az író személyiségére nézve, minden szellemessége, élce és a társas mozgalomnak minden fényes képei dacára, melyeket oly bőven nyújt, ritkán vonzó vagy rokonszenves, végbenyomásában pedig sok tekintetben leverő és lehangoló. Mme du Deffand élete nélkülözött minden komoly föladatot és kötelességet, minden természetes érzelmeket és kötelet. Nem egyedül a sors tagadta ezt meg kitűnő egyéniségétől: a nemes keblek érzelmeik önzéstelen bensősége és őszinte komolysága által önmagok teremtenek magoknak tartós köteleteket és kötelességeket. Saját hajlama, korának szelleme, környezetének iránya, az élvezetet tűzték ki élete céljául; még annak utolsó éveiben, vaksága és kora gyöngeségének dacára, házában és házán kívül napviradtáig kereste azt a szórakozást, melynek fölvidámító hatása annál inkább látszott őt kerülni, mennél fáradhatatlanabb mohósággal száguldott utána. Önzően szakította le a gyönyörnek kínálkozó bimbait és virágait, anélkül, hogy valamikor termő növényeiket gyöngéd gonddal ápolta volna, így aztán csak mindig megújuló hervadástól látta magát környezve. Levelei szellemdúsak, telvék a legfinomabb észrevételekkel, a legtalálóbb jellemzésekkel; fölfogása ritka józanságú, irányának átlátszó világossága és szabatosága hű kinyomata elméje élességének, mely kérlelhetetlenül üldözött minden ferde irányzatot, minden üres mesterkedést vagy hangzatos, de tarthatatlan igényt. Környezve látjuk őt a társas élet legkitűnőbb képviselőitől, annak minden előnyeitől és élvezeteitől; de mindezt elmérgesíti, a benső elhagyatottságnak és elszigeteltségnek érzete, és a szüntelen növekedő, legyőzhetetlen unalom rémképe. A külső világnak élt volt s a külső világ elvesztette előtte minden érdekét. Míg Walpole, kinek terjedelmes levelezései minden mesterkéltséggel közönytől, melyet a politikai események és cselszövények, a pártok és kormányok irányában hangoztatni szeret, a történelmi részletek és jellemző adatok dús tárházát képezik, tőle is mindig „tényeket” kér és követel: agg francia barátnéja félig kelleltenül, és csak az ő kedvéért, gyűjti a szállongó híreket vagy közli a nap eseményeit; de szellemének egész ereje és tevékenysége ösztönszerűleg mindig saját egyénisége és érzelmeinek boncolgatása körül forog. Hiába kerüli az űrt, melyet keblében érez és

¹⁰ *Correspondance complète de Mme Du-Deffand*, avec une introduction de Mr. Lescure. 2. V.

fölismer: gondolatai mindig e szellemi örvény széleihez térnek vissza, s a fájdalmas varázs egy bizonyos leírhatatlan hatalma leigézve tartja elmékedéseit, míg az elcsüggedés szállja meg lelkét. Megható kifejezést ad hangulatának amaz illetődött meglepetés, mellyel az annyira környezett, a sokak által (bár gyakran titkos ellenszenvvel) ünnevelt asszony végnapjaiban könnyező vén komornyikának kételkedve monda: „Hát te engem szerettél?” Egy őszinte ragaszkodás igénytelen tanúságával szemben, még egyszer fellobbanhatott keblében benső életének jelentéktelensége s meddőségének azon fájdalmas érzete, mely leveleiben oly gyakran észlelhető. Tagadhatatlan, hogy e hangulatban az agg kornak és gyöngéledésnek is nagy része volt; de mily csekély az oly mozgalmas életnek belbecse, mely a hanyatló kornak nemes élvezetet vagy megnyugtató vigasztalást nyújtani egyiránt képtelen.

Ezen szellemi és érzelmi meddőség jellemzi Mdll de Lespinasse leveleit is, minden forró szenvedélyességük dacára.¹¹ — Életének egész folyama, születése, fiatalkori alárendelt állása, egy önző és kislelkű családdal szemben, későbbi viszonya Mdme du Deffaudhoz, (ki benne föl-találhatni vélte, mit régen keresett: valakit, aki unalmát eloszlassa, vagy annak terhét vele közösen viselje, ki mindig kész segédje legyen szalonja vezetésében, de anélkül, hogy kitűnő társalkodó képességét valamikor önállólag érvényesítené, ki, egy szóval, teljesen meg tudjon felelni a szellemesített gép eszméjének,) titkos ellenségeskedéseik és versenyzéseik, végre az összeütközés, az elválás, a bölcsészek fiatalabb nemzedéke szalonjának keletkezése, a régiebb s aristocraticusabb jellemű tekintélyével szemben, az egész tragikomédia — mint Grimm találóan nevezi valahol ezen viszonyokat, melyeknek fordulatai az akkori párizsi társaság és irodalom köreit oly élénken foglalkoztatták — a ferde állásoknak, a kisszerű vagy mesterkéltné érdekeknek ezen egész képe alig lenne egy későbbi kor figyelmére méltó, ha tekintetbe nem vétetnék a szellemi és érzelmi képesség, mely gyakran ily viszonyokra pazaroltatott s mely félreismerhetetlen jelentőségét megőrzi, bár mily kevésbé legyenek is rokonszenvesek érvényesülésének föltételei és tárgyai. A légkör, melyben Mdlle de Lespinasse mozgott, a szellemi tevékenység és bölcsészeti boncolgatás azon neme, mely korát jellemezte és mely a nőnemnél főleg saját személyi tulajdonai és hibái, örömei és fájdalmai körül forgott, megérteti velünk leveleinek valódi jellemét.

Szenvedélyes szerelmi levelek ezek nagy részt. A szenvedély erélye, a tulajdonképp egyhangú érzelmeknek és gondolatoknak, melyek némelykor a rögeszme szívósságával ismétlődnek, mesterien változatos kifejezése, írójuknak tartós helyet biztosítottak a francia irodalomban, melyet szerencséje és korán kimerült életeréje árán vásárolt meg. És mégis alig szabadulhatunk azon benyomástól, hogy itt-ott oly szenvedélyről van szó, melyben a képzelő tehetségnek alig van kisebb része, mint a szívnek, hogy nem a szerelem hívja föl a szenvedélyt, de a szenvedély állítása a szerelmet.

Mdlle de Lespinasse élénk vonzalommal fordult Guibert gróf felé, ki a bölcsészek körében főleg a taticáról írt tanulmánya folytán (mily jellemző a korra nézve, hogy épp ezen tanulmány ajánlotta őt a női világ egy részének figyelmébe) némi jelentőségre tett szert, melyet tartósan megőrizni nem tudott. Kedvese felruházta őt minden nemes és vonzó tulajdonokkal, melyeknek eszményi képe lelkében élt; de ugyanezen tulajdonokat ruházta már előbb hasonló lelkesedéssel Mora grófnak, egy fiatal portugáliai nemesnek, sokkal rokonszenvesebb alakjára, kinek kora kimúlta órá is halálos csapást mért. Azonban, ki akarná érzéseinek és fájdalmainak őszinteségét kétségbe vonni? Ki tagadná meg elnézését a jóhiszemű csalódástól? Van szenvedélyében egy félreismerhetetlen tragicus erő és komolyság, noha nélkülözi az igénytelen, magától eltekintő és megfélekedező szerelem azon bensőségét, mely ösztönszerű részvétre legbiztosabban tarthat számot. — Mdlle de Lespinasse, Gruibert után, életének végső éveiben az elvont tudományosságnak egy rideg férfiával, d'Alemberttel állott félig baráti, félig szerelmi viszonyban. Még háztartásuk is közös volt, s hogy oly kevesen találtak ez életmódban valami felöltőt, kétségkívül sajtáságos vonása az akkori társaság egy részének.

¹¹ *Lettres de Mdll Lespinasse* ism. kiadások.

Mdlle Aïssée és levelei ösztönszerű részvétellel mindig találkozandnak.¹² A circassiai leánya, Ferriol francia nagykövetnek rabszolgája, ki e szolgaság lealázó jármának valódi természetét csak akkor kezdte teljesen fölismerni és átérezni, midőn a keresztyén világgal és a nyugoti művelődéssel érintkezésbe lépett, egyik legrokonszenvesebb és legköltőibb alakja a tizennyolcadik századnak, mely költői alakokban nem bővelkedik. A keresztyén fölfogások ugyanazon körben, melybe sorsa által sodortatott, alig lehetnek más, mint alaki természetűek. Mdme de Ferriol, az elhunyt nagykövet sógorasszonya (kinek házánál Aïssée sokáig tartózkodott) fölfogásainak tekintetében az ő irányához közel állt; de a keresztyénség szellemének általános légköre elégséges volt arra, hogy fogékony lelkével az emberi méltóságot, jogaival és kötelességeivel együtt, megértesse. Ha élete nem felelt is meg mindenben és mindenkor a szigorú erkölcsiség követelményeinek: meggyőződése, érzelmei és lépteinek indokai mindig a nemes fölfogások magaslatán állottak. Szerénysége, önzéstelensége, azon gyöngédség, mellyel Aydie lovagtól, ki szívét megnyerte volt és odaadó szerelmét a legőszintébb ragaszkodással viszonzta, kezét azért tagadta meg állhatatosan, mert nem vélte magát hozzája méltónak: ezen egész egyszerű, de megható dráma, mely kora halálában találta megoldását bizalmas leveleiben épp annyi igénytelenséggel, mint bensőséggel állítatik élőkbe. Uralkodó szenvedélye egyébiránt nem kerítette hatalmába minden gondolatát; nem feledkezett el másokról s tud maga körül tekinteni; eszmélkedése és észrevételei, ha nem nagy jelentőségűek is, mindig találók és vonzók; irányának egyszerűsége megfelel lelke igénytelenségének és azon nyájas szeretetreméltóságnak, mely egész lényét jellemzi. Újabb kritikai kutatások a vénülő Aydiet falusi magányában, közel rokonai és gyermekeik körében, könyvei közt és jól ellátott ebédlőjében fölkeresték. Nincs többé benne semmi regényes, talán nem is volt soha és csak egy mély érzelm közössége környezte őt egy ideig a regényesség bizonyos fényével; de életének ezen prózai korszakában is felismerhető benne kedélyének nemes őszintesége és gyengéd fogékonysága, mely igazolja egy oly nőnek vonzalmát, ki szerény állásban, egy szellemi és erkölcsi alapjaiban mélyen megingatott század és társaság közepette, az önzéstelenségnek, az odaadó igénytelenségnek és érzelmi emelkedettségnek volt nemes képviselője.

Voltaire levelei¹³ a tizennyolcadik század legjellemzőbb és legfényesebb irodalmi okmányai közé számítandók. Neve oly annyira pártjelvényvé vált, hogy nehéz felőle az elfogultság színe nélkül szólni. De leveleiben nem annyira általános irányzatai vagy céljai forognak kérdésben (ámbar azoknak befolyása mindig és mindenben felismerhető); nem a pozitív vallás eszméje és a keresztyén hit ellen folytatott, gyűlöletteljes harca, vagy azon bölcsészeti kérdések tüzetes megbeszélése, melyek az emberiség legmagasztosabb érdekeit és föladatait érintek, és melyek gyakran könnyelmű, komolyság és kegyelet nélküli megvitatásának benyomása nevéből elválaszthatatlan. Egyénisége és befolyása századára és annak társaságára állnak itt élénk színekben előttünk. Hosszú életén át, a társasági összeköttetésekre személyes hajlamánál fogva épp úgy, mint egy bizonyos tervszerű számítás folytán, mindig nagy súlyt fektetett s azokat gondosan ápolta; a társaságra és a társaság által kívánt hatni kedvenc eszméi szellemében. Elméjének sokoldalúsága, élcének találó készsége és élénksége, tiszta, szabatos irányának jellemző könnyűsége, mely szelleme mozgékonyságának olyannyira megfelel, és az eszmék népszerűsítésének páratlan eszköze, végre a tartalom, az érdekes alakok, érintkezések, jelenetek bősége: mind ez leveleinek tartós érdeket biztosít. Kimeríthetetlen szellemi tevékenységének, számos és általa kiválólag becsült, de jelenleg minden elfogulatlan olvasó előtt, nagy részt elavult és élvezhetetlen alkotásai közt levelei, melyek főleg a nap, sokszor a pillanat szüleményei, képezik és képezendik mindig írói jelentőségének egyik fő címét. A journalistikai elem és képesség nagyban uralkodott Voltaire természetében, és sok tekintetben a modern napi irodalom fejlődésének egyik fényes előőrseként tekinthető, ki annak előnyeit és árnyoldalait a maga személyében egyesítette és képviselte. De ezen utóbbiak a hírlapirodalom terén a föladat sajtószerű természetében és nehézségeiben s a pillanat sarkantyúja serkentésében (mint az

¹² *Lettres de Mdlle Aïssée.* ism. kiad.

¹³ L. főleg *Correspondance générale.*

angolok mondani szokták), találják magyarázatukat, míg Voltaire-nél egyéniségével és jellemével szoros összefüggésben vannak. Senki sem élt vissza annyira a névtelenség és saját munkái eltagadásának kiváltságával (s pedig nem csak irodalmi tekintetéből, mint később a tiszta jellemű Walter Scott); senki sem engedte át magát nagyobb indulatossággal a pillanat benyomásainak, vagy ragaszkodott azokhoz szenvedélyesebb szívóssággal; senki sem volt méltatlanabb azok iránt, kiket gyűlölt, vagy kiket akármely okból üldözőbe vett. Páratlan mestere volt a kétszínű fordulatoknak, melyek sem a tények valóságának meg nem felelnek, sem a hazugság bélyegét nem viselik. Fiatalkori barátjaihoz, Thieriohoz, d'Argentalhoz, Formonthoz és Cidevillehez intézett leveleiben uralkodik ugyan az őszinte jóakarát és bizalom hangja; de minden egyéb személyes viszonyaiban, mennyi önérzet nélküli tömjénezés, az elbizakodás göggyével párosulva; mennyi élc és csipkedés a szívesség és előzékenység öltönyében; mennyi türelmetlenség és becsületsértő célzás! Ha valakiről, ő róla állíthatni, hogy szemeiben céljai mindig igazolták eszközeit. Élénk részvételt bírt egyesek szenvedései vagy elnyomatása iránt, mint ezt a Calas család és a szerencsétlen abbevillei ifjak esetében fáradhatatlan tevékenységgel és odaadással tanúsította; de főleg ott, hol pártfogoltjai iránti részvétét, elleneik iránti gyűlöletével párosíthatta. Mindig hiányzott benne a kedély azon nemessége, mely a méltányossággal karöltve jár; a valódi szabadságot, melynek első föltétele mások jogainak és meggyőződéseinek tisztelete, se nem értette, se nem szerette. Azon férfiú, akinek működése és befolyása a régi társaság alapjait legmélyebben megingatta, romboló és föloszlató tevékenysége közepette zsarnok volt mindenki irányában, ki köreit zavarni merészkedett. Elbizakodása, mely nála, főleg a hatalom irányában, a meghunyászkodás készségével és fordulatai ritka ügyességével párosul, de főleg hiúsága, meghittjeivel szemben is érvényesül, ámbár azon, némelykor gyerekes idegesség, mellyel őket még legjelentéktelenebb szellemi termékeivel és azok részleteivel foglalkoztatja, s szüntelen javítgatásokkal, módosításokkal, kérelmekkel, figyelmeztetésekkel, panaszokkal árasztja el leveleiben: talán épp annyira irodalmi érzéke élénkségének és finomságának, mint személyes hiúságának számítható be. Szintúgy kétszínűségeiben a személyes vagy a pártérdek nem volt az egyedüli mérvadó elem; volt azokban nagy része elméje fürgeségének és csintalanságának is, mely mások félrevezetésében kiválólag gyönyörködött. De mind ezen enyhítő tekintetek épp oly kevésbé módosítják egyéniségének azon benyomását, melyet levelezése szolgáltat, mint azon védérvek, melyeket párthívei századának mesterkéltséggel társadalmi és állami szervezetéből és nyomasztó közintézményeiből védelmére meríteni szeretnek. E tekintetek szolgálhatnak történelmi magyarázatul, de erkölcsi igazolásul nem.

Egy szellemi Proteus áll előttünk bámulandó fogékonysággal és tevékenységgel; csodáljuk elméjének élénkségét és némileg felületes tisztaságát; gyönyörködünk irálya mesteriségében, mely kétszeresen hat ott, hol, mint leveleiben, készületlenül és látszólag igénytelenül nyilvánul. Irodalmi tevékenységében — tárgyai változatosságának dacára — és általános irányzatában van bizonyos szellemi egység, melyet ritka következetességgel és szívóssággal meg tud őrizni, s a melyet az is kénytelen fölismeri, ki eszméit és szándékait kárhóztatja és elítéli. De egyénisége és jelleme nélkülöz minden nemesebb erkölcsi összhangot és méltóságot, s levelei teljesen igazolják azon éles vonalt, mely által számos kortársai, élőkön második Frigyessel, az író rendkívüli tehetségeit és képességét az embertől megkülönböztetni és elválasztani szokták. Valódi megsemmisítő kifejezést ad ezen fölfogásnak de Brosses, Voltairehez intézett és csak újabb időben napfényre került levele, melynek férfias méltatlankodásával szemben Voltaire élcének minden fegyvere eltompul.¹⁴ — Goethe későbbi éveiben a föltétlenül magasztaló kitételeknek egész sorozatát fűzi Voltaire nevéhez. Lehet ebben része fiatalkori benyomásoknak s tán némi, inkább látszólagos, mint valódi irányrokonszenvnek is. De e gyakran idézett dicsőítésnek magyarázata — mint szellemesen megjegyeztetett — főleg talán abban keresendő, hogy Goethe az irodalmi készség, könnyűség és rugékonyság tulajdonai által érezte magát megigézve, melyeket lángesze ily mértékben elsajátítani soha sem tudott, s a melyeknek a francia írónál egy folytonosan fejlődött és erélyesen központosított társas élet és műveltség bő táplálékot

¹⁴ L. Voltaire et le président de Brosses és Ste Beuve Causeries de Lundi.

szolgáltatót, elősegítvén egyszersmind ama páratlan befolyást és szellemi uralmat, melyet Európaszerte gyakorolt.

A hatalom körében, legyen az bármily természetű, soha sem hiányzik a hízelgők tolakodása; még kevésbé hiányzott az akkori időben, mely sokkal inkább a hízelgést könnyen elpalástoló mesterkéltséggel, mint a komoly férfias tiszteletnek volt ideje, — és legkevésbé annak irányában, kiben a hatalom egy neme a szellemi élvezet földidézésének képességével és az élcnek vidító élénkségével egyesült.

És mégis, aki a tizenharmadik század irodalmával és irodalmi történetével tüzesebben foglalkozott, könnyen meggyőződhetett, hogy Voltaire a maga idejében és azok sorában, kik őt közelebbről ismerték, sok tisztelővel találkozott ugyan, de kevés tisztelettel. És valamint az a kép, melyet levelezése személyéről nyújt, írói és elméleti minden kápráztató tulajdonai mellett, a tisztelet vagy rokonszenv benyomását előidézni nem képes: úgy nagy része azon társadalmi elemeknek és egyéniségeknek, melyekkel kiválólag érintkezett, szintén a társaság erkölcsi föloszlásának és hanyatlásának hatalmas tényezőiként működött. Kiváltságolt állásúak, kik állásuk minden elvi és történelmi alapjait eltagadják és gúnyosan megtámadják, vagy tapsaik közt mások által megtámadtatják, de ezen állások anyagi előnyeit tovább is gondtalanul és önzően élvezik; állítólagos bölcsészek, kik minden hagyományos tekintélyt kérdésbe vesznek, de a vén, élvsóvár Richelieu vagy Mme de Pompadour előtt minden vonakodás nélkül meghajolni készek és a divatnak hódolva, elméleteik merészségét társadalmi előmenetek eszközeként fölhasználják; számos egyháziak vallás és erkölcs nélkül; egy mélyen megrendített államszervezet és kormánygépezet, melynek kezelésében az önkény a gyöngeséggel párosul; egy szellemi mozgalom, mely önmagának szolgált kizárólagos célul, s mely a frivol kérdéseket épp annyi komolysággal tárgyalja, amennyi lenge könnyelműséggel: nagy részben mind ez — mint százszor elmondott — a társadalmi rothadásnak előjeleit képezte.

Voltaire tisztán nemleges lángesze által hivatva volt, hogy a hanyatló kor és társadalom sírásója legyen, ki gyászos működését mások s némelykor önmaga előtt kortársait elcsábító szellemessége által elfedte. De a természet rendében és a gondviselés vezetésében meg van éppen a felosztásnak és az enyészetnek s eszközlőinek is a maguk kiszabott szerepe és földadata. Fölötte jellemzők az akkori társadalmi viszonyokra nézve Rousseau vallomásai, melyek a legferdebb fölfogásokat és érzelmeket helyenkint elragadó költőiséggel és irodalmi tökélyvel egyesítik. Némely, illetlenségökben visszataszító és amellet teljesen fölösleges részletek tanúságot nyújtanak azon, a torzképig vitt, kóros önboncolgató hajlamról, mely ugyan ez esetben főleg az író személyiségében gyökerezett, de mely a kor szellemi irányzatának is egyik fővonását képezte. Alig képzelhető ferdebb alapokon fejlődött viszony annál, mely Rousseau és Mme de Warrens közt szövődött, amint azt éppen magának Rousseau-nak egy ösztönszerű, fájdalmas kitörése eléggé jelzi is. E viszony jellemével csak az eszmezavar ér föl, mely azt minden részleteivel a világnak elmondotta. De ha már el kellett mondatnia, ragyogóbb színezéssel s elragadóbb írói és szónoki mesterséggel nem volt elmondható. — A Charmette-ek híres epizódjában, valamint a Vallomások fiatalkori emlékeiben ritka hatással érvényesül a természet szépségeinek azon érzete, a külső világnak a szellemi és érzelmi benyomásokkal való azon összeköttetése, melynek Rousseau költői prózája oly élénk kifejezést tudott adni. Igaz, hogy számos követőinél és irodalmi tanítványainál, a természet érzete rövid idő alatt mesterkéltséggel érzélgéssé fajult, melynek csirái már magának Rousseau-nak túlzott kedélyfogékonyságában valának föltalálhatók, míg a költői próza fölötte gyakran azon, nem többé prózai, de még kevésbé költői, üres pathossá fejlődött, mely ez egész irodalmi iskolája tevékenységét nagyjában jellemzi s a forradalmi korszak szónoklatainak egy részét annyira élvezhetetlenné teszi.

A Vallomások fiatalkori visszaemlékezései csak mintegy közvetve jellemzik az akkori társasági állapotokat és irányzatokat, míg később közvetlenül állnak azokkal és nyilvánulásaikkal szemben. Némileg kérkedve hirdetett visszavonulási szándéka nem volt képes a remetebölcsész azoknak befolyásától és ellentéteik behatásától megóvni. Kezdetől fogva nem érezte magát otthonosan ama körökben, hol Voltaire és szorosabb meghittjeinek szelleme uralkodott. Keserű méltatlankodással rajzolja Mme du Deffand-t; s azon kicsinyes és ideges

érdekeltséget, melyet egy ideig másokkal együtt az irodalom iránt tanúsítani, divatosnak gondolta, élénk és vissza nem adható kitételekkel jelzi. — De a társaság fölözslésének és átalakulásának jelenségei nem valának egyedül a Voltaire szellemétől áthatott bölcsészeti és társasági cotteriákhoz kapcsolva. A luxemburgi herceg, szellemi jelentéktelensége és jelleme gyöngeségének dacára, kétségkívül sokkal tiszteletesebb alak, mint Richelieu maréchal, s az asszonyok is, kik a Nouvelle Héloïse lapjain megindultak, vagy az Emilből merítették újonnan fölfedezett anyai érzelmeiket és kötelességeiket, minden ferde fölfogásaik és mesterkéltségek mellett, feljebb állottak azoknál, kik főleg a Pucelleben vagy Candideban gyönyörködtek (ámbar számosaknál az egyik olvasmány alig zárta ki a másikat); — de a francia királyi hercegek, főurak és úrnők, kik élénk részvétellel fogadták Rousseau minden létező intézmények és állapotok ellen intézett lángoló kitéréseit és veszedelmes sophismáit; a pecsétőr, ki maga tekinti át azon könyvének próbalapjait, melynek közzététele szerzőjét számkivetésbe üzi; a luxemburgi herceg, ki egy részről a Contrat social, a francia forradalmi pártok ezen vezérkönyve szerzőjének és hitvallása megalapítójának barátja, de nejének tanúsága szerint még a leverőbb családi csapások után sem lenne képes az udvartól elválni, XV. Lajos testőrseregének ezen egyik főkapitánya, ki a fönnálló hatóságoktól elítélt Rousseau magá palotájában nyújt ideiglenes menedékhelyet, míg az elfogatására kiküldött törvényszéki személyzet eltávoztakor útközben vele találkozik s nyájas köszöntéssel nevetve odább áll: — mindezen félig komoly, félig nevetséges jelenetek, melyek már annyiszor el voltak mondva és fejtegetve, az akkori állapotok benső valótlanosságának és tarthatatlanságának mind megannyi félreismerhetetlen tanúságai. Nem egyesek teremtették vagy teremthették ez állapotokat, bármily jelentékenyek lettek legyen személyiségeik és szellemi tehetségeik; de fejlődéseinek és végeredményeiknek ők adták a döntő végelendületet s bármily ellentétesek lettek legyen is Rousseau és Voltaire kedélyeikben, eszméikben, irányzataikban: — Rousseau elragadó, szenvedélyes szónoki mestersége, eszméi félszogsége és okoskodásainak kérlelhetetlen következetességű egyoldalúsága szolgáltatották a tüzet azon máglya felgyújtására, melyet Voltaire élcis felületessége, szellemének kiválólag tagadó természete, boncolgató élessége, fáradhatatlan tevékenysége és írói tulajdonainak messze terjedő hatása nagy részben rakott volt. A kort és annak felsőbb társaságát elegendőleg festi, hogy az utóbbinak irodalmáról megemlékezni nem lehet anélkül, hogy annak legkitűnőbb képviselői közt, az a két férfiú meg ne említették, ki a régi társaságnak még fönnmaradt szervezetét és uralmát, inkább mint akárki más, megingatta és aláásta.¹⁵

A mesterek hibái és tévedései, utánzóik és tanítványaik munkáiban valódi torzképekké alakulnak. Az önboncolgatásnak, a senkitől se nem várt, se nem kért vallomásoknak viszketege, a ferde érzelmeknek és félszeg fölfogásoknak divatszerű vegyülete, melynek Rousseau gyakran oly elragadó kifejezést tudott adni Mme d'Epinaynak épp oly mulattató, mint jellemző emlékirataiban a legszélsőbb határokig vitetnek.¹⁶

Ámbar a könyv csak jóval szerzőjének halála után tétetett közzé és eredetileg egy regénynek, igaz hogy elég átlátszó öltönyében volt szerkesztve, maga az a körülmény, hogy egy tisztességesnek tekintett nő, magának és családjának oly benső, magokban gyakran jelentéktelen, de túlnyomólag botránys részleteit barátai számára följegyzendőkné és az utókor részére átszolgáltatókné vélte: eléggé jellemzi a kort, melyben élt és azon köröket, melyekben mozgott. E köröknek a szellemi hiúság és elbizottság épp úgy egyik jellemző fővonását képezte, mint a felületes bölcselkedés igényteljes hajlama. A viharosan megindult és nem mindig legtisztább hullámvázai, azon magasabb pénzvilágban éreztették leginkább hatásukat, mely gyorsan szerzett és sok esetben épp oly gyorsan veszendőbe ment kincseiben, az élet élvezetének

¹⁵ Rousseau Vallomásaiban (I. *Confessions* p. 2. 1. 12. éd. Charpantier, 841. p. 647-648.) egy fiatal ismerősét említi, Santern vagy Santerseim bárót, ki állítólag magyar volt. Ámbar ezen rejtélyes egyéniségnek bárói címe épp oly kétes, mint a neve, nem lenne talán érdektelen, most, mikor a tizenharmadik század irodalmi mozgalmának hagyományai hazánkban is új figyelemmel kutattatnak, Rousseau ezen barátjára nézve is lehetőleg tudomást szerezni: nem találhatik-e valami nyoma az akkori magyar irodalmi körök levelezéseiben és bizalmas közléseiben?

¹⁶ L. *Mémoires Mme d'Epina*, 2. v.

minden eszközeit bírta, míg társadalmi állásának határozatlanságában fesztelen szabadságában és tényleges befolyásában a hagyomány és szokás minden megszorító és korlátozó befolyását nélkülözte, mely egyébiránt a társadalom más rétegeinél is, nagy részben elégtelen és főleg csak külső volt. Ezen a téren volt otthonos Mme d'Epinau és ezen légkörnek felel meg azon ideges érzélgés — mély és tartós érzelem s az önérzetes szellemesség józansága nélkül — mely könyvében nyilvánul. Rousseau tanítványainak és utánczóinak irodalmi iskolája szüntelenül hangoztatja az erény nevét, anélkül, hogy annak értelmezéséről magának vagy másoknak számot adna. Emlékirataikban és vallomásaikban minden botrányos részletek az őszinteség nevében jelennek meg, s a valóság és igazság állítólagos érdekében és követelményében keresik igazolásukat. De az önként ajánlkozó, feltétlenül őszinte vallomásoknak joga, csak a tiszta kebleknek, a feddhetetlen életnek vagy a komoly bánatnak nemes kiváltsága, és bátran állíthatni, hogy nem mindenkinek szabad fölkéretlenül és minden megszorítás nélkül őszintének lenni, kinek abban kedve telne. Marmontel¹⁷ kellemes emlékirataiban szinte találtak némi dolgok, melyek az akkori irodalmi körök egy részének ferde irányzatairól és kétes ízléséről tanúskodnak. A tizennyolcadik század társasága irodalmának ezen utóhangja annyival jellemzőbb, minél igényteljesebb volt azon öntudat, mellyel Marmontel a maga idejében a nap kitűnőségei sorába lépett, és minél fényesebb bár mulékony a siker, melyet aratott. És van valami sajtószérűleg vonzó azon élethű, bár némileg halvány színekben, melyekkel Belisarnak egy időben pártlelkességgel ünnepelt szerzője, a forradalom csapásainak közepette, a családi élet örömeinek és gondjainak befolyása alatt, szerény és mégis veszélytől környezett visszavonulásában, életének és korának képét gyermekeinek átszolgáltatta.

Az érdekek más neme fűződik Grimm és Diderot irodalmi levelezéséhez.¹⁸ A félszeg fölfogások, a sophisticus okoskodások és elméletek, a párt és cotteria szelleme, rokon- és ellenszenvével, a hívek kölcsönös dicsőítésével és a kívül állók igazolatlan lenézésével vagy becsúszásával, itt is bő mértékben föltalálhatók; de mindennek hatása kevesbé kirívó vagy sértő az irodalmi jelentések és napi hírek keretében, melyeknek főleg Grimm látszólagos higgadsága és tapintata, kritikai észrevételeinek finomsága, előadásának és irányának tisztasága által, a megbeszélte tárgyak valódi értékétől teljesen független jelentőséget tudott kölcsönözni. A rég feledékenységbe ment röpiratok, színdarabok, nagyobb szabású munkák beható emlegetése, az irodalmi körök civakodásai és cselszövényei, a nap élcei, dalai és adomái élénken állítják élőkbe az akkori párizsi életnek egy jelentékeny oldalát, kiegészítik a tizennyolcadik század társaságának és irodalmának rajzát, még pedig Franciaország határain túl is, amennyiben Európa uralkodói és hatalmasai egy részének kedvelt levelezőjével találkozunk, s közléseiben azok szellemével és irányzatával megismerkedhetünk.

A forradalom megdöntötte a régi társaságot, kivégeztette vagy száműzte számos képviselőjét, s következményeiben nagyrészt gyökeresen átalakította elemeit, fölfogásait és föladatait. De ha egy időre félbeszakasztotta is, még sem tudta végképp megszüntetni a közvetlen szellemi összeköttetést, mely Franciaországban a mívelt társadalmi élet és az irodalom közt majdnem két századig fönnállott és amelynek befolyása, bár megváltozott alakban, az újabb irodalomban is felismerhető.

A forradalmi és a napóleoni korszak nem gazdagították nagy mérvben a mémoiresok és levelezések irodalmát. Valószínű, hogy van e korból még több olyan, mely eddig napfényre nem került; még mindig váratnak p. Talleyrand emlékiratai, de ezekben alig leendő föltalálható az irodalmi és történelmi vagy politikai elem azon egyensúlya, mely a társaság irodalmához számítandó régiebb emlékiratokat és pedig főleg azért jellemzi, mert szerzőik ugyan gyakran a politika és történelem terén kitűnően szerepeltek, a közdolgozatokban részt vettek, egyes föladatokat megoldottak, de az államügyeket tartósan és döntőleg nem vezették, azok gyűpontjában nem állottak s azért se hivatva, se képesek nem voltak személyiségüket és egyéni visszaemlékezéseiket azokkal, és a történelmi események nagy vonásaival teljesen azonosítani.

¹⁷ L. *Mémoires de Marmontel*. 4. v.

¹⁸ *Correspondance littéraire de Grimm et de Diderot*.

Az előbbi századok is bírnak számos nagy érdekű és némelykor irodalmilag és jelentékeny emlékiratokkal, de melyekben a politikai elem háttérbe szorítja a tisztán irodalmi. A későbbiek közül I. Napóleon bámulatos sokoldalúságú levelezése nem forog itt kérdésben. De saját feljegyzéseire s a befolyása alatt szerkesztett *Mémorial de St. Hélène*re nézve szintúgy, mint a forradalmi idők s a császári korszak hadvezéreinek, főhivatalnokainak és politikai férfiainak „hiteles” emlékiratainak tekintetében, az irodalmi szempont csak másod sorban jön tekintetbe.¹⁹ A történelem érdekében a hitelesség és a szerzők személyes állása itt kiválólag kiemelendő. Századunk első negyedében rakásra gyártottak és tettek közé a hivatottak és hivatatlanok „egykorú emlékiratait”, melyek történelmi megbízhatósága épp oly kétes, mint irodalmi becük csekély; még olyanoknál is, melyeknek hitelessége szerzőjük személyét illetőleg kétségbe nem vehető.

És mégis, ezen változatos, világrendítő korszak kiválólag alkalmasnak látszott oly egyéni följegyzésekre, melyek irodalmilag is magasabb színvonalon állottak volna, mint némely, a tizennyolcadik századból fennmaradt másodrendű emlékiratok. De maga az események nagysága és rohamossága; a személyes veszély, melyben egy ideig mindenki forgott, és a melyet egy gondatlan följegyzés kihívhatott vagy kétszerezhetett; a fordulatok szüntelen változása és rögtönössége, mely a tegnapot reményeivel, félelmeivel, érdekeivel együtt jelentőségéből ismételve kivetkeztette, hogy azokat a gyakran ellentétes jellemű, de egyaránt bizonytalan holnapnak átszolgáltassa: mind ez megbénította az egyének érdekét, oly múlt és jelen irányában, melynek jövője alig volt

Az erélyesebb egyéniségek eszméjének és tevékenysége ellenben nem saját személyük, benyomásaik vagy visszaemlékezéseik körül forgott. Kifelé, nem lefelé fordult; a szószék, a politikai testületek viharos ülései, a sajtó, a csatater vagy az utcáknak gyakran épp oly véres mozgalmak vette igénybe érdekeiket, szenvedélyeiket és alig hagyott visszapillantásra időt. Mme de Roland önérzetes szelleme nem volt minden irodalmi igénytől ment; gyászos sorsa és nemes bátorsága emlékiratainak mindig bizonyos jelentőséget és érdeket biztosítand, ámbar azokban Rousseau epigonjai iskolájának szelleme és befolyása nem mindig rokonszenvesen, sőt némelykor boszantólag észlelhető.²⁰ Kegeletes büszke-séggel tekint a francia monarchicus és catho-licus világ Mme de La Rochejaqueun vendé emlékirataira De ha valaki tudomást akar szerezni, hogyan éltek és társalogtak az emberek Franciaországban akkor, midőn Sieyès ismeretes mondata értelmében „élni” mesterség volt, egyes rövid följegyzésekre látja magát utalva; nincs azokban többé szó a társalkodás élvezetéről és érdekeiről, hanem börtönökről, menekvésekről és halálról. És ha, mint ismételve történt, a régi társadalom rugékonny szelleme még a börtönben is időnként és suttogva föllevenült, halvány jelenségeinek a guillotine, képezte hátterét, s félénk nyilvánulásait az elítéltek lajstromának szomorú névsora szakította félbe.²¹

A század első tizedében egy szerény, de kitűnő jelentőségű kör — Chateaubriand és Mme de Staël föllépése által lelkesítve — visszavonultan és félig homályban híven őrizte és ápolta a múltnak számos megpróbáltatások által tisztult szellemi hagyományait, az irodalmi érdeklődést a társalkodási tapintatos ízléssel s a legnemesebb aspirációkkal egyesítvén. — E kör emlékéhez Mme de Staël és Chateaubriand mellett, Mme de Beaumont, Joubert, Ballanche, Mme Recamier, Chenedollé nevei elválhatlanul fűződnek.²²

És ha jelenleg a társadalom sokféleképen átalakult elemei és tényezői között, a számos új irányzatokkal és eszmékkel szemben a modern francia kritikai iskolát vesszük szemügyre, melynek Ste Beuve valódi alkotó lendületet adott, s amelynél a tudomány és olvasottság az élet

¹⁹ L. p. Mémoires du maréchal Soult, de Duc de Raguse d'un ministre du trésor. C. Mollien de Malonet, s. a. t.

²⁰ L. a legújabb, kihagyások nélküli kiadásokat.

²¹ V. ö.: Nodier: Souvenirs; Mémoires du Cte. Bénédict; Vie de Mme de Maignon; Croker: Essays on the early times of the French revolution; Miss Elliot Mémoires s. a. t. Az utóbbi, egy kétes állású angol nő, rövid és igénytelen följegyzéseiben, egyszerű vonásokban, de a közvetlenség hőségével rajzolja az orleansi herceg, Egalité, körének állását és életét a király elítéléséig.

²² V. ö. Ste Beuve: Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'empire. Causeries de Lundi. Nouveaux portraits littéraires. Mémoires d'outre tombe. Souvenirs de Mme Recamier. Lettres d'outre tombe. Souvenirs de Mme Recamier. Lettres et pensées de Joubert. Ballanche par Ampère s. a. t.

tapasztalásaival és ismeretével karöltve jár, egyike a másikat kiegészíti; ha mint Dondan nem rég közzétett leveleiben²³ váratlanul egy bensőbb baráti körén kívül alig ismert íróval állunk szemben, kiből az eszmék mélysége és némelykor túlcsigázott finomsága az élcs élénkségével és találóságával, a költői érzék fogékonysága és bensősége a kritikai tapintat és ízlés biztosságával és az irány tökélyével párosul; ha látjuk, hogy mind ezen fényes tulajdonok, melyek varázsát egy bizonyos, itt-ott feltűnő hypochondriacus kényesség alig gyöngíti, sőt némelykor neveli, nem a nyilvánosság, nem az irodalom terén fejlődnek, hanem egy hosszú életen át bizalmas baráti és társadalmi körnek szentelve, annak rokonszenvében és szellemi összhangjában találják főtáplálékukat, éltető elemeket, míg a hátramaradottak kegyelete e tulajdonok tanúságait a világnak átszolgáltatja: önként meggyőződünk, hogy a társaság tulajdonképi irodalma, a szó legszorosabb, de legnemesebb értelmében még nem tűnt le végképp Franciaországban.

A társaság befolyása az irodalom fejlődésének nem egyik mellőzhetetlen föltétele és alig is tekinthető egy bizonyos irodalom minden hátrány nélküli előnyének. A valódi költő nem szorul annak támaszára, nem annak eszméiből vagy érzelmeiből meríti sugallatait. A komoly tudós önérzetesen folytatja meggyőződésének útját és nem mások fölfogásaiban vagy benyomásaiban keresi azoknak alapját. A társas élet eszmecseréje a mesterkéeltségtől ritkán ment és szellemi mozgalmának élénksége a felületességgel gyakran határos. Az emberek, viszonyok és tények behatóbb ismerete, gyakran a vélemény önállóságának árán vásároltatik meg. De a nemzeti élet szempontjából a szellemi erők minden nemeinek összeműködése, az egészséges fejlődésnek mindig hathatós eszköze, s az általános művelődés kedvező talajt talál ott, hol a művelt társalkodás befolyása és részvéte finomítja és élénkíti az irodalmat, míg az irodalom szellemesíti a társaságot. E szempontból mindkettőjük összeköttetésének és kölcsönös befolyásának előmozdítása nem áll legutóbb a hazafiúi feladatok között.

²³ Dondan *Mélanges et lettres*. 4. V. Dondan – sz. Duaiban 1800. m. h. Párizsban 1872. – fiatal korában Mdme de Staël második házasságából hátrahagyott fia nevelésére fölkérve, Broglie hercegnek, Mdme de Staël vejének, házába lépett; később egy ideig a hercegnek ministeri kabinet-főnöke volt, és vele együtt a közügyektől visszavonulva, mint tisztelt és kedvelt barát a Broglie családban élt, társas körének, mint gróf d’Haussonville mondja, legfőbb vonzerejét képezvén. V. ö. *Introduction de Mr. d’Haussonville*, Notices par M. M. de Sacy et Cuvilliers Fleury.